71
Х21

Вісник

Харківської державної академії культури

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

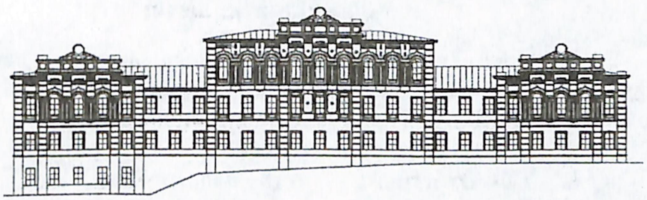

Вісник

Харківської державної академії культури

Випуск 7

Збірник наукових праць

Бібліотека ХДАК
інв. № 440619

Харків – ХДАК
2001

ББК 71.я54 + 63.3 (4УКР)я54+ 73.я54 + 78.я54 + 74.0я54
УДК [002 + 008 + 01 + 02 + 037 +93/94] (06)
В36

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 2 від 19.10.2001 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (*Перелік № 2*);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (*Перелік № 4*)

Редакційна колегія:

Н.М. Кушнаренко, доктор педагогічних наук
(відповідальний редактор);
В.О.Ільганаєва, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора);
Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В.В. Кравченко, доктор історичних наук;
С.Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л.С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М.С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л.Я. Філіппова, доктор педагогічних наук;
А.С. Чачко, доктор педагогічних наук

В36 **Вісник Харківської державної академії культури**: Зб. наук. праць. Вип. 7 / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. Н.М. Кушнаренко, проф., д-р пед. наук. – Х.: ХДАК, 2001. – 162 с.

ISBN 966-7352-49-8

У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні та організаційні проблеми культурологічної, інформаційної, бібліотечної діяльності; сучасні тенденції розвитку культурології, педагогіки, інформатики та наук документно-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер культурологічної, інформаційної та документно-комунікаційної діяльності.

ББК 71.я54 + 63.3 (4УКР)я54+ 73.я54 + 78.я54 + 74.0я54
УДК [002 + 008 + 01 + 02 + 037 +93/94] (06)

ISBN 966-7352-49-8

© Харківська державна академія культури, 2001

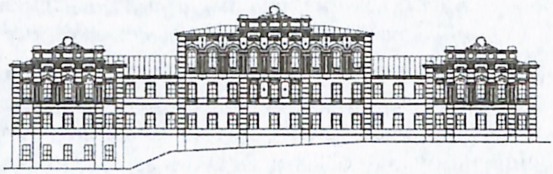

1

Теорія та історія культури

УДК 930.85“19”:330.33.01

В.М. ШЕЙКО

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КРИЗ ТЕХНОГЕННОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Аналізуються основні етапи кризових явищ розвитку техногенної цивілізації у XX ст. Основна увага приділяється кризі взаємовідносин людини і природи.

Нині питання історичного розвитку цивілізацій набули особливого значення та викликали інтерес не лише в науковців, а й у пересічних громадян різних країн. Цей інтерес зростає завдяки актуальності питань глобалізації становлення та розвитку людства. Ось чому зацікавлює розгляд історичних етапів становлення та розвитку однієї з наймогутніших цивілізацій світу – техногенної цивілізації XX ст. Це питання висвітлюється переважно за допомогою аналізу кризових явищ, що багато в чому визначали розвиток техногенної цивілізації.

Криза 1900-1901 рр. Переважна більшість дослідників погоджуються з тим, що XX ст. мало смугу глобальних катастроф. Перша криза в XX ст. відбулася у 1900-1901 рр. [1-3] і торкнулася одночасно США та Росії, а пізніше, охопивши Англію, Францію, Німеччину, Іспанію, Австрію та інші промислово-розвинені країни, стала загальною. Вона уразила передусім металургійну, хімічну, електричну та будівельну галузі, призвела до руйнації багатьох підприємств і викликала стрімке зростання безробіття.

Після Першої світової війни характер економічних криз змінився. Ці зміни були пов’язані з переходом світового господарства до режиму недосконалого ринку (ринку, який не був саморегульованим). Головною особливістю світового господарства того часу було формування державно-монополістичного капіталізму. Активно відбувався процес зрощування промислового і банківського капіталів. Це зумовило формування великих фінансових груп, які мали ключові позиції в основних галузях господарства. Всемогутні корпорації втручалися як у внутрішню, так і зовнішню політику своїх держав. Процес формування державно-монополістичного капіталізму набув особливого розмаху саме в період двох світових воєн. Монополії у гонитві за прибутками впливали на сферу ціноутворення. Це призводило до диспропорції у межах національних господарств і посилювало міжнародні економічні протиріччя. Таким чином, економічні кризи XX ст. пов’язані не з перебоями в галузі товарно-грошових відносин, як у XIX ст., а з корисливою політикою монополій [4-7].

Слід зазначити, що саме останнє визначило особливості процесу кризи, циклічність, масштаби, глибину, строки, а також і всі наслідки. Так, у першій половині XX ст. кризи стали частішими порівняно з попередніми періодами, а стадії пожвавлення і росту – менш тривалими. До Першої світової війни були дві значні економічні кризи, які охопили всю індустріальну цивілізацію. Перша, як вже відзначалося, відбулася у 1900-1901 рр.,

друга – у 1907 р. У період між Першою і Другою світовими війнами було три великі економічні кризи – у 1920-1921 рр., 1929-1933 рр., 1937-1938 рр. Розглянемо детальніше другу кризу.

Криза 1929-1933 рр. була найзатяжнішою і найглибшою, від якої найбільше постраждала економіка США і Німеччини. Промислове виробництво в США скоротилося на 46,2%, в Німеччині – на 40,2 %, у Франції – на 30,9%, в Англії – на 16,2%. Акції Нью-Йоркського фондового ринку впали приблизно на 36%, потім піднялись майже на 50%. Однак між 1930 і 1932 рр. вони знизились ще на 80%. В результаті акції Нью-Йоркської фондової біржі скоротилися до 17% від докризового рівня, курси акцій провідних корпорацій знизилися у декілька разів: «РКА» – у 33, «Крайслер» – у 27, «Дженерал моторз» – у 80, «Дженерал електрик» – в 11 разів (http://fin.irk.ru/).

Криза охопила всі країни світу. Небачених розмірів набуло безробіття. В 32 країнах світу кількість безробітних збільшилася з 5,9 млн. до 26,4 млн. осіб. Боротьба з кризою, пошуки форм і методів протидії їй і визначили генеральну лінію у політиці всіх країн, які входили до індустріальної цивілізації [5].

Розглянемо основні варіанти напрямів виходу із кризи, що застосовувалися країнами, які від неї постраждали:

Ліберально-реформістський найяскравіше виявився у відомій політиці «нового курсу» Рузвельта. Він побічно впливав на господарську та суспільну сфери життя. З цією метою держава:

- здійснювала великі інвестиційні вкладення;
- проводила жорстку та ефективну систему державного регулювання ринку цінних паперів; це сприяло тому, що після Другої світової війни ринок не відчув таких руйнівних криз, як у 1929-1932 рр.; а інвестори через банкрутство акціонерних компаній не зазнали серйозних втрат;
- усувала соціальну напруженість, фінансуючи програми допомоги безробітним, організовуючи суспільні роботи та ін.;
- розробила комплекс правових актів, що закріплювали цю політику та регулювали податкову систему.

Зауважимо, що до початку Другої світової війни США та країни, які здійснювали політику «нового курсу», практично повністю позбавилися кризових явищ. Цей шлях обрали країни з високим рівнем економічного розвитку і при цьому не втрачали демократичних традицій.

2. *Соціал-реформістський* був притаманний переважно Скандинавським країнам та Франції. Він поєднував посилення регулюючої ролі держави та соціалізацію економіки (перехід окремих підприємств і галузей до держави). В результаті в 30-ті рр. у Скандинавських країнах значно зріс рівень державної власності. Контролювалась зовнішня торгівля, вивіз капіталу, фінансувалось капітальне будівництво, сільське господарство, будівництво житла. Проводились соціальні реформи: поліпшувалося пен-

сійне забезпечення, видавалися закони стосовно охорони материнства та дитинства. Реалізація цього напряму була можливою у тих країнах, які мали послаблений вплив буржуазії і сильні ліві партії.

3. *Тоталітарний* найяскравіше виявився у Німеччині. Цей напрям характеризується надзвичайною централізацією. Такі режими були характерні для Італії, Японії та Іспанії. Ставились завдання не стільки виходу із кризи, скільки озброєного перерозподілу світу. Основні ознаки антикризової політики – тотальна мілітаризація економіки і всього народного господарства, постійне збільшення державного сектора, одержавлення сировинних галузей, паливно-енергетичного комплексу, транспорту, примусове картелювання, збільшення частки державного замовлення. У результаті такої політики в Німеччині, наприклад, уже через рік не було безробіття. Ця модель, порівняно з попередніми, швидко дала позитивний результат.

На першому етапі техногенної цивілізації ритм криз став чіткішим. Одна з характерних ознак першого етапу техногенної цивілізації – *циклічна динаміка:*

- цикли Жюгляра – один раз на 10 років у всіх розвинених країнах відбуваються економічні кризи [7];
- п'ятдесятирічні (кондратьєвські "К-хвилі") цикли [7, 8];
- цикли за строком ритмів оновлення технологічних укладів, поколінь техніки;
- хвиле- та спіралеподібна динаміка інших сфер суспільного життя.

Друга світова війна деформувала процес циклів (післявоєнне піднесення). Після її закінчення найпотужніша криза відбулася наприкінці першого етапу техногенної цивілізації – у 1973-1979 рр.

Криза 1973-1979 рр. за своїми масштабами перевершувала всі попередні. Вона почалась у США, Великій Британії та ФРН і охопила практично всі розвинені капіталістичні країни. Основна її ознака – синхронність, котра пояснювалася динамічними змінами в розвитку виробничих сил, зростанням інтернаціоналізації виробництва, поглибленням міжнародного розподілу праці та спеціалізації. Саме завдяки останньому виникла подібність у техніко-економічному рівні розвинених країн і велика взаємозалежність національних економік. Втрати від кризи лише в США – 400 млрд. доларів. Зауважимо, що після Другої світової війни посилено розвивався ВПК і відбувалося постійне переозброєння армії. Таким чином, криза 1973-1979 рр. – це паливно-енергетична, сировинна та продовольча (після неурожаю 1972-1974 рр. ціни на зернові зросли на 70 %) кризи.

Історія вказаного питання добре відома [9-13]. Поступове зростання цін на сировину стало реальністю вже наприкінці 60-х рр. З 1965 по 1970 р. нафта подорожчала на 15 %, вугілля – на 20 %, срібло – на 40 %, нікель – на 60 %, мідь – понад 70 %. При цьому зростаючі обсяги промислового виробництва в розвинених країнах потребували все більшої кількості ресурсів, і в 1972 р.

ситуація на ринках вперше стала подавати ознаки виходу з-під контролю. Протягом цього року індекс товарних цін, розрахунок яких був зроблений часописом «The Economist» (щоправда без урахування сирої нафти), зріс на 20 %. Наступного року індекс цін вже складав 60 %. У березні 1973 р. президент США Р. Ніксон був змушений увести регулювання цін на нафту, що спричинило паніку. У червні цього ж року ціни зросли на 12 %, а в жовтні – ще на дві третини у зв'язку з початком арабо-ізраїльського конфлікту на Близькому Сході. Потім удвічі підвищили ціни країни – члени ОПЕК. Це було зроблено вольовим рішенням у січні 1974 р. Результатом стало збільшення сумарної вартості нафти, що надходила до американського ринку, з 5 млрд. доларів у 1972 р. до 48 млрд. у 1975 р.

Наслідки виявилися драматичними [10, 11]. Вперше за повоєнні роки в США та інших розвинених країнах виникла серйозна інфляційна хвиля. Згідно з офіційними даними федерального казначейства, рівень цін у США зріс у 1973 р. на 8,7 %, у 1974 р. – на 12,3%. За період з 1972 по 1982 р. рівень життя підвищився на 133 %. Вперше з часів «великої депресії» прибутковість за довгостроковими облігаціями в 1973 р. стала негативною і досягла значення 1,1 % на рік. Безробіття зросло більше ніж удвічі – до 9 % працездатного населення.

Аналогічні процеси відбувалися і в європейських країнах. Інфляція у ФРН, Франції та Великій Британії в 1974 р. перевищила 10 % у річному обчисленні. Фондовий ринок зазнав за повоєнний період найсерйознішого спаду, а безробіття, незважаючи на значний відтік робітників-іммігрантів із західноєвропейських країн, зросло в 1973 – 1975 рр. більше ніж удвічі.

Нафтоекспортери, спостерігаючи за знеціненням долара, що самі ж його викликали, пішли ще далі. 27 березня ціна на нафту була підвищена на 9 % – до 14,54 долара за барель. Однак, уже на 1 червня 1980 р. вона сягнула рекордної ціни – 39,72 долара за барель. Зауважимо для порівняння, що у нинішніх цінах це склало б понад 60 доларів за барель, тоді як на початку 1999 р. ціна на нафту іноді падала до 10,2 долара за барель [13]. Безупинно зростали ціни і на інші види базових сировинних товарів. Однак найбільш вражаючою була динаміка цін на золото та срібло. Вони зростали, незважаючи на надзвичайно високий рівень видобування корисних копалин. Так, напередодні кризи, у відносно «спокійні» 60-ті рр. обсяг нафти, яка надійшла до ринку, перебільшив масштаби видобутку за всі роки її промислової розробки, розпочатої, як відомо, в 1857 р. [10].

Американський та більшість соціал-демократичних урядів Західної Європи спробували подолати цю тенденцію завдяки посиленню державного втручання в економіку. Друга половина 70-х рр. для США, наприклад, відзначилася зростанням витрат федерального уряду (з 118,4 до 576,6 млрд. доларів між 1965 та 1980 рр., що, відповідно, трохи більше 17 і дещо менше 22 % ВНП) [14]. У результаті максимальна ставка податків, які сплачувала американська

сім'я з середнім прибутком, зросла за цей час з 22 до 43 % її доходів, а сім'я, яка отримувала прибуток у два рази вищий середнього рівня, мала сплачувати податок до 54 %. Аналогічно зросли пропорції податкових платежів, які стягались на користь влади штатів та округів. Паралельно зростаючими темпами (на 4,5 – 9 % на рік) збільшувалась грошова маса [15]. Період з 1971 по 1979 р. фахівці слушно називають «найгіршим етапом в історії американської грошової політики, починаючи з 30-х рр.».

Однак, слід підкреслити, що головна небезпека миру тоді виходила не від військово-стратегічної могутності СРСР та його союзників, які незадовго до цього фактично примусили США вивести своє військо з території В'єтнаму, і не від фундаменталістських режимів, подібно до іранського, які набирали силу. Небезпека виходила безпосередньо від недосконалості індустріальної системи техногенної цивілізації, яка потребувала для свого розвитку численних ресурсів та сировини.

Вихід із ситуації, що склалася, не міг бути традиційним. Потенціал минулих методів регулювання економіки було вичерпано, як вичерпано і потенціал індустріальної системи загалом. Маніпулювання величиною процентних ставок не могло привести до реального зрушення, як не вели до нього і активні розробки розвиненими країнами своїх джерел енергоносіїв – у Техасі та на шельфі Північного моря. На той час найсуттєвішими стали два чинники. З одного боку, отримала політичне визнання нова стратегія, яка була пов'язана з послабленням державного втручання в економіку та залученням інвестицій у високотехнологічні галузі. З іншого – перший шок минув, і у 1979 р. попит на нафту виявив фактично той же ступінь еластичності, що й попит на більшість споживчих товарів. На початку 80-х рр. стало зрозумілим, що західна економічна система може змінюватись, а тому й вижити в нових складних умовах. І хоч до тріумфального піднесення західних економік над рештою суб'єктів світогосподарської системи залишились ще тривалі роки, першу хвилю кризи було подолано.

Наслідки кризи 1973 – 1979 рр. можна назвати першим етапом кінця техногенної цивілізації. По-перше, власне індустріалізація, основа економіки розвинених країн, не тільки не була зруйнована, а й збереглась фактично у незмінному вигляді. Так, доля промислового виробництва протягом усього періоду залишалась відносно стабільною, а технологічний прогрес також виходив передусім із потреб промислового сектора. Іншим важливим чинником стала деформація традиційної трьохсекторної моделі економіки. В нових умовах третинний сектор набув домінуючої ролі, тоді як галузі первинного сектора почали втрачати своє значення. По-третє, на початку 80-х рр. у господарській структурі розвинених західних держав стали очевидними обриси виникаючого четвертинного сектора, представленого високотехнологічними галузями (інформація та знання).

З іншого боку, зрушення у бік сфери послуг та експансія високотехнологічних галузей зумовили важливі зміни у світовій кон'юнктурі. По-перше, вони дозволили американським та європейським компаніям розпочати перенесення виробництва деяких масових товарів за межі національних кордонів, що заклало основи розвитку так званих «нових індустріальних країн» і подальшої глобалізації світогосподарської економіки. По-друге, технологічні прориви, які значно скоротили потреби в сировинних ресурсах, зробили західні країни незалежнішими від традиційних постачальників, першою реакцією яких стали спроби встановити контроль над ринками. Ніколи раніше країни «третього світу», які створили в ті роки картельні угоди для регулювання експорту не тільки нафти та рідкісних металів (міді, ртуті, олова, вольфраму, бокситів), а навіть і продовольчих товарів (кави, какао, перцю, бананів, арахісу), не робили кроків, які б свідчили про те, що на міжнародній арені вони втілюють економіки, зорієнтовані на первинний сектор господарства. Тим самим вони зважали на тенденції, які невблаганно стверджували скорочення частки первинного сектора до мінімальних значень.

Таким чином, формування перших передумов переходу до другого етапу кінця техногенної і зародження інформаційної цивілізації підготувало грунт для різкого зниження ролі первинного сектора як в економіці розвинених країн, так і в світовому масштабі загалом. На наступному етапі розвитку техногенної цивілізації третинний сектор стає все більше домінуючою сферою суспільного виробництва, а первинний остаточно втрачає колишнє значення.

Існує тенденція все більшого розвитку транснаціональних корпорацій, які є інтеграторами світогосподарської економіки. Глобалізація економіки, що розпочалася, перетворює світове товариство в сукупність технічних систем. Їх основні особливості:

- взаємопов'язаність та взаємозалежність;
- робота в єдиному ритмі;
- синхронність фаз розвитку;
- людина є винахідником і експлуататором машин та технологій; одночасно техногенна цивілізація підкоряє собі людину і нав'язує їй ритм життя;
- масова культура набуває все більшого впливу; епоха гуманізму після техногенної цивілізації практично припинила свій розвиток [16].

Розвиток техногенної цивілізації значно загострює глобальні проблеми людства. В процесі історичного розвитку людської діяльності відбувається «ломка» застарілих технологічних засобів, а разом з ними і застарілих соціальних механізмів взаємодії людини з природою. На початку історії людства діяли переважно адаптаційні (пристосувальні) механізми взаємодії. Людина підкорялась силам природи, пристосовувалась до змін, які в ній відбувались, поступово змінюючи і особисту природу. Потім з розвитком виробничих сил переважило утилітарне ставлення людини до природи, до іншої людини. Гло-

бальна ситуація, в якій опинилося людство, віддзеркалює загальну кризу споживчого ставлення людини до природних і соціальних ресурсів [1].

Таким чином, основні сучасні проблеми цивілізації можна звести до чотирьох основних груп.

Перша група – проблеми економічної та політичної взаємодії держав:

- безпеки, запобігання світовій термоядерній катастрофі й створення сприятливих умов для соціального розвитку та прогресу всіх країн і народів;
- подолання технологічної та економічної відсталості країн, що розвиваються, встановлення нового міжнародного порядку.

Друга – проблеми взаємодії суспільства і природи:

- запобігання катастрофічному забрудненню довкілля;
- забезпечення людства необхідними природними ресурсами (сировиною, енергією, продуктами харчування);
- освоєння світового океану та космічного простору.

Третя – проблеми взаємовідносин людей і суспільства:

- приросту населення;
- міграції та біженців;
- охорони та зміцнення здоров'я людей.

Четверта – проблеми освіти, виховання, зростання культурного рівня:

- планетарне мислення;
- фундаменталізація та гуманізація;
- єдиний інформаційно-освітній простір.

Усі ці проблеми зумовлені відокремленістю людства, нерівномірністю його розвитку. Свідоме начало ще не стало найважливішою передумовою людства як єдиного цілого. Наслідки неузгоджених, непродуманих дій країн, народів, етносів, окремих людей накопичувались у глобальних масштабах, стали могутнім об'єктивним фактором світового економічного та соціального розвитку. Вони істотно впливають на розвиток окремих країн і регіонів. Їх вирішення передбачає об'єднання зусиль великої кількості держав та організацій на міжнародному рівні.

Відтак, результати досягнень першого етапу техногенної цивілізації:

- у військовій галузі – реактивний літак, реактивний міномет, атомна бомба та перші тактичні ракети. Передумовами для цього стали наукові відкриття першої половини XX ст., зокрема в галузі ядерної фізики, квантової механіки, кібернетики, мікробіології, хімії полімерів, а також високий технічний рівень розвитку виробництва. Отже, наука стала перетворюватись на безпосередню виробничу силу, і це – її характерна ознака;
- коротка хронологія винахідництва – телебачення, транзистори, комп'ютери, радар, тактичні ракети, атомна бомба, синтетичні волокна, пеніцилін, воднева бомба, штучні супутники землі, реактивні літаки, АЕС, верстати з числовим програмним управлінням.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. – М., 1995. – С. 113.

2. Чейз-Данн Кристофер, Д.Холл Томас. Историческое развитие мировых систем // Sociological Inquiry. – 1994. – № 64 (3). – С. 3-10.

3. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. – К.: ОСНОВИ, 1995. – Т. 2. – 520 с.

4. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: В 2-х т.: Пер с англ. – М.: Республика, 1992.

5. Самуэльсон П. Экономика. – М.: Прогресс, 1994. – 372 с.

6. Хейне П. Экономический образ мышления. – М.: Новости, 1991. – 294 с.

7. Кузьменко В.П. Исследование динамики социально-экономических циклов // Статистика Украины. – 1999. – № 1. – С. 54-59.

8. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры // Вопр. конъюнктуры. – 1995. – Вып. 1. – Т. 1. – С. 28-79; Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. – М., 1993. – С. 24-83; Большие циклы экономической конъюнктуры: Доклад // Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М., 1989. – С. 197.

9. Иноземцев В.Л. Расколотая цивилизация: системные кризисы индустриальной эпохи // Вопр. философии. – 1999. – № 5. – С. 3-18.

10. OECD. National Accounts. Detailed Tables. 1960-1970; Yearbook of Labour Statistics, 1995. – Geneva, 1996.

11. Nelson J.I. Post-Industrial Capitalism. Exploring Economic Inequality in America. Thousand Oaks (Ca.). – L., 1995. – P. 22.

12. Baud M.F. Market Globalization // UNESCO Courier. – 1996. – № 11. – P. 34.

13. Иноземцев В.Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1998. – С. 4-7, 10-30.

14. Cleveland C.J. Natural Resource Scarcity and Economic Growth Revisited:Economic and Biophysical Perspectives // Constanza R. (Ed.) Ecological Economics. The Science and Management of Sustanbility. – N.Y., 1991. – P. 151-158, 308-309.

15. Arrighi G. The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times. – L. – N.Y., 1994. – P. 205-210, 323.

16. Яковец Ю.В. История цивилизаций. – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 232-248.

Надійшла до редколегії 6.07.2001 р.

УДК 226.2/5.000.141.4+17.022.1

В.Г. ШАДУРСЬКИЙ

ПРО МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ ВИМІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ТЕКСТІВ: ПРОБЛЕМИ ТА РОЗДУМИ

Аналізуються фрагменти євангельських текстів, виявляються особливості їх морально-ціннісних орієнтирів.

Упродовж майже двох тисячоліть євангельська історія Ісуса Христа породжувала глибокі почуття і роздуми у багатьох мільйонів людей: віруючих і невіруючих, богословів і філософів, учених і письменників, художників та музикантів.

Євангеліє, як важлива складова частина Біблії, відобразило бажання, надії та мрії багатьох поколінь, акумулювало їх мудрість. Тому безліч людей прагнули знайти в євангельських текстах вирішення складних моральних проблем, виявити вищу мету людського життя, відкрити справжні гуманістичні цінності.

Багато фрагментів євангельських текстів уже давно стали афоризмами і міцно увійшли у мовну культуру народів.

За глибоким переконанням віруючих, книги Святого письма були написані святими людьми, пророками й апостолами під впливом Святого духа. Інакше кажучи, «Бог є автором Біблії, але він залучив розумні, вільні знаряддя для її складання людей, які належали до різних соціальних епох і різних соціальних груп» [2, С. 21].

Безумовно, євангельські тексти мають для християн незаперечний авторитет, асоціюють у їх свідомості з вищим знанням, з єдино можливою основою дійсної моралі. Тому більшість віруючих, читаючи євангельську оповідь про життя і вчення Ісуса, не помічає і не хоче помічати неузгодженості й суперечності окремих фрагментів тексту, а також наявних у ньому відверто абсурдних моментів.

Таке некритичне сприйняття написаного є здебільшого результатом сформованого у християн стереотипу сприймання тексту, пояснюється їх страхом боговідступництва.

Навпаки, уважне, вдумливе вивчення євангелій, аналіз і зіставлення окремих фрагментів надає можливість виявити у євангельських текстах не тільки інтригуючі, але часом і явно шокуючі читача моменти. При цьому слушно зазначити, що деякі дослідники євангелій зосереджують увагу саме на інтригуючих фрагментах, абсолютизують їх і намагаються зображувати Ісуса то поборником внутрішньої свободи (Ф. Достоєвський), то революціонером-бунтарем (О. Введенський, Махаріши), то психічнохворим (Ж. Мельє, А. Біне-Сангле), то одним із пророків іудаїзму (Л. Бек, Е. Мейєр).

До таких інтригуючих фрагментів належать розповіді трьох євангелістів про спокусу Ісуса дияволом. Найдокладніше про це повідав Матвій.

«Потому, - пише Матвій, - Ісус був поведений Духом у пустиню, щоб диявол Його спокушав» [І, Мв. 4, І]. Інакше кажучи, дух веде Ісуса на спокусу до диявола. Звідси цілком логічно можуть виникнути у спостережливого читача запитання: хто і навіщо спокушає, перевіряє Ісуса? Дух чи диявол?

Звичайно, якщо мати на увазі, що Ісус народжений дівою Марією від святого духу і що більшість християн вірять у триєдиного бога (бог-отець, бог-син, бог-дух), то можна дійти висновку: в наведеному епізоді спокуси одна іпостась бога намагається перевірити іншу іпостась за допомогою диявола. Безумовно, така перевірка вигляда абсурдною.

Проте елемент абсурдності в розумінні суті спокуси зберігається і в разі, якщо вважати, що Ісуса спокушає сам диявол. Адже одна думка про те, що диявол може спокусити сина божого, постає, принаймні, дуже наївною. Можливо, саме тому євангеліст Іван і не розповідає про спокусу Ісуса дияволом.

Не позбавлене абсурду і поширене серед більшості християн уявлення про те, що спокуса диявола спрямована на людську сутність Ісуса. Зрозуміла річ, у такому разі необхідно було б визнати, що в Ісуса людська сутність може взяти верх над божественною, витіснити її, що суперечить здоровому глузду: людське ніколи не може пересилити божественного.

Після сорокаденного посту Ісуса тричі спокушав диявол: спокусник просив його перетворити каміння на хліби, потім кинутися додолу з наріжника Єрусалимського храму і, нарешті, обіцяв віддати йому в нагороду за уклін дияволу «всі царства на світі та їхню славу» [І, Мв. 4, 8]. Можливо, основний моральний зміст останнього епізоду спокуси можна звести до наступного: «влада і багатство в цьому світі належать сатані; син божий відмовився від них за власним бажанням, щоб виконати покладену на нього місію» [4, С. 93].

Уважно читаючи розповіді євангелістів про спокусу, можна помітити, якою суперечливою і дивною є поведінка Ісуса під час цієї спокуси. З одного боку, він рішуче відхиляє усі спокуси сатани, а з іншого – сам підкоряється дияволу, мовчазливо і пасивно слідує за ним.

Цю німу покірність Христа відмічають у своїй розповіді євангелісти Матвій і Лука. Так, Матвій повідомляє: «Тоді забирає диявол Його в святе місто, і ставить Його на наріжника храму» [І, Мв, 4, 5], «знов диявол бере Його на височенну гору...» [І, Мв. 4, 8].

Інакше кажучи, Ісус мовчки супроводжує диявола і не намагається йому протидіяти, що, звичайно, свідчить про певну залежність Ісуса від диявола. Крім того, в євангельських текстах є фрагменти, які свідчать і про явну поступку Ісуса злим духам – демонам. У цьому можна переконатися, наприклад, читаючи оповідь євангелістів про вигнання з одержимого нечистим духом легіона демонів. І дух нечистий, - повідомляє Марк: «Його дуже просив, щоб їх не висилав із тієї землі. Пасся ж там на горі гурт великий свиней. І просилися демони, кажучи: «Пошли нас у свиней, щоб у них ми ввійшли». І дозволив

Він їм. І повиходили духи нечисті, і в свиней увійшли. І гурт кинувся з кручі до моря, - а було зо дві тисячі їх – і вони потопилися в морі...» [І, Мр. 5, 10-13].

Отже, Христос, виконуючи бажання демонів, вселяє їх у гурт свиней, чим фактично знищує велику кількість цих тварин; зцілення біснуватого супроводжується одночасно заподіянням значних збитків іншим людям: власникам свиней і пастухам.

Нерідко віруючі безпорадно намагаються виправдати ці збитки тією обставиною, що свині належать до нечистих тварин, тому Христос сприяв їх знищенню і тим самим карав їх господарів за розведення таких тварин.

Однак, незважаючи на такі пояснення, факт знищення свиней і завданих цим збитків людям усе ж таки лишається. Окрім того, слід зазначити, що таку велику кількість свиней вирощували у тій місцевості, скоріше за все, для римських легіонерів.

Недивно, що жителі тієї місцевості, довідавшись про загибель свиней і побоюючись можливих нових втрат, «... стали благати його, щоб пішов Собі з їхнього краю» [1, Мр. 5, 17].

Визиває також подив знищення Ісусом фігового дерева, коли він, не знайшовши на ньому плодів (шукати їх у квітні безглуздо: вони достигають літом), проклинає його словами: «Нехай плоду із тебе не буде ніколи повіки». І фігове дерево зараз усохло» [1, Мв. 21, 19].

Безумовно, гуманніше було б зробити так, щоб на фіговому дереві з'явилися плоди. Але Христос, мабуть, цим знищенням хотів налякати своїх учнів.

Як відомо, християни щиро вірять, що Ісус Христос прийшов спасти всіх людей від гріхів, повернути людей до бога. Однак таке розуміння суті месії не узгоджується з повідомленнями євангеліста Матвія про те, що початково Ісус прийшов тільки до євреїв. Про це, за свідченням Матвія, говорить сам Христос, заповідаючи своїм учням: «На путь до поган не ходіть, і до самарянського міста не входьте, але йдіть радніш до овечок загинулих дому Ізраїлевого» [1, Мв. 10, 6].

Ще більш категорично і визначено Ісус заявляє про суть своєї місії, відповідаючи на благання жінки хананеянки зцілити її дочку: «Я, - відповів Христос, - посланий тільки до овечок загинулих дому Ізраїлевого» [І, Мв. 15, 24]. А вона, підійшовши, уклонилась йому і попросила: «Господи, допоможи мені. А він відповів і сказав: «Не годиться взяти хліб у дітей, і кинути щенятам» [1, Мв. 15, 25-26].

Подібну, але менш категоричну відповідь Ісуса жінці наводить і євангеліст Марко: «Дай, щоб перше наїлися діти, – не годиться бо хліб забирати в дітей, і кинути щенятам» [1, Мр. 7, 27].

Отже, спочатку Христос особливо виділяє єврейський народ. Тому недивно, що деякі «сучасні ідеологи іудаїзму вимагають відокремлення «єврейського Христа» від християнства. «Наш Христос, – пише К. Бруннер, – має з

Христом офіційного християнства так мало спільного, як сузір'я Великої Ведмедиці з твариною того ж найменування. Звідси – вимога: віддайте нам нашого Ісуса» [3, С. 39].

Наведені вище висловлення «про овечок загинулих дому Ізраїлевого» свідчать про те, що первісно християнство зароджувалось, як один із напрямів іудаїзму, який претендував на єдино правильне розуміння суті месії: месія – не цар, а боголюдина Ісус Христос. Цим здебільшого і пояснюється непримирима боротьба євангельського Ісуса з фарисеями, саддукеями та книжниками. І тільки після розп'яття й воскресіння Христос остаточно пориває з іудаїзмом, заповідаючи своїм учням: «Тож ідіть, і навчіть всі народи, христячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів» [1, Мв. 28, 19-20; див. Також Мр. 16, 15].

Здавна багатьох читачів євангельських текстів шокують слова Ісуса про суть його місії: «Не думайте, - говорить Христос, - що Я прийшов, щоб мир на землю принести, - Я не мир принести прийшов, а меча. Я ж прийшов «порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір'ю і невістку з сверкухою її». І: «вороги чоловікові – домашні його». Хто більш, як Мене, любить батька чи матір, той Мене недостойний. І хто більш, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний [1, Мв. 10, 34-37; див. також Лк. 12, 51].

Ще категоричнішим є висловлення Ісуса про безмежну відданість йому і про ненависть до ближнього наводить євангеліст Лука. Зокрема, він повідомляє, що Ісус, звертаючись до великого натовпу людей, сказав таке: «Коли хто приходить до Мене і не зненавидить свого батька та матері, і дружини й дітей, і братів і сестер, а до того й своєї душі – той не може буть учнем Моїм» [1, Лк. 14, 26].

Аналогічну вимогу залишити все заради Ісуса містить і його відповідь учневі, який просив Христа перш ніж піти за ним дозволити поховати свого батька. А Ісус йому каже: «Іди за Мною, і зостав мертвим ховати мерців своїх.» [1, Мв. 8, 22; у Лк. 9, 60].

Наведені вище слова Ісуса про його місію на землі свідчать, що він прийшов не об'єднати і зблизити людей, а, навпаки, розділити й роз'єднати їх не тільки за ознакою наявності чи відсутності у них віри, але й за ступенем любові й відданості Христу.

Уважного читача нерідко шокує і описана в євангельських текстах ситуація, коли Ісус, перш ніж зцілити, лунатика, відкрито демонструє оточуючим його слухачам свою роздратованість і нетерпеливість, показуючи тим, що люди йому набридли: «О роде невірний й розбещений, доки Я буду з вами? Доки вас Я терпітиму?» [1, Мв. 17, 17; у Мк. 9, 19; Лк. 9, 41].

Ще про один із таких епізодів розповідає євангеліст Іван. Зокрема він повідомляє, що під час таємної вечері Ісус, «... вмочивши куска, подав синові Симона, Юді Іскаріотському... За тим же куском тоді в нього ввійшов сатана»

[1, Ів. 13, 26-27]. В цьому фрагменті викликає великий подив те, що Ісус не тільки мовчки споглядає, як у Іуду вселяється сатана, але й своїми словами навіть підштовхує його до зради, коли той затримується у нерішучості: «Що ти робиш – роби швидше...»[1, Ів. 13, 27].

Зрозуміло, що подібні висловлення Христа явно суперечать поширеному серед християн уявленню «про моральну чистоту та благородство Ісуса, виявлених у кожному його слові, кожному вчинку» [6, С. 30].

У релігійній та науковій літературі вже багато написано про зраду Іуди і про ніч у Гефсиманському саду. Проте, ці добре відомі події євангельського оповідання, як і раніше, привертають увагу багатьох дослідників, дають привід для нових роздумів.

Як відомо, всі євангелісти одностайно стверджують, що Ісус заздалегідь добре знав перебіг подальших подій. Цю обізнаність Ісуса неодноразово відмічає і євангеліст Матвій. Зокрема, він повідомляє, що Христос у переддень пасхи, знаючи про свою долю, говорив учням, що його буде віддано на розп'яття [1, Мв. 26, 2].

За два дні до Пасхи, розповідає Матвій, первосвященики, книжники і старійшини, зібравшись на раду, вирішили підступно захопити Ісуса і вбити його. Відкритого арешту вони боялися через його популярність серед народу; тому дуже зраділи, коли Іуда визвався допомогти здійснити їх задум. Важко не помітити, як під час цієї змови дивно поводить себе зраджуючий Іуда: його, зокрема, не приваблює, не цікавить винагорода за зраду. Про це свідчать і звернення Іуди до первосвящеників, і подальший розвиток подій. Пропонуючи свої послуги, він запитує: «Що хочете дати мені, - і я Його вам видам?» І вони йому виплатили тридцять срібників» [1, Мв. 26, 15]. Чому саме тридціть? Чи потрібні йому були ці срібники взагалі? Відповіді на ці та на багато інших запитань стають зрозумілими лише за умови уважного читання подальшого євангельського тексту.

За повідомленням євангелістів, Ісус, знаючи про зраду, сказав своїм учням під час таємної вечері: «Поправді кажу вам, що один із вас видасть Мене»... [1, Мв. 26, 21; у Мр. 14, 18; Лк. 22, 21].

Після таємної вечері Ісус та його учні пішли з Єрусалима до Гефсиманії, щоб він підготувався до майбутніх страждань і смерті. По дорозі Ісус сказав своїм учням: «Усі ви через Мене спокуситеся ночі цієї. Бо написано: «Уражу пастиря, – і розпорошаться вівці отари» [1, Мв. 26, 31].

Але Петро, перечучи йому, сказав, що ніколи не спокуситься, якщо навіть спокусяться всі. Ісус же пророк йому: «Поправді кажу тобі, ночі цієї, перше ніж заспіває півень, - відречешся ти тричі від Мене» [1, Мв. 26, 34]. Проте Петро продовжував стверджувати, що не відречеться від Ісуса, хоч би йому належало вмерти разом з Ісусом. Подібне говорили й інші учні.

Очевидно, що в цьому фрагменті євангельського тексту можна спостері-

гати зіткнення відомого лише Ісусу передвизначення подій з уявною свободою вибору своїх вчинків його учнями. Подальший розвиток подій багато в чому зберігає слід цієї колізії.

Ісус, залишивши більшість своїх учнів у Гефсиманському саду, взяв з собою Петра, Івана та Якова, почав тужити й сумувати. Потім попросив цих учнів бути й пильнувати з ним, а сам, трохи відійшовши далі, впав долілиць і молився, благаючи: «Отче мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене... Та проте, - не як Я хочу, а як Ти ...» [1, Мв. 26, 39].

Цікаво, що цей епізод молитви Ісуса відсутній у розповіді четвертого євангеліста. Можливо, він вважав, що «Христу логосу непристойно боятися страждань; він вище цього» [3, С. 154].

У цій молитві Ісуса виявляється, очевидно, недозволена для нього слабкість. Якщо навіть визнати, що в ньому говорить людська сутність, то і в такому разі виглядає дивним його намагання утекти від своєї долі. Адже йому, напевно, відомий подальший перебіг подій і він знає, що розіпненим буде мучитися недовго (кілька годин) і незабаром воскресне з мертвих. Але, незважаючи на це, Ісус боїться і тричі просить, щоб його минула «ця чаша».

Як відомо, всупереч цьому, багато звичайних смертних людей, виявляючи дійсні чудеса героїзму, віддавали своє життя для урятування інших людей, сміливо й рішуче обирали собі страждання і смерть. Тим більше, багато з них не визнавало можливості воскресіння з мертвих, не вірило в безсмертя душі.

Коли Ісус повернувся після молитви до учнів, вони спали, і він промовив до Петра: «Отак, – не могли ви й однієї години попильнувати зо мною?... Пильнуйте й моліться, щоб не впасти на спробу, - бадьорий бо дух, але немічне тіло» [1, Мв. 26, 40-41]. Звичайно, виникає запитання: чи не впадає в спокусу сам Ісус, коли просить, щоб обминула його «ця чаша»? І чи не тіло у нього самого бере гору над духом під час молитви «про чашу»?

Помолившись другий раз, Ісус приходить і бачить, що учні знову сплять, – як повідомляє Матвій, – «бо, зважніли їм очі були» [1, Мв, 26, 43]. Отяжілі очі, цілком імовірно, свідчать про вплив якоїсь зверхньої, вищої сили. Іншими словами, вони заснули не по своїй волі, а внаслідок дії передвизначення: вони повинні були заснути.

Ісус, сказавши втретє під час молитви ті ж самі слова, прийшов до учнів і промовив: «Ви ще далі спите і почиваєте? Ось година наблизилась, – і до рук грішникам виданий буде Син Людський... Уставайте, і ходім, – ось наблизився Мій зрадник» [1, Мв. 26, 45-46]. У цей час прийшов Іуда і привів з собою озброєний народ від первосвящеників. Він, наблизившись до Ісуса, сказав: «Радій, Учителю». І поцілував Його» [1, Мв. 26, 49]. Тоді Ісуса затримали. Але один із його учнів (євангеліст Іван стверджує, що це був Петро) вихопив свого меча і ударив раба первосвященика, відтявши йому вухо.

Отже, щонайменше, один учень був готовий захищати Ісуса зі зброєю,

Бібліотека ХДАК
інв. № 440619

проте останній заборонив йому це, промовивши: «Сховай свого меча в його місце, бо всі, хто візьме меча, – від меча і загинуть» [1, Мв. 26, 52]. Це висловлювання Ісуса про тих, хто візьме меча, з часом стало афоризмом і сприймається, як пересторога для всіх, хто має намір застосувати зброю. Одночасно важливо зазначити, що зброю використовують не тільки для нападу, але і для захисту; тому, скоріше за все, ці слова Ісуса треба розуміти, як заборону братися за зброю першим (нападати).

Однак, на нашу думку, відповідь на запитання, чому Ісус забороняє учневі застосовувати зброю має інше, більш глибоке пояснення. Про це переконливо свідчать такі слова Ісуса, спрямовані до учня зі зброєю: «Чи ти думаєш, що не можу тепер упросити Свого Отця, - і Він дасть Мені зараз більше дванадцяти легіонів Анголів? Але як має збутися Писання, що так статися муситъ?» [1, Мв. 26, 53-54]. Іншими словами Ісус, коли б тільки захотів, зміг би припинити це беззаконня, звільнити себе. Але він не робить цього, щоб не заважати передвизначенню подальших подій, щоб збулось все передвіщане писаннями.

Таким чином, стає очевидним, що всі євангельські персонажі, проявляючи особисту ініціативу, вільний вибір, заважатимуть запрограмованому передвизначенню, втіленню готового сюжету розвитку подій. Тому невипадково Ісус пояснює своїм учням: «... бо Я вам об'явив усе те, що почув від Мого Отця. Не ви мене вибрали, але Я вибрав вас, і все настановив, щоб ішли ви й приносили плід і щоб плід ваш зостався» [1, Ів. 15, 16-16].

Традиційно багато віруючих вважає, що у зраді Ісуса важливу роль відіграв поцілунок Іуди. Один детальний аналіз опису сцени зради й арешту Ісуса дає можливість помітити непотрібність поцілунку Іуди. Про це переконливо свідчать слова Ісуса, звернені до озброєного народу: «Немов на розбійника вийшли з мечами та киями, щоб узяти Мене. Я щоденно у храмі сидів в навчав, і Мене не взяли ви» [1, Мв. 26, 55]. Отже, Ісуса знали всі в обличчя, і поцілунок Іуди був зайвим, не видавав. Мабуть, тому євангеліст Іван нічого не повідомляє про цей поцілунок; він також міг вважати, «що поцілунок Іуди – прощальний» [5, С. 41].

Детальний аналіз епізоду зради і пов'язаних з нею подій дає підставу стверджувати, що Іуда був необхідною ланкою у фатальному розвитку подій: без нього не було б Голгофи, розп'яття, спокутування гріхів, смерті і воскресіння Ісуса. Одночасно розуміння цих обставин породжує низку запитань: заради чого зраджував Іуда? Що він з цього мав? Чому йому дали за зраду саме тридцять срібняків? Чи потрібні вони були йому взагалі? Виявляється, відповіді на всі ці та багато інших запитань слід вбачати у прояві передвизначення. Підтвердженням тому може бути фрагмент тексту, в якому євангеліст Матвій, описуючи каяття і смерть Іуди, повідомляє: «Тоді справдилось те, що сказав був пророк Єремія, промовляючи: «І взяли вони тридцять срібняків, заплату Оціненного, що Його оцінили сини Ізраїлеві, і далі за поле гончарське, як

Господь наказав був мені» [1, Мв. 27, 9-10]. Отже, поведінка Іуди, священиків (кількість срібняків, навіщо вони були витрачені) була теж передвизначена. Вони діяли відповідно до пророцтв.

Проявом передвизначення пояснюється і відречення Петра після арешту Ісуса. Під дією передвизначення Петро забуває своє обіцяння, яке дав Ісусу, і тричі відрікається від нього. Безумовно, Петро, як і всяка інша людина здорового глузду, не зміг би забути своє щире обіцяння не відрікатися, якщо тільки не відібрати у нього пам'ять. Певна річ, у ситуації арешту можна злякатися і не стримати своє обіцяння, але аж ніяк не забути про нього.

Отже, якась вища сила, діючи відповідно до пророцтва Ісуса, виключає на час пам'ять Петра, і він здійснює несвідомі вчинки (не вибирає самостійно), доки не заспіває півень. Тільки тоді до нього повертається пам'ять, і він починає гірко плакати, пригадавши слова Ісуса.

Проаналізувавши важливі фрагменти євангельського тексту можна дійти наступних висновків:

- ініціатива спокуси Ісуса дияволом могла належати святому духу; сама ідея спокуси дияволом бога або боголюдини є абсурдною;
- в окремих епізодах Ісус Христос виявляє слабкість, яка не може бути притаманна сину Божому;
- первісно (за Матвеєм, частково і Марком) Ісус посланий тільки до «овечок загинулих дому Ізраїлевого», але, не переконавши їх, уже після воскресіння посилає своїх учнів навчати всі народи;
- в плині євангельських подій проявляється жорстке передвизначення, запрограмованність; у основних євангельських персонажів відсутня свобода вибору лінії своєї поведінки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Біблія або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. – Б.м.: Укр. біблійне т-во, 1995. – 296 с.

2. Гальбиати Є., Пьяцца А. Трудные страницы Библии: Ветхий Завет. – М., Милан: Христиан. Россия, 1995. – 315 с.

3. Крывелев И. Христос: «миф или действительность»? / АН СССР. – М.: Обществ.науки и современность, 1987. – 144 с.

4. Ленцман Я.А. Сравнивая евангелия. – М.: Политиздат, 1967. – 190 с.

5. Логинова Р. Чи зраджував Іуда? // Людина і світ. – 1994. – № 5-6. – С. 37-42.

6. Маклаусл Джон Не просто плотник: Толкование Нового Завета: Пер. с англ. – М.: Совмест.сов.-амер.предприятие «Совaминко», 1990. – 127 с.

Надійшла до редколегії 29.08.2001 р.

УДК 94(477.5)-058.244"1928/1933"

Л.Б. ЛЕХАН

ЗМІНИ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ Й ПОБУТІ СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ПРОВЕДЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1929 – 1933 РР.)

Комплексно висвітлюється питання про зміну психології селян, їхнього духовного життя й побуту внаслідок проведення насильницької форсованої колективізації.

Після проголошення незалежності нашої держави, коли історики отримали змогу об'єктивно висвітлювати події, що відбувалися в селянському середовищі під час проведення насильницької форсованої колективізації, у наукових працях певною мірою висвітлене питання про зміну економічного становища селянина. Але поза увагою вчених залишився розгляд такої важливої проблеми, як зміна духовного життя й побуту селянина в умовах створення колгоспного ладу. У цій статті подано спробу проаналізувати зміщення пріоритетів у стосунках між селянами, їхнє ставлення до праці й усуспільненого майна тощо.

Після згортання непу і проведення насильницької суцільної форсованої колективізації змінилося не тільки ставлення партійно-державного керівництва до селянина, змінювався й сам селянин.

Значно підірвав селянські продуктивні сили голод 1932 – 1933 рр., який став трагедією українського селянства. Коли він лютував, багато знесилених селян не могли вийти на роботу. А ті, хто міг працювати в полі, не поспішали туди з самого світанку, як це було в непівському селі. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Я. Терехов повідомляв генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору навесні 1932 р., що невихід селян на роботу сягав 50-60% [10, ф. 1, оп. 20, спр. 5255, арк. 56].

У роки колективізації, особливо під час голоду, набуло широкого розмаху таке негативне явище як крадіжки. Не маючи можливості нормально працювати в колгоспах, селяни розбирали сільськогосподарський інвентар додому. Про це повідомляв один із районних секретарів у червні 1932 р.: «Починаються крадіжки сільськогосподарського реманенту із колгоспів (возів, збруї, сільськогосподарських машин) для того, щоб «сколотити» індивідуальне господарство» [10, ф. 1, оп. 20, спр. 5255, арк. 65]. У відповідь на зауваження колгоспного керівництва селяни казали: «Краще не кажи, краще не ходи, а то посажу на вила» [там само]. Худобу розбирали здебільшого середняки, а інколи й бідняки, оскільки заможних селян до колгоспу не приймали.

Крадіжки ставали однією з причин незадовільного збирання врожаю на полях. Так, саме тому не було виконано план збору цукрового буряка в індивідуальному секторі Валківщини [там само].

Під час голоду значного поширення набуло ще одне явище – «волинки». Воно полягало в тому, що селяни на роботу виходили, але на робочому місці не

працювали. Голодні «волинщики» нападали на колгоспні комори, винокурні заводи, склади заготзерна з метою розібрати наявне там зерно [там само, арк. 56].

У роки колективізації (особливо під час голоду) набула широкого розмаху злочинність. Селяни, відірвані від землі, позбавлені засобів виробництва, не маючи можливості працювати й забезпечувати собі пристойне життя, блукали по світу і розбійничали. На селі становище стало настільки напруженим, що після 10-11-ї години вечора на вулиці виходив міліцейський патруль і перевіряв перехожих [4, С. 341]. Ось що згадує очевидець, мешканець Харкова П.І. Силка: «Загнані у безвихідь, селяни робили «отрізи» з карабінів чи гвинтівок, щоб можна було сховати в кишеню чи під полу, тікали до лісів, викрадали і різали худобу» [2, С. 492]. Все це, безумовно, створювало атмосферу напруженості, страху, недовіри між людьми.

Ще з початку проведення насильницької колективізації партійно-державне керівництво почало заохочувати доноси. Основні положення цього «нововведення» було викладено в постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» [4, С. 102]. У ній, зокрема, зазначалося, що 25 % суми штрафу і грошей, одержаних від продажу майна куркулів з торгів, мали перераховуватися до фонду кооперування й колективізації бідноти. Подібний прийом застосовувався неодноразово. Наприклад, під час проведення хлібозаготівель постановою від 17 лютого 1933 р. було запроваджено винагороду за донос. Кожен, хто вказував, де сусід сховав зерно, одержував від 10 до 15 % виявленого як премію [5, С. 41]. Така ж практика «заохочування» застосовувалася під час голоду, коли необхідно були збирати трупи на вулицях і вивозити їх для поховання. Свідок тих подій М.Й. Харитоненко згадує випадок, який спостерігав у селі Лозівського району. Один чоловік, що збирав по вулицях трупи і вивозив їх за село, тяг із хати живу жінку, яка чинила йому опір. Виявилося, що за кожного вивезеного мерця тому чоловіку платили 100 грамів хліба, тож його «зацікавленість» була зрозумілою – чим більше трупів, тим більше хліба. Контролював це спеціальний уповноважений, котрий наприкінці дня рахував мерців і видавав виконавцеві хліб [2, С. 465].

Під час колективізації відбулися негативні зміни й у ставленні дітей до батьків. Партія за досить короткий час «виховала» своїх вірних синів і дочок. Молодь заради ідеї відмовлялася від своїх батьків! Яскравим прикладом може бути заява сімнадцятирічної О.Ф. Мізенової до пленуму Кобзарівської сільради (січень 1932 р.): «Прохаю пленум Кобзарівської сільради відокремити мене з утримання своїх батьків тому, що я усвідомила завдання партії та уряду і не хочу мати зв'язку зі своїми батьками, які є на цей час шкідниками радянської влади» [11, С. 58]. Дівчина просила сільраду видати їй довідку про зречення від батьків. Виявляється, за допомогою якогось папірця можна було забути своїх предків, утратити повагу до них. Добре що такі вчинки не набули масо-

вого характеру, але партійні діячі їх із задоволенням заохочували і ставили в приклад іншим молодим людям.

На славнозвісному прикладі піонера Павлика Морозова партійне керівництво намагалося виховувати школярів. До боротьби з «крадіями» державного добра було залучено жовтенят і піонерів. Піонерські патрулі постійно складали рапорти секретареві ЦК КП(б)У П.П. Постишеву про результати патрулювання. Пріоритет у вихованні дітей мали вже не батьки, а держава, яка робила це під гаслом: «Матір спіймаєш, батька – не жалій, тягни в контору, а не притягнеш, то біжи заяви, бо то найбільший ворог!..» [2, С. 462]. Таким чином, нищився непорушний протягом багатьох століть батьківський авторитет.

Під час голоду 1932 – 1933 рр. брати й сестри інколи відмовлялися від родинних стосунків, не хотіли допомагати одне одному, незважаючи на те, що мали таку можливість. Наприклад, одна з сестер, що була дружиною колгоспного активіста, відмовила своєму рідному братові, коли той голодний прийшов до неї за допомогою. Вона відповіла: «У мене немає нічого для тебе, забирайся геть з моєї хати». Тієї самої ночі він і помер [8, С. 142].

У колгоспному селі змінилися і пріоритети стосовно матеріального становища селянина. Якщо раніше бідність була показником поганого господарювання, то тепер деякі селяни пишалися нею. Яскравий образ такої людини показав О. Гончар у своєму творі «Твоя зоря». Один із героїв роману – Мина Васильович – замість того, щоб працювати, добре господарювати й ставати заможним, хизується своєю бідністю. «Латаний-перелатаний, – говориться в романі, – наближається з торбою як старцюга з ярмарку, можливо, що, йдучи до району, Мина навмисне вирядився в таке дрантя, бо ж бідність свою він вважає ніби паспортом, вищістю, перевагою, заслугою» [3, С. 129].

Протягом тривалого часу зазнавали морально-психологічних утисків колишні розкуркулені селяни, їхні громадянські права значно обмежувалися. Ось що згадує колишня жителька с.Мельник Онуфріївського району Полтавської області: «Ще довгі роки над нами тяжіло звинувачення – «розкуркулені», в школі, потім в інституті. Найтяжче було писати анкету та автобіографію, а вже як доходило до графи «соціальний стан»... Мене не приймали до піонерів, до комсомолу – «куркулька». Ми, діти, завжди боялися цього звинувачення, це гнітило, ятрило душу, виробляло комплекс неповноцінності» [2, С. 450-451].

Під час проведення колективізації викорінювалося із селянської психології все, що могло нагадувати колишнє життя. Зазнала в цей період значних репресій і церква. Наступ на неї почався ще під час голоду 1921-1923 рр. XX ст., а в кінці 20-х рр. почалася нова, ще сильніша хвиля утисків церкви й релігії взагалі. 3 грудня 1927 р. у доповіді на XV з'їзді ВКП(б) Й.В. Сталін відзначив як недолік у роботі партії послаблення антирелігійної боротьби. Ця заява була напутнім словом для того, щоб відправити релігію «на смітник історії». У квітні 1928 р. на зборах московської організації ВКП(б) він закли-

кав наступ на куркуля поєднати з бойовою антирелігійною роботою в масах, рішуче боротися з релігією.

У 1929 р. прийнято постанову «Про релігійні об'єднання» [6, С. 121-122], яка фактично забороняла релігійним общинам створювати фонди взаємодопомоги, надавати матеріальну допомогу своїм членам, організовувати богослужіння чи інші заходи для дітей, молоді, жінок, зібрання для вивчення Біблії, релігійної літератури, навчанню ремесел тощо. Заборонялося організовувати екскурсії й дитячі майданчики, відкривати бібліотеки, читальні зали, санаторії, надавати медичну допомогу. Діяльність церкви фактично зводилась до богослужіння.

Щоб змінити традиційний уклад селянського життя, 26 серпня 1929 року Рада народних комісарів СРСР ухвалила новий радянський календар, згідно з яким необхідно було поступово переходити на безперервний п'ятиденний тиждень [7, С. 28]. Тобто після чотирьох днів роботи був п'ятий день відпочинку. Головною метою цього заходу було знищення у свідомості людей такого поняття як «свята» неділя. Як відомо, у цей день селяни завжди у святковому вбранні й піднесеному настрої відвідували церкву.

Звичною ставала практика проведення сходок, зборів, мітингів, на яких більшістю голосів, під пильним оком представників влади, правоохоронних органів, за відсутності зацікавленої сторони, приймалися рішення про недоцільність існування культового приміщення. Дзвони знімали, церкви руйнували або перетворювали на школи й культосвітні заклади, або віддавали під господарські потреби [10, ф. 1, оп. 8, спр. 124, арк. 44].

Раніше відвідати церкву для людей було особливим ритуалом, селяни туди ходили, щоб знайти втіху своєму горю, поділитися радістю, покаятися у своїх гріхах перед Богом. А під час лютування голоду у храмах ховали від селян зерно й картоплю, та щоб не можна було до них пробратися, церкви, обгороджені колючим дротом, охороняли вартові [8, С. 158].

Активно проводилася політика не тільки закриття церков, але й атеїстичного виховання колгоспників. У селян цілеспрямовано викорінювалося все духовно-релігійне надбання й виховання. Так, колгоспний актив Кобзарівської сільради на зборах 15 квітня 1933 р. ухвалив масово вийти на роботу в день релігійного свята Великодня [11, С. 192].

У війну з церквою втягували й дітей. Під час різдвяних свят 1930 р. в Україні було організовано масове спалення предметів релігійного культу, ікон, церковних книг [6, С. 128]. Наприклад, у селі Курульці Ізюмської округи відбулося показове знищення церковних цінностей. У два прийоми спалили понад чотири тисячі пам'яток іконопису [1, С. 580]. Селян змушували відмовлятися від духовних і релігійних традицій, які складалися століттями.

У роки колективізації забувалися і традиції дозвілля, які існували в доколгоспному селі. З тугою в серці згадує жителька Білопільського району на Сумщині М.Я. Нечипоренко дівочі вечорниці за часів непу: «Які вечори були,

коло дворів гуляли, на колодках співали, на кожній вулиці був свій кущ дівчат, двори були густі, вікна були маленькі, а веселі. «Шумлять верби в кінці греблі, що я насадила...» Та як чхнуть, і пішла луна над водою. Тепер це – як вві сні сниться. Відспівали дівчата, солов'ї в наших садах перестали щебетати. Відтоді й дотепер» [2, С. 447].

Після жахливого голоду 1932 – 1933 рр., почали забуватися народні традиції, селяни, повністю поглинуті роботою в колгоспі, майже не займалися ремеслами. Колишній житель Полтавщини М.Є. Петренко згадує: «Взагалі після тієї голодовки багато чого відмінилося в наших селах. Так, майже перестали ткати, вишивати, різьбити. Не стало чути й пісень вечірніх, дівочих та парубоцьких» [2, С. 462].

Насильницька форсована колективізація змінила морально-психологічне становище селянина. Відсутність матеріальної зацікавленості формувала у їхній свідомості байдужість до результатів праці. У ці роки нищився батьківський авторитет, зменшувалася повага молодших поколінь до старших. Штучне нагнітання соціальної напруженості викликало розбрат між селянами, створювало між ними атмосферу недовіри. Ідеологічні пріоритети ставили на вищий щабель людської гідності ледаря-кар'єриста, а не трудівника-хлібороба. Негативні зміни відбувалися і в духовному житті селян. Заборона церкви призводила до забуття протягом тривалого часу прогресивних традицій, які ми маємо змогу відродити тільки зараз.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг,1993. – 590 с.

2. Голод: 33: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.

3. Гончар О. Твоя зоря. – К.: Дніпро, 1980 – 326 с.

4. Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1992 – 736 с.

5. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду.– К.: Т-во «Знання», 1989.–48 с.

6. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки XX століття. – К., 1993 – 188 с.

7. Селянський календар на 1930 рік. – Х.: Рад. село, 1929. – 127 с.

8. Упокорення голодом: Зб. док. – К., 1993. – 312 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади України.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

11. Чорні жнива: Голод 1932 – 1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1997. – 366 с.

Надійшла до редколегії 3.09.2001 р.

УДК 021(477)

Я.І. МАНДРИК

СІЛЬСЬКІ ВЧИТЕЛІ І ПЕДАГОГИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ МАСОВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ПРАВДА І ВИМИСЛИ

Висвітлено злочини сталінської диктатури, яких зазнало сільське вчительство України у 1930-х рр.

В новітніх дослідженнях стверджується, що турбота про освіту й дітей, яка постійно проголошувалась у рішеннях комуністичної партії, виявилася декларативною відповідно до забезпечення фінансово-матеріальними ресурсами. Цілісна система партійної бюрократії, яка була невід'ємною частиною радянської влади, гальмувала розвиток України. Це робилося для збереження свого привілейованого стану.

Матеріальна база сільських шкіл потребує поліпшення і сьогодні.

Такою ж невирішеною залишилася для сільських шкіл і кадрова проблема. Вчителів на селі не вистачало. На кінець першої п'ятирічки в сільських школах УСРР працювало всього 134 тис. учителів [8, С. 54], серед них вищу освіту мали тільки 16 тис. осіб., середню – 75 тис. і незакінчену середню – 43 тис. осіб [20, ф. 1, оп. 2706, спр. 2742, арк. 54].

На 1936/1937 навч. р. школи республіки подали заявку на 10600 вчителів. Фактично було підготовлено у вузах тільки 3364 особи, всупереч тому, що кількість студентів зросла в пединститутах і педтехнікумах з 14 до 48 тис. осіб [227, С. 166].

Роки другої п'ятирічки ввійшли в історію вищих і середніх педагогічних закладів УСРР як період важких випробувань, що дуже негативно відбилося на підготовці вчительських кадрів.

Найжахливіші події були пов'язані з чистками і репресіями в педвузах. Так, у 1934 р. репресовано директора Ніжинського пединституту, його заступників, багатьох викладачів. Цього ж року репресовано директора Глухівського педвузу і ряд деяких викладачів, директора Городнянського педтехнікуму, відбулися репресії в Гадяцькому педтехнікумі тощо [5].

У 1935 р. пройшли масові репресії в Полтавському пединституті, Харківському університеті, Дніпропетровському університеті, Запорізькому пединституті [14]. У 1937 р. – у Глухівському пединституті тощо. Список цей дуже значний. Репресії фактично не минали жодного інституту і педтехнікуму. Всього в Україні із 29 директорів педвузів репресовано 18, арештовано 210 викладачів цих вузів [20, ф. 1, оп. 2702, спр. 2179, арк. 89].

Звичайно, така трагічна обстановка, коли всі жили під постійним всеосяжним страхом, аж ніяк не могла поліпшити рівень підготовки майбутніх педагогів. Багато вчителів не мали педагогічної освіти. Так, у 1933 р. у Харківській області з 27 тис. учителів мали спеціальну педагогічну освіту тільки

400 осіб, а решта працювали без освіти [21, ф. 144, оп. 1, спр. 106, арк. 14]. У старших класах багато вчителів мали середню або, навіть, неповну середню освіту [22, ф. 7, оп. 1, спр. 4, арк. 81].

У 1934 р. серед 11 тис. завідувачів сільських початкових шкіл УСРР 26 % не мали і середньої освіти [11].

У лютому 1936 р. у ЦК КП(б)У відбулася нарада з питань роботи школи. На ній відзначалося, що величезна кількість учителів є елементарно неграмотною, тому вимагати від них якісної підготовки учнів абсурдно [16].

Яким же чином вирішувались ці проблеми? Насамперед, через збільшення випуску студентів із університетів та інститутів. З 1932 по 1937 рр. кількість педвузів в УРСР зменшилася у зв'язку з ліквідацією малих інститутів, але кількість студентів у них збільшилася з 22 до 32 тис. осіб [200, С. 40]. Відповідно збільшилася і кількість випускників: у 1933 р. педвузи підготували 3318 спеціалістів, у 1934 р. – 3425, а в педтехнікумах – 5875, 5507 осіб тощо [20, ф. 1, оп. 328, спр. 534, арк. 4].

Через нестачу вчительських кадрів у 1935/1936 навч. р. було відкрито додатково 14 учительських інститутів з 2-річним строком навчання. Але вони випустили спеціалістів тільки в роки третьої п'ятирічки. Тому дефіцит в кадрах учителів компенсувався, в основному, завдяки курсовій підготовці. Так, лише за один 1933 р. на курсах підготовлено 15 тис. учителів. На жаль, в організації курсів на місцях було багато недоліків. Яскравим прикладом може бути Вінницька область. Тут у 1936 р. обласний відділ наросвіти склав розверстку навчання вчителів на курсах, яка абсолютно не зважала на потреби районів. Так, у Калинівському районі необхідно було підвищити кваліфікацію 76 вчителів із середньою освітою, фактично їх у районі було тільки 2 особи. Такі ж надумані цифри й по Ланковецькому, Смотрицькому, Солобковецькому, Дунаєвецькому, Чемеровецькому районах. В кінці плану розверстки попереджалось, що його невиконання буде означати «пряме шкідництво Радянській владі» [23, ф. 256, оп. 1, спр. 30, арк. 54].

Таке категоричне ставлення до вчительських кадрів мало для них трагічні наслідки. Репресії проти сільських учителів наприкінці 20-х і на початку 30-х рр. не припинялися протягом усього довоєнного періоду. Заступник наркома освіти А. Хвиля похвалявся у 1934 р., що «минулого року ми провели велику боротьбу за очищення учительської армії від класово-ворожих елементів – петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків» [4].

Чистка серед учителів України була грандіозною. Лише за липень-серпень 1937 р. в одній Вінницькій області за неповними даними знято з роботи 1-2 тис. учителів [23, ф. 136, оп. 6, спр. 411, арк. 77]. Відбулися погроми майже в усіх сільських школах України. За вересень 1937 р. звідти поступило 6 тис. заяв-доносів на вчителів, за якими негайно приймались оргвисновки. На лютий 1938 р. у НКО республіки зібрали близько 6,5 тис. заяв від учителів про не-

справедливе звільнення з роботи [24, ф. 166, оп. 16, спр. 2576, арк. 4-67]. Всього за 1933-1937 рр. в Україні звільнено зі шкіл 24 тис. учителів [1, С. 80].

У такій обстановці проходила атестація вчителів, яка характеризувалася надзвичайною жорстокістю. Так, у Київській, Дніпропетровській, Чернігівській областях під час атестації звільнено з роботи 1/3 частину вчителів [10, С. 103].

У вересні почалася атака на НКО УСРР, а невдовзі послідував його розгром. Були зняті з роботи 5 начальників відділів, багато інших відповідальних працівників. Потім арештували наркома В. Затонського.

Після погрому 1937 р. на місце репресованих працівників освіти часто приймали на роботу навіть неписьменних людей. Так, у 1938 р. 32 завідувачів райвно і 19 інспекторів не мали середньої освіти. Однак ці випадкові люди не могли довго працювати в освіті через плинність кадрів. Так, у Макарівському, Уманському, Васильківському районах Київської області в 1937/1938 навч. р. зав. райвно мінялися 2-3 рази на рік [17].

Усього в 1937 р. 3/4 вчителів України становила молодь, яка здобула освіту в радянські часи. Це призвело до того, що серед учителів знизився на кінець 30-х рр. загальноосвітній, теоретичний рівень підготовки. Причина - скорочення термінів навчання, надмірне експериментаторство, класовий підхід, який залишав за дверима вищої школи здібну молодь непролетарського походження.

Потреба вчительських кадрів на селі залишалася нагальною до радянсько-німецької війни і після її закінчення.

Важливим завданням було підвищення кваліфікації учителів, які вже працювали. З цією метою органи НКО створювали курси підвищення кваліфікації учителів, розширювали контингенти прийому на заочне відділення пединститутів.

2 квітня 1934 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про підвищення кваліфікації учителів», в якій визначалися такі форми навчання для вчителів, які не мали спеціальної освіти: заочна і вечірня педосвіта, спеціальні курси, короткотермінові курси під час канікул [15, С. 47].

Особлива увага приділялася поліпшенню заочного і вечірнього навчання. Організація заочного навчання в республіці була незадовільною. Так, у 1938 р. у всіх заочних відділах пединститутів планувалося підготувати 20 тис. учителів, фактично ж було підготовлено всього 11 200. У Житомирській області із 1050 підготовлено 629 осіб [200, С. 72], у Миколаївській, відповідно, 450 і 370 осіб; 30 % студентів-заочників не прибули на сесії, багато з них просто не знали, коли вона відбудеться. Не були розроблені програми для заочного навчання з багатьох предметів, гостро не вистачало методичних розробок [25, ф. Р-327, оп. 1, спр. 601, арк. 107].

З метою стимулювання вчителів у професійній підготовці 10 квітня 1936 р. РНК і ЦВК СРСР приймають дві постанови: «Про персональні звання для

вчителів початкових і середніх шкіл» і «Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів та директорів шкіл». Згідно з цими рішеннями встановлені такі персональні звання: учитель початкової школи, учитель середньої школи, заслужений учитель школи. Ці звання надавалися на все життя і їх міг позбавити тільки суд.

У школах мали право працювати лише ті, хто мав персональне звання вчителя початкової чи середньої школи. Звання вчителя мали особи, які закінчили педагогічний навчальний заклад після проходження іспитового стажу протягом року [18].

В Україні була проведена атестація вчителів. В обстановці терору і репресій її підсумки виявилися дуже невтішними. У грудні 1936 р. у Донецькій області з 10 692 осіб, що пройшли атестацію, лише 2 022 (18,9 %) отримали звання вчителя, 8051 осіб допущено до тимчасового викладання в школі, 619 вчителям заборонялося працювати в школі до здобуття відповідної освіти [20, ф. 1, оп. 211, спр. 5162, арк. 114]. У Донецькій області із 12 тис. атестованих звання «кращий педагог» мали всього 4 особи, а в Дніпропетровській, Вінницькій, Чернігівській області – жодна [9].

Із загальної кількості атестованих у республіці могли працювати в школі тільки 8 %. З'явилося поняття «тимчасово допущений до роботи». Цих вчителів, яких, до речі, була більшість, зобов'язували до 1 березня 1938 р. здобути відповідну освіту. Ці факти яскраво свідчать про негативні наслідки процесів пролетаризації школи. Тобто не могло бути й мови про високоякісне навчання в школі. Всі ці факти – ланки одного і того ж ланцюга – державно-бюрократичного соціалізму, для якого «ідейна стійкість» була набагато важливішою за освітній та інтелектуальний ценз педагога.

Парторганізації залучали кращих учителів у свої ряди. Це добре видно на прикладі Ворошиловградської та Сталінської областей. Протягом 1937 р. тільки у Ворошиловградському райкомі Компартії України прийнято кандидатами в члени ВКП(б) – 46, у Александрівському – 208, Старобешівському – 46 вчителів [20, ф. 1, оп. 20, спр. 1889, арк. 70-73]. Однак не всі педагоги, які вступали в ряди ВКП/б/, робили це за ідейними переконаннями. Вироблена на той час політика недопущення на командні пости всіх, хто був хазяйновитим, підприємливим, самостійно мислив, соціальна і політична активність яких могла скласти конкуренцію членам партії, змушувала деяких учителів пов'язати свою долю з партією, не поділяючи її ідей, з кар'єристських мотивів.

Постійно вдосконалювалася ідейно-політична робота серед учителів. Для цього проводилися, наприклад, політбої за матеріалами XVII з'їзду ВКП(б) у Чернігівській, Київській, Харківській областях [4, ф. 5, оп. 1, спр. 1812, арк. 5]. Для перевірки роботи системи марксистсько-ленінської освіти організовували декадники марксистсько-ленінської освіти. Так, у 1935 р. у Кадіївському районі на Донеччині працювали під час декадника 60 комісій по перевірці

системи марксистської освіти серед учителів району [20, ф. 1, оп. 20, спр. 1889, арк. 84].

Партійні організації вважали, що найважливішою формою активізації учительства, як і всіх працівників країни, є організація соціалістичного змагання. Коли у вересні 1935 р. у СРСР набув поширення стахановський рух, багато шкіл почали механічно переносити його на роботу вчителів. Майже в усіх соцзобов'язаннях визначався певний відсоток успішності, за який повинні були боротися всі вчителі-стахановці. Так, у рішеннях партзборів Краматорського райвно Донбасу від 25 жовтня і 25 листопада 1935 р. відзначалося, що в школах недостатньо уваги приділяється стахановським методам роботи, слабо висвітлюється хід змагання стахановців. У зв'язку з цим комуністам пропонувалося очолити цей рух і добитися переведення роботи всіх учителів на стахановські методи [26, ф. 2552, оп. 1,спр. 2, арк. 41].

ЦК КП(б)У осудив подібні викривлення. Під впливом ЦК партії, НКО республіки соцзобов'язання вчителів було переглянуто [20, ф. 1, оп. 20, спр. 49,арк. 84-96].

З другої половини 30-х рр. учителів, які мали найкращі результати в роботі, нагороджували грамотами, присвоювали звання «заслужений учитель». Але ця система стимулювання спрямовувалася на відзначення не кращих фахівців, а кращих виконавців, яких десятки разів перевіряли, щоб потім зробити «живим прикладом для наслідування».

Проходячи всі щаблі партійно-адміністративного контролю (на нарадах у школах обговорювались кандидатури на районні конференції, де рекомендували на обласні і т.д.), вчителі поступово перетворювалися на «постійно залежних» від цієї системи людей. Так, нагороджені вчителі Полянського району брали на себе зобов'язання «нещадно викорчовувати залишки ворогів-контрреволюціонерів, націонал-фашистської ідеології у свідомості дитинства і в рядах вчительства» [20, ф. 1, оп. 34, спр. 2716, арк. 17].

Крім того, обов'язковою умовою для похвал і нагороди було членство в партії або в комсомолі.

Незважаючи на допущені помилки і злочини стосовно вчителів, спостерігається за роки другої п'ятирічки зростання їх рядів. За всі роки п'ятирічки в УРСР було підготовлено 48 тис. вчителів. Наприкінці другої п'ятирічки на селі працювало 128 115 педагогів [19, С. 34].

Характерним є те, що престиж учительської праці тоді був досить високим і вона була популярною серед чоловіків. Жінок серед учителів у 1939 р. було лише 53,4 %, (порівнюючи з теперішніми часами – 95 %), а серед директорів шкіл – 9,2 % [7, С. 90].

Таким чином, у роки завершення масової насильницької колективізації сільське вчительство України зазнало злочини сталінської диктатури. Зуміло вистояти і багато зробило для розвитку сільської культури УРСР.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голод на Україні // Укр. істор. журн. – 1989. – № 2.

2. Зміна в оплаті праці // Комуніст. – 1934. – 14 трав.

3. От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917 – 1937 гг. – М., 1981.

4. Хвиля А. Очистимо учительство // Комуніст.– 1938. – 27 лип.

5. Комуніст. – 1935. – 15 лют.

6. Комуніст. – 1934. – 12 серп.

7. Культурное строительство в СССР. – М.; Л., 1939.

8. Народне господарство Української РСР: Стат. зб. – К., 1957.

9. Ничкало М. Результати атестації // Комуніст. – 1936. – 10 верес.

10. Прокоп М. Україна і українська політика Москви // Сучасність. – 1983. – № 1.

11. Петрунько В. Гостра проблема // Комуніст. – 1934. – 27 лип.

12. Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини: Зб. док. і матеріалів. – Л., 1988.

13. Справи освітянські // Комуніст. – 1938. – 1 лип.

14. Судові засідання // Комуніст. – 1937. – 23 берез.

15. Собрание узаконений й распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР. – 1934. – № 18.

16. Нарада з питань освіти // Комуніст. – 1936. – 3 лип.

17. Результати перевірки // Комуніст. – 1938. – 1 верес.

18. Учительські знання // Комуніст. – 1938. – 12 лист.

19. Черкашин А. В. Загальне навчання в УРСР. – К., 1958.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 20, оп. 221, спр. 5162; оп. 20, спр. 1889. 49; оп. 2706, спр.2742; оп. 2702, спр. 2179; оп. 1034, спр. 2716.

21. Державний архів Київської області. Ф. 144, оп. 1, спр. 106.

22. Державний архів Одеської області. Ф. 7, оп. 1, спр. 106.

23. Державний архів Вінницької області. Ф. 256, оп. 1,спр. 30; Ф. 136, оп. 6, спр. 411; оп. 857, спр. 6.

24. Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління України. Ф. 166, оп. 16, спр. 2576; Ф. 348, оп. 1, спр. 1339.

25. Державний архів Житомирської області. Ф. 327, оп. 1, спр. 601.

26. Державний архів Донецької області. Ф. 2852, оп. 1, спр. 2.

Надійшла до редколегії 13.07.2001 р.

УДК 930-058.237(477)“192\193”

Г.О. РОМАНЕНКО

ФУНДАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ»

Розглядається один із напрямків розвитку української літератури у 20-30 рр. на прикладі масового об’єднання «Плуг».

На початку 20-х рр. в українській літературі виникли художні напрями, що незабаром вийшли за рамки власне літератури і визначили розвиток української культури в цілому. Перший напрям можна охарактеризувати як революційний. До нього слід віднести насамперед усі організації Пролеткульту, з якого згодом окремилось велике масове літературне об’єднання «Плуг».

3 квітня 1922 рр. була створена Спілка революційних селянських письменників «Плуг», яка зафіксувала себе як соціально-культурну, творчу організацію, покликану об’єднати розрізнених селянських письменників, спираючись на ідеї тісного співробітництва революційного селянства з пролетаріатом. «Працюючи як соціально-культурна творча організація, об’єднання «Плуг» не заважає окремим його членам вступати одночасно до інших організацій, що стоять на основі соціалістичної культури; таким чином, не корпоративні, а суспільні інтереси керують усією роботою товариства. Водночас «Плуг» направив свою діяльність на боротьбу з «міщанською ідеологією» на селі. Він установив організаційну дисципліну над діяльністю окремих членів організації. Головним завданням організації «Плуг» було створення широкої панорами життя революційного селянства. «Плуг» захищал пріоритет змісту над формою літературного твору. Зміст літературного твору дає словесно-художній матеріал, для чого і потрібно шукати відповідні форми: зміст і форма – суть діалектичної антитези, зміст визначає форму. Гармонічний художній синтез змісту і форми дає найкращі зразки художньої творчості» [1, С. 79-80]. Фундатором Спілки був Сергій Володимирович Пилипенко (1891-1934 рр.). До Оргбюро «Плуга» входили І. Кириленко, П. Панч, А. Головко, С. Божко, Г. Орлівна, Д. Гуменна та ін. За кілька рр. Спілка об’єднала у своїх лавах численну селянську молодь, почали створюватися філії і студії «Плуга». У 1923 р. аудиторія «Плуга» збільшилася так, що для проведення літературних вечорів використовували не Сільбудинок, а зал для глядачів Українського державного драматичного театру. Творчі вечори «Плуга» проходили у робітничих районах, у паровозних майстернях, у клубі Південної залізниці, сільських клубах. Зазвичай, ці вечори збирали численну аудиторію і проходили дуже насичено. За рік існування Спілки виникли її філії у всіх великих містах України і в деяких інших республі-

ках, зокрема у м. Тіфлісі [2; 3].

«Спілка селянських письменників «Плуг» розпочала створення робітничо-селянського, пристосованого для клубів і сільбудів театру. Основне ядро плужан і співчуваючих у складі С. Пилипенка, Остапа Вишні, Кості Котка та інших працювало передусім над створенням відповідного репертуару» [4].

Наприкінці 1925 р. у «Плузі» налічувалося 250 дійсних членів і близько 1000 студійців [5]. В Україні було 50 організацій «Плуга», що влаштовували щоденні вечори для 3-4 тисячної аудиторії, навколо організації працювало ще 5000 активних учасників. З 1922 р. до 1925 р. було видано 40 томів «Бібліотеки селянина» [6].

Щороку, у квітні, проходили з'їзди «Плуга», між з'їздами відбувалися пленуми Центрального Комітету, що, по суті продовжували ту ж саму роботу, що і з'їзди: перегляд літературної лінії Спілки, виправлення різноманітних ідеологічних «ухилів», перспективи подальшої діяльності. Культурно-освітня робота «Плуга» здійснювалася за трьома головними напрямами - масова, студійна і лабораторна. Масова передбачала:

- організацію періодичних виступів з демонстрацією творів, доповідями, лекціями, виїзди до сіл;
- громадські виступи з питань політичного життя;
- участь у художніх диспутах, у громадсько-художньому житті взагалі;
- участь членів «Плуга» у роботі різних літературних організацій.

Різноманітні студії і лабораторії були створені філіями відповідно до їхніх творчих прагнень і художніх сил.

Студійна робота посідала одне з найважливіших місць у роботі «Плуга». Тільки в літературних студіях було декілька напрямів: дитяча секція, комсомольська, секція жіночої літератури тощо. Існували також музичні, театральні, художні, драматичні студії.

Робота літературної студії велася, як правило, на базі вузів, робфаків [7]. Навчання у студії було організоване так: «Спочатку розробити декілька теоретичних питань нескладних, і лише далі вводити в роботу студії читання творів, спершу, як ілюстрацію до пророблено матеріялу, далі, коли теоретичних знаннів буде більше, для глибшого і всебічного аналізу. Зазвичай, не треба читати більше одного - двох творів, звертати більшу увагу на обговорення, уникаючи, такої критики: «мені подобається», «мені не подобається», «твір гарний» і т.д. Треба довести, чим саме твір гарний чи негарний, які його технічні досягнення, яка ідеологічна цінність... Перш, з чого слід почати студії свою постійну роботу, теоретичну і що заповнить її час на півроку – це теорія поетики» [8].

Завдання музичного «Плуга» полягало в тому, щоб затвердити на селі новий музичний побут. Під музичним побутом малася на увазі сукупність музичних звичаїв, музичні вподобання, усунення церковного впливу. Найприда-

тнішою формою організації музичної студії на селі був хор у кількості 20-40 осіб, що мав проводити музично-культурну роботу серед населення: обслуговувати революційні свята, організовувати лекції і літературні вечори з музичними заставками, концерти тощо. У хорах-студіях передбачалося вивчення музичних дисциплін: музичної грамоти, історії музики, гри на музичних інструментах, хорового співу. «Муз. сектори «Плуга» нині працюють в Харкові, Києві, Чернігові. По багатьох інших містах хорові організації працюють в тісному контакті з осередками «Плуга» [9].

Студія дитячої літератури працювала з травня 1924 р. До її складу увійшли молоді письменники м. Харкова, головним чином, педагоги, студенти ХІНО. За 1924-1925 рр. було прочитали і віддали до друку 47 оповідань, 24 дитячі п'єси, вірші. Видавнича робота студії відбувалася за такими головними напрямами:

- оповідання з життя робітників, шахтарів, ремісників;
- оповідання про революцію;
- науково - популярні оповідання;
- п'єси для постановок у шкільному театрі;
- література для дітей молодшого віку 5-7 рр. (!), (історія Жовтня, біографія Леніна, Петровського та ін.);
- твори до революційних свят (9 січня, день народження Леніна, день Паризької комуни, день Червоної Армії тощо).

Студія мала тісний зв'язок з видавництвами, репертуарною радою Головного Управління Соціалістичного Виховання (Головсоцвих), державним дитячим театром, з філіями «Плуга», з Інститутом дитячого читання у Москві. Вже у 1924 р. студія підготувала до друку 23 збірки оповідань для дітей на теми: «Мова в дитячих книжках», «Новий і старий побут у дитячій літературі», «Реалізм і художність». Керував студією М.М. Биковець – інспектор Головсоцвиху [10].

Драматична студія була заснована на початку грудня 1924 р., до її активу входили Муринець В.М., Степовий Т.К., Киричинський І.Ю., Матвієнко М.Д. З моменту заснування і до кінця 1925 р. студія обговорила декілька п'єс із сіл, дала на них відповідні рецензії і вказівки авторам, колективно була написана комедія «Опеклися», що була зачитана на 145 вечірці «Плуга». Далі до планів студії входило збільшити кількість своїх членів, посилити студійну роботу. У студії вивчали історію і теорію драми, сценічне мистецтво, режисуру [11].

Масовість організації і робота серед мас – головні характерні особливості «Плуга» у цей період. У перші роки ця масовість була явищем позитивним: вона виявляла літературні таланти, підвищувала інтерес до літературної творчості.

Надалі ця особливість «Плуга» викликала нападки критики і партійних функціонерів. Справа в тому, що до сільських філій і гуртків приходить не

тільки «ідеологічно витриманий» бідняк або середняк. До «Плуга» потягнувся і заможний селянин, що пов'язував з цією організацією можливість дещо підвищити свій культурний і освітній рівень, організувати дозвілля.

У 1925 р. літературна критика все частіше зосереджувала увагу на кризі в жанрі революційної літератури, маючи на увазі діяльність «Плуга». На ці заяви С. Пилипенко незмінно відповідав: «Неправдиві ці твердження. Ніякої кризи революційної літератури немає. Вона росте й ширяться, ще далі удосконалюється й поглиблюється. Спілка «Плуг», що склалася не з письменників, не з тих, хто мав уже досвід літературний, але з молоді, що упертою працею, самотужки вчилась на письменника – спілка «Плуг» існує всього три з половиною роки, час, що в нього тільки половину курсу трудової школи пройти можна, ледве початкові знання придбати. Але плужани вже одвоювали собі місце в літературі й висунули з-поміж себе скількох молодих письменників, що їх не обмине ані історик літератури, ані пристрасний критик сучасний, відзначаючи певні літературні досягнення. Ця «фабрика поетів», як іронічно її називали, працювала недурно й таки сфабрикувала молоді паростки, що не заглохли, що невпинно ростуть кожний зокрема й усі вкупі» [12].

Пилипенконаголошував, що не можна й порівняти продукції плужан 1922-23 рр. з продукцією 1924-25 рр. Несміливі школярські рядки змінюються на вправні, впевнені слова майстра. Колишнє безкнижжя змінило буйним потоком нових творів, що тільки ворог пролетарської літератури смів називати макулатурою і графоманством.

Ворожими виступами, на думку С. Пилипенка, була і літературна дискусія. Він писав: «До таких виступів стосується й відома дискусія про «Європу й Просвіту», що прошуміла цього літа, коли в просвітянстві винуватили революційні організації за те, що вони не замикались у цехові рамки суто мистецькі, а вели широку громадську роботу. З другого боку, уславляли Європою українські попутницько-буржуазні кола, що саме й досі дихають стародавнім не то просвітянством, бо навіть «хатянством», що і досі епігонують народництвом. Виступ гартованця М. Хвильового, що по суті являвся здоровою реакцією на повільний розвиток нового мистецтва й на внутрішні хиби революційних організацій, пішов на користь попутницько-буржуазному табору, що зняв з цього приводу цілий галас, на всякий спосіб дискредитуючи навіть саму ідею пролетарської літератури» [12].

Пленум ЦК «Плуга», що відбувся 1-4 жовтня того ж року, констатував, що ідеологічна лінія, намічена на 2 з'їзді 6 квітня 1925 р., в основі своїй цілком відповідає постанові ЦК РКП. Але й інше констатував пленум ЦК «Плуга», уже не на користь собі, а саме: незважаючи на ріст революційних митців, підвищення кількості і якості їхньої продукції, вона відстає від росту культурних потреб робітничо-селянських мас. «Більше досконалості, більше мистецьких досягнень, майстерності – ось чого зараз настирливо треба, ось що має стати

гаслом сьогоднішнього дня» [12].

3-7 квітня 1926 р. відбувся 3-й Всеукраїнський з'їзд «Плуга», на якому представники офіційної критики у досить різкій формі, з властивою тому часу патетикою, критикували «маломістечковий просвітянський масовізм «Плуга». Особливо відзначалося: «З переходом від воєнного комунізму до непу спостерігалося цікаве явище: повільне «відродження» і вростання в жовтневу літературу паростків модерного буржуазного письменства». Це все не залишалося без впливу на пролетарський авангард жовтневої української літератури: виникали різні «ухили» від генеральної організаційної лінії жовтня в літературі» [13].

Вичерпну інформацію про діяльність «Плуга» за чотири роки існування, його літературну продукцію, соціальний і матеріальний стан літераторів дає резолюція до 3-го з'їзду цієї організації. У ній відзначалося, що матеріальний і правовий стан літераторів був дуже важким і нестабільним. ЦК «Плуга» не мав коштів навіть оплатити проїзд делегатів для їхньої участі у з'їзді. ЦК організації неодноразово звертався до ЦК КП(б)У, Наркомату освіти, ВУРПС, літературного фонду при Центральній Секції робітників преси з проханням установити стабільну плату за літературні твори, надання кваліфікованої медичної допомоги, курортного відпочинку, вирішення житлових проблем, організацію літературного клубу тощо.

На 3 Всеукраїнський з'їзд «Плуга» прибули 83 делегати від «Плуга» і 20 делегатів від інших літературних організацій. Серед них українців було 79. Вищу освіту мав 21 делегат, середню – 51, початкову – 11. За стажем роботи у «Плузі»: з 1922 р. працювали – 11 делегатів, з 1923 р. – 24, з 1924 р. – 27, інші вступили до «Плуга» у 1925-1926 рр. Серед 83 делегатів – 15 членів партії, комсомольців – 17, інші були безпартійними. Інтерес викликають дані про професійну діяльність делегатів: 32 працювали як журналісти, 7 делегатів були студентами, 7 – службовцями, 7 – літераторами (тобто головним джерелом прибутків була літературна робота), 3 делегати – військові, 2 – селяни, 2 – робітники. Більшість делегатів були молодими людьми: 42 делегати – віці 20-25 років., 18 делегатів – 25-30, 17 делегатів – 30-40 років і лише 3 делегати були старшими 40 років. За родом літературної діяльності: поезією займалися 34 делегати, прозою – 45, драматургією – 12, публіцистикою – 22 [14].

Таким чином, зважаючи на ці дані, «Плуг» можна охарактеризувати як однорідну за своїм національним складом організацію художньої інтелігенції, більшість членів якої не мала чітко сформованого комуністичного світогляду. Організація за своїм середнім віком була молода, і через декілька років, набувши необхідного літературного досвіду, могла б поставити на якісно новий рівень організацію української літератури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лейтес А., Яшек М. 10 років української літератури. ДВУ – Х., 1930. – 749 с.

2. Стенограма засідання колегії Головполітпровосвіти УРСР – ДАХО. Ф. Р-820, оп. 1, е. хр. 584, арк. 4.

3. Дешевов К. Отживающее и рождающееся. // Художс. жизнь – 1922 – № 12 – С. 3.

4. Червоний шлях: Місячник. – Х., 1923. – № 8. – С. 277 - 279.

5. Радянська освіта. – 1925. – № 10 – С. 86-87.

6. Плужанин: Орган ЦК і Харків. філії Спілки Селян. письменників «Плуг» – 1925. – № 1- С. 1-2.

7. Шлях освіти. – 1923. – №№ 6, 7, 8.

8. Панів А. Як поставити роботу літстудії. // Плужанин. – 1926. – № 3. – С. 5-7.

9. Верьовка Гр. Музична справа в роботі «Плуга» // Плужанин. – 1925. – № 4. – С. 15-27.

10. Різниченко В. Студія дитячої літератури // Плужанин. – 1925. – № 1. – С. 23-29.

11. Овчаренко І. Драматична студія // Плужанин. – 1925. – № 1. – С. 30-31.

12. Пилипенко С. Від агітації до пропаганди // Плужанин. – 1925. – № 4. – С. 3-4.

13. Коряк В. Сьогочасні літературні прямування // Плужанин. – 1926. – № 4-5. – С. 9-19.

14. Хроніка // Плужанин. – 1926. – № 4-5. – С. 27-30.

Надійшла до редколегії 30.10.2001 р.

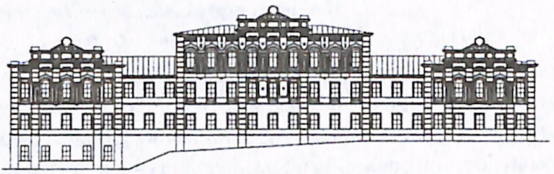

2

Бібліотекознавство Бібліографознавство Інформатика

УДК 025.22(09)

А.А. СОЛЯНИК

СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК

Висвітлено механізми поліпшення взаємозв'язків між складовими системи документопостачання бібліотечних фондів.

Документні ресурси бібліотек як найдоступнішої та найрозвинутішої документально-комунікаційної системи мають велике значення, впливаючи на всі суспільні процеси. Неухильне зростання та висока якість інформаційного потенціалу бібліотечних фондів - найважливіша ознака та передумова побудови інформаційного суспільства. Незбалансований розвиток будь-якої складової інфраструктури документопостачання бібліотек суттєво знижує темпи доведення інформації до користувачів, що уповільнює розвиток науки, економіки, виробництва, управлінської сфери.

Як і будь-яка система, інфраструктура документопостачання бібліотек розвивається під впливом зовнішнього середовища, яке потрібно постійно вивчати з метою оперативного та гнучкого реагування на безперервні зміни, що відбуваються в ньому. Ця інфраструктура складається з численних взаємодіючих об'єктів, які поділені територіально та ієрархічно. Системно-функціональний підхід як найраціональніший спосіб обстеження численних складових інфраструктури документопостачання бібліотек дозволяє визначити зміст, характер та напрям зв'язків між відділом комплектування бібліотеки та зовнішнім середовищем.

Вивчення прямих та зворотних зв'язків, як основи саморегулювання системи, сприяє оптимізації управління документопостачанням, виявленню внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливають на розвиток документних фондів бібліотек. Серед внутрішніх факторів важливими є не тільки рівень бюджетного та позабюджетного фінансування комплектування, технічна оснащеність бібліотеки, комфортність приміщення, але й її імідж для видавців та книгорозповсюджувачів, ініціативність та компетентність керівництва підрозділів, відповідальних за своєчасне та якісне оновлення бібліотечних фондів. Аналіз внутрішнього середовища бібліотеки, визначення її сильних та слабких сторін дозволить визначити напрями роботи, що потребують неодмінного вдосконалення, привести внутрішні ресурси бібліотеки у відповідність до зовнішніх факторів, наприклад, передбачити впровадження та розвиток нових технологій документопостачання, поліпшення кадрового складу відділу комплектування, оптимізацію видової структури фонду, розробку цільових програм і проектів, та ін. Раціональний розподіл обмежених ресурсів бібліотеки та визначення пріоритетів дозволять скоординувати її діяльність з метою підвищення ефективності функціонування.

Зовнішні фактори впливу на документопостачання бібліотеки є не менш важливими, оскільки саме із зовнішнього оточення бібліотека отримує знання про державну інформаційну політику та видавничий ринок, про імідж бібліотеки серед партнерів та користувачів, про їхні інформаційні потреби та вимоги щодо рівня сервісу. Зовнішнє середовище рухливе, що зумовлено низкою обставин: зростанням та зміною суспільних відносин, інформаційних потреб та попиту, технологічним оновленням документування інформації, ускладненням засобів зв'язку та ін. Аналізуючи зовнішнє середовище, доцільно відокремлювати в його структурі мікро- та макрооточення бібліотеки.

Макросередовище інфраструктури документопостачання бібліотеки виявляється через сукупність економічних, політико-правових, науково-технічних, соціокультурних факторів. Пристосовуючись до їх впливу, бібліотека повинна враховувати обсяг бюджетних асигнувань на функціонування документно-комунікаційної сфери, темпи інфляції, рівень та структуру доходів населення країни, безробіття, податкову політику, демократизацію та ін. Нестабільність розвитку в Україні соціально-політичної сфери потребує від бібліотек постійного пошуку нових стратегій та тактичних рішень з метою адаптації до очікувань членів суспільства, їх звичок, традицій щодо читання, національної психології, менталітету, своєчасного реагування на вплив чинників зовнішнього середовища, стабілізацію стану комплектування бібліотечних фондів.

Мікросередовище функціонування бібліотеки охоплює реальних та потенційних користувачів, органи влади та управління, установи культури, постачальників інформаційних ресурсів та послуг. Безпосередні складові інфраструктури документопостачання пов'язані між собою як генеративні, транзитні та термінальні документальні системи, що цілеспрямовано зайняті або створенням та виробленням документів, або їх транспортуванням та розповсюдженням, або їх кумулюванням, обробкою та організацією використання. Оскільки документні ресурси бібліотек формуються з поточної вітчизняної та світової документної продукції - результату виробництва й розповсюдження документів у результаті функціонування генеративних та транзитних документних систем, між усіма цими системами існують взаємозв'язки та взаємозалежність. Елементи системи документопостачання є і серед генеративних документних установ (видавництва та видавничі організації, що надсилають обов'язковий примірник документів, дарують та продають свої видання бібліотекам), і серед транзитних (оптові та роздрібні документоторговельні установи, служби поштового, телекомунікаційного зв'язку та дистанційного доступу), і серед термінальних (обмінні, резервні та депозитарні фонди бібліотек).

Вивчаючи вплив мікросередовища, необхідно зважати на те, що крім зв'язків взаємодії тут активно діють зв'язки протидії: конкурентна боротьба між видавничими, документоторговельними установами, низький рівень правової культури щодо знання та виконання закону про необхідність надсилання

видавцями до бібліотек обов'язкового примірника документів, численні бюрократичні перепони з боку чиновників владних структур щодо витрачання бібліотеками коштів на комплектування фондів та ін.

Зміст та напрям зв'язків між складовими системи документопостачання зумовлені властивостями документного потоку (ДП), перш за все його нескінченністю – постійним продукуванням нових документів у результаті цілеспрямованої діяльності членів суспільства. Нестабільність як властивість потоку виявляється через постійну зміну його кількісного обсягу, темпів зростання, типо-видової, жанрової, мовної структур та ін. характеристик. Обсяг, склад, структура ДП змінюються під впливом зовнішнього та внутрішнього середовища і, в свою чергу, впливають на них через задоволення та формування інформаційних потреб користувачів.

Цілісність як властивість ДП виявляється через наявність внутрішніх зв'язків між документами, які пов'язані між собою за будь-якою однією або кількома ознаками: тематикою, мовою чи місцем видання, цільовим призначенням, формою носія або засобом документування інформації та ін. Внутрішня єдність елементів потоку як основи документальної комунікації, коли один документ доповнює інший, забезпечує тривалість функціонування та постійне зростання значущості документного потоку в суспільстві, стабільність інфраструктури системи документопостачання бібліотек.

Потік як система зберігає свою цілісність, поки є мета його функціонування і елементи, що входять у систему, взаємодоповнюють один одного. Цілеспрямованість як властивість потоку виявляється в тому, що доки суспільство матиме потребу в обміні документованою інформацією, документні потоки будуть функціонувати, систематично поповнюючи фонди термінальних документальних систем.

Дискретність (від лат. discretus – розділений, переривчастий) потоку полягає в тому, що він складається з окремих самостійних документів, які можна відмежувати один від одного у просторі та часі. Це зумовлено тим, що кожен документ залишається незмінним за змістом і зберігає та розповсюджує лише певну кількість відомостей про об'єкт. Для доведення до користувачів нової інформації створюються інші документи, що постійно поповнюють документні потоки, а через них – бібліотечні фонди. Так, моделлю вітчизняного ДП є обов'язковий примірник документів, що постійно надходить від виробників друкованої продукції до бібліотек з національним та паранаціональним статусом. З метою отримання зарубіжних документів організований міжнародний документообмін, діє система установ міжнародної книготоргівлі, передплати на зарубіжні періодичні видання.

Діалектичною протилежністю дискретності є континуальність (від лат. continuum – безперервний), яка виявляється в постійному продукуванні суспільством нових документів та накопичуванні документованою пам'яттю людс-

тва відомостей про його досягнення. На думку Ю.М. Столярова, властивість документа виступати у двох статусах – дискретним або континуальним – зумовлює одночасне існування документного потоку та документного масиву: кожний окремий (дискретний) документ є результатом, продовженням низки попередніх документів і, в свою чергу, – причиною, джерелом створення наступних документів [10].

Відкритість ДП виявляється в його поступовому розвитку та універсальності стосовно інформаційної та матеріальної складової документів, їх форм, носіїв та засобів документування. Нині в суспільстві використовують найрізноманітніші види документів: рукописні і електронні, опубліковані та ті, що не публікують, паперові, плівкові та ін., які охоплюють за змістом увесь універсум знань людства. Бібліотечні фонди віддзеркалюють це видове розмаїття, організуючи підфонди документів на різних носіях інформації. Це зумовлює постійне поширення джерел їх документопостачання: у процесі відбору та придбання видань поряд із традиційними бібліотеки вже використовують електронні книжкові магазини, електронну пошту, Інтернет-сайти видавництв та ін.

Документному потокові як системному утворенню притаманна організованість – наявність ієрархічної структури, співвідношення окремих елементів, розташованість їх один до одного згідно з заданими параметрами або схемою упорядкування. Наприклад, за рівнями функціонування розрізняють міжнародні, міжгалузеві, міжособистісні ДП, за напрямом – вхідні, вихідні, внутрішні та ін. Як результат – ускладнюється інфраструктура системи документопостачання бібліотечних фондів, серед засобів комплектування використовують не тільки вітчизняний, а й міжнародний документообмін, місцевий, загальнодержавний та відомчий обов'язкові примірники документів, закордонні книготоргові та передплатні агентства тощо.

Збільшення загальної ефективності системи документопостачання бібліотек досягається злагодженим функціонуванням окремих її елементів. Необхідність підвищення якості функціонування документальних комунікацій як на локальному, так і на загальнодержавному рівнях потребує організаційно-технічної консолідації спеціалізованих документальних установ, що зайняті створенням, розповсюдженням, кумулюванням та організацією використання документів.

Найважливішою умовою оптимізації системи документопостачання бібліотек є посилення прямих та зворотних зв'язків між бібліотеками та генеративними й транзитними документальними системами на основі розвитку єдиного інформаційного середовища для всіх суб'єктів товарного ринку видавничої продукції, незалежно від форм їх власності та відомчої підпорядкованості. Нині процес створення такого середовища в Україні відбувається стихійно й повільно. Інформаційні ресурси, що використовують на вітчизняно-

му ринку видавничої продукції, не забезпечують його суб'єктів вичерпною та оперативною інформацією про номенклатуру продукції, ціни, умови продажу, порівняно бідним є змістовне наповнення національної системи «Книги в наявності та продажу». Завдання ефективного інформаційного супроводу та аналізу потоку видавничої продукції на мікро- та макрорівнях (як в окремих регіонах, так і в країні в цілому) практично не вирішуються. Не налагоджений зв'язок між суб'єктами ринку у сфері стандартизації надання електронної інформації, є дублювання та паралелізм щодо розробки систем автоматизованого замовлення книг у видавців та збору замовлень через Інтернет.

Унаслідок неповної, неоперативної та нестандартизованої інформації знижується ефект взаємодії документовиробників, розповсюджувачів та користувачів документованої інформації, якість управлінських рішень, що приймаються ними. На обмеженому просторі використання стають малоефективними сучасні комп'ютерні технології, оскільки максимальний результат наступає від їх використання в масштабах ринку та суспільства в цілому. Глобальні інформаційні мережі повинні сприяти досягненню такого стану, коли партнери по видавничому бізнесу в будь-який момент матимуть вичерпну інформацію про рух товару до його споживача.

Вітчизняні фахівці все впевненіше усвідомлюють необхідність єдиної інформаційної платформи для взаємодії видавців, книготорговців та бібліотек, створення системи ефективної взаємодії у галузі впровадження ними новітніх інформаційних технологій: зближення нормативної бази та проектування сучасної системи використання, обліку, зберігання електронних видань; впровадження єдиних бібліографічних описів, класифікацій, форматів, депозитарію. Доцільно вивчити аналогічний досвід російських колег, які з метою координації зусиль у цих напрямах створили громадські некомерційні організації – Гільдію книжників Росії, Гільдію видавців періодичного друку, які формують єдину ідеологію щодо створення баз даних Книжкового Ринку та Ринку Преси Росії та СНД з бізнес-додатками в онлайновому режимі: Інтернет-передплата для кожного друкованого видання, Інтернет-пошта для розсилання нових випусків видань, Інтернет-магазин для продажу друкованих видань.

В Україні першим кроком у напрямі створення інформаційної інфраструктури видавничого ринку має стати формування інформаційних банків даних, інтеграція їх в Інтернет і організація на цій основі загальнодоступної державної системи забезпечення виробників, торгових посередників та бібліотек як важливого сегменту видавничого ринку оперативною інформацією про видану та заплановану до виходу в світ друковану продукцію. Потрібна єдина, прийнята на державному рівні, концепція такої системи, що визначить мету, методи та засоби інформаційної інфраструктури ринку видань. Без такої концепції інвестиції у створення єдиного інформаційного середовища будуть малоефективними, інформаційні системи підтримки ринку не будуть пов'язані

ідеологічно, організаційно, інформаційно, зокрема й форматами надання даних та спільністю програмного забезпечення.

Глобалізація комп'ютерних мереж створює нові умови поліпшення взаємозв'язків для всіх суб'єктів у відносинах «автор – видавець – розповсюджувач – бібліотека», основані на сучасному технічному рівні та корпоративному розумінні необхідності взаємодії у сфері інформаційного обміну даними. Нині конче необхідною є наявність єдиної системи нормативних та технологічних положень, спрямованих на уніфікацію та оптимізацію всіх складових процесу вироблення, розповсюдження, використання друкованої та електронної видавничої продукції на благо користувачів та суспільства в цілому.

З метою створення умов для якісного та ефективного інформаційного забезпечення суб'єктів видавничого ринку на державному рівні необхідно встановити порядок формування, захисту та використання інформаційних ресурсів, обов'язковий для всіх суб'єктів ринкових відносин. Актуальним є також вирішення завдання формування правової та організаційно-методичної бази щодо діяльності всіх учасників ринку у процесі обміну інформаційними ресурсами, технологіями створення та захисту інформаційної інфраструктури. Це буде гарантією досягнення повноти, точності, оперативності, своєчасності та вірогідності надання інформації суб'єктами ринку видавничої продукції, сприятиме інтеграції інформаційних ресурсів незалежно від відомчої підпорядкованості та форм власності.

Закономірно, що серед проектів «Стратегічного плану інформатизації бібліотек України до 2005 р.» (1999 р.) є такі, як «Видавнича діяльність України», «Формування в Україні системи книгорозповсюдження по типу «Books in print», «Створення та впровадження комунікативного формату для обміну бібліографічними даними в Україні (UkrMARC) та на міжнародному рівні (UNIMARC)» [2]. Але їх впроваджують занадто повільно, викликає занепокоєння також той факт, що в 1999 р. за результатами тендера на створення в Україні системи «Books in print» підтриманий проект видавництва «АСК». Загальновідомо, що навіть найрозвинутіше видавництво країни не в змозі забезпечити вичерпну повноту охоплення національного ДП та оперативність оновлення банку даних такого масштабу. Створення національної системи «Книги в наявності та друці» повинна очолювати державна установа – Книжкова палата, яка має необхідний для цього кадровий, науковий та матеріально-технічний потенціал, має право та досвід отримання обов'язкового примірника документів. Інтеграція професійного інформаційного середовища на державному рівні підвищить відповідальність підприємців за розповсюдження інформації, допоможе запобігти інформаційної нерівності у різних регіонах країни, дозволить регулювати документні потоки, краще планувати репертуар видань та книготорговельний асортимент, проводити маркетингові дослідження в онлайновому режимі.

У процесі створення загальнодержавних та регіональних інформаційних мереж необхідно передбачити їх поєднання та взаємодію, побудовану на міжнародних стандартах, єдиній інформаційно-пошуковій мові, основаній на реєстраційному номері видавничої продукції (системи EAN/USS) або на ISBN, штрихкодуванні та ін. При цьому слід впроваджувати корпоративно-демократичний принцип формування інформаційної інфраструктури ринку знизу вгору, усвідомлюючи переваги об'єднання виробників, розповсюджувачів та користувачів видавничої продукції у корпорації з метою захисту своїх інтересів через демократичні ринкові інститути. Серед етичних принципів побудови єдиного інформаційного середовища повинна домінувати підтримка духу співробітництва, кооперації, взаємодії, постійний пошук балансу приватних та державних інтересів заради прагнення до побудови міцного громадянського суспільства.

Бібліотекам як суб'єктам ринкових відносин необхідно активізувати діяльність маркетингових підрозділів, спрямовуючи її на дослідження потрібних сегментів ринку та вироблення управлінських рішень, що забезпечать якісне комплектування бібліотечних фондів. Для реалізації усіх етапів дослідження видавничого бізнесу необхідний координаційний та експертний центр, фахівці якого володіють знаннями про закономірності динаміки документних потоків та методи праці з ними, мають досвід щодо обліку та розподілу інформації про вітчизняний ДП. Таким центром може стати Книжкова палата України, яка має всі підстави очолити консолідацію спеціалізованих документальних систем, хоча й потребує певної техніко-технологічної реконструкції та інноваційних організаційно-управлінських рішень. Так, через трудомісткість систематичного обстеження бібліотеками інформаційних ресурсів Інтернет з метою пошуку джерел документопостачання, доцільним є створення при Книжковій палаті метабанку даних агрегованого типу, який кумулюватиме інформацію про видавничі та документоторговельні підприємства з гіперпосиланнями на їх бази даних. Функціонування такого метабанку буде першим кроком у створенні єдиного інформаційного середовища ринку видавничої продукції як основи посилення прямих та зворотних зв'язків між його суб'єктами. Поєднання відомостей від різних видавців за допомогою Інтернет-технологій сприятиме зміцненню інформаційно-технологічної взаємозалежності бібліотечних, видавничих та документорозповсюджуючих установ, налагодженню механізмів регулювання інфраструктури документопостачання фондів бібліотек.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев А.К. Концепция создания межгосударственной сети электронной торговли в системе единого информационного пространства государств-участников СНГ // Информационное обеспечение рынков товаров и услуг – 2000: Сб. материалов конф. – М., 2000. – С. 96-101.

2. Архипська О.І. Політика інформатизації в Україні. Інформаційна політика. Діяльність інформаційних програм Міжнародного фонду «Відродження» // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Восьмая междунар. конф. «Крым-2001»: Тр. конф. – М.; Судак, 2001. – Т. 1. – С. 35-42.

3. Булычева О.С. Ресурсы Интернет как источник информационного обеспечения процесса комплектования фонда библиотеки // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы конф. – М.; Судак, 1998. – Т. 2. – С 532-535.

4. Блощицька Г. Світовий досвід створення інформаційних систем книгорозповсюдження і стан його впровадження в Україні // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 10. – С. 14-16.

5. Дон А. Возможности электронной торговли для печатников и издателей // Книжк. клуб. – 2001. –№ 2-3. – С. 26-27.

6. Еськин Б.С. О взаимодействии книжного рынка и информатизации // Человек в информационном пространстве цивилизации: культура, религия, образование: Тез докл. междунар. науч. конф. – Краснодар, 2000. – С. 154-156.

7. Иванов В.С. Формирование рыночной системы распространения печатной продукции в России и комплектование библиотек: общие задачи, корпоративные действия, совместные технологии // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Восьмая междунар. конф. «Крым-2001»: Тр. конф. – М.; Судак, 2001.-Т.2.- С.624-625.

8. Маликова Л.В. Виртуальная библиотечная книжная ярмарка // Библиотековедение. – 2000. – № 1. – С. 128-129.

9. Майстрович Т. Что делать с электронными публикациями? // Библиотека. – 2000. – № 7. — С. 27-29.

10. Столяров Ю.Н. Документный ресурс: Учеб. пособие для высших учебн. заведений. – М.: Либерея, 2001. – 149 с.

11. Трифонов В.В. Создание единого информационного и товарного ресурса книжной продукции с целью улучшения комплектования библиотек // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Восьмая междунар. конф. «Крым-2001»: Тр. конф. – М.; Судак, 2001. –Т. 2. – С. 638-641.

12. Трухачева Н.А. Новые формы современного книжного рынка // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Девятая междунар. конф. по проблемам книговедения: Тез докл. – М., 2000. – С. 279-281.

13. Харькова М.Г. Современные проблемы взаимодействия издательств, предприятий книжной торговли и библиотек // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Восьмая междунар. конф. «Крым-2001»: Тр. конф. – М.; Судак, 2001. – Т. 2. – С. 625-628.

Надійшла до редколегії 4.09.2001 р.

УДК 0.25.22

С.О. ДЕНИСЕНКО

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО РОЗПОДІЛЕНОГО КРАЄЗНАВЧОГО ФОНДУ БІБЛІОТЕК РЕГІОНУ

Розглядаються теоретичні аспекти формування єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону як засобу гарантованого доступу користувачів до краєзнавчих та місцевих документів.

Одним із головних напрямів краєзнавчої діяльності публічних (обласних, районних, міських, сільських) бібліотек регіонального рівня є формування краєзнавчого фонду (КФ). Воно здійснюється на основі загальнофондознавчих принципів, однак має й специфіку, зумовлену особливим значенням збереження і надання у громадське користування краєзнавчих та місцевих видань.

Останнім часом серед фахівців домінують два протилежні погляди щодо перспектив існування бібліотечних фондів.

Перший – бібліотеку не можна вважати такою без власного фонду, систематизованого зібрання документів. Фонд – це базова підсистема бібліотеки, без якої вона не існуватиме [3; 7, С. 7].

Другий – бібліотеці не обов'язково мати свій власний фонд, головне – забезпечити доступ користувачів до інформації [4; 9]. По суті, бібліотеці відводиться роль лише технічного центру з доставки документів.

Актуальною проблема є завдяки впровадженню в бібліотечну сферу комп'ютерних і телекомунікаційних технологій та розвитку віртуальних бібліотек. Крім того, фінансовий дефіцит, зумовлений зростанням цін на тиражовані документи, відсутність необхідних площ для розміщення нових надходжень, унеможливлюють дотримання тези «все і назавжди». Особливо актуальним стає аксіоматичне положення фондознавства: бібліотека, якою б великою вона не була, не в змозі з вичерпною повнотою придбавати і зберігати всі необхідні їй документи. Одночасно відмова від формування власного фонду може призвести до того, що жодна з бібліотек не придбає необхідних суспільству документів, втратить свою інформаційну незалежність і позбудеться користувачів.

Досягти гармонійного балансу між «володінням» і «доступом» можна лише через консолідацію зусиль бібліотек. У зв'язку з цим досить плідною є ідея формування розподіленого бібліотечного фонду [4; 9]. Згідно з визначенням Ю.О. Гриханова «розподілений бібліотечний фонд – це сукупність територіально віддалених бібліотечних фондів, що мають узгоджені принципи комплектування, організації використання, а також засоби дистанційного отримання інформації про склад фондів і (про) доступ до документів з цих фондів» [4, С. 21].

Проблема спільного узгодженого комплектування фондів у фондознавстві активно обговорювалася в минулі роки. Однак ні через впровадження

нових технологій, з одного боку, і фінансові труднощі, які мають вирішувати майже всі бібліотеки – з іншого, необхідність об'єднання зусиль бібліотек на місцях, в районах і в масштабі всієї країни значно зростає.

Свого часу об'єднання бібліотек в роботі з фондом зумовила виникнення низки термінів, що теоретично пояснювали практичні результати. Так, у бібліотечному фондознавстві з'явилися поняття «єдиний фонд бібліотеки», «єдиний бібліотечний фонд», «єдиний регіональний фонд», «єдиний національний фонд», а нині – «розподілений бібліотечний фонд». Усі ці терміни використовуються для назви сукупності бібліотечних фондів різних рівнів: ЦБС, відомства, регіону, країни, світу. Причому автори пропонували різні визначення та ознаки єдиного фонду [2; 6].

Вважаємо, що головним недоліком існуючих концепцій є – відсутність визначення чіткої мети співробітництва бібліотек фондів та основних напрямів узгодження формування фондів. Розглянемо зазначену проблему в краєзнавчому контексті. Розосереджені по всій території краю універсальні та спеціальні бібліотеки можна використовувати як модель для визначення мети, закономірностей та особливостей формування єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону.

Перш ніж узагальнити розуміння суті єдиного розподіленого краєзнавчого фонду, формулювання його концептуальних засад, мету, основні принципи формування, намітити способи взаємодії бібліотек та умови їхнього взаємовигідного партнерства у сфері краєзнавства наведемо своє робоче визначення базового поняття. Єдиний розподілений краєзнавчий фонд бібліотек (ЄРКФ) – це взаємопов'язаних єдиними принципами формуванням і спільним використанням на основі застосування нових інформаційних технологій. Новим у даному визначенні є: системне уявлення про розподілений фонд як якісно нове явище; узгоджене формування, а не лише комплектування фонду; застосування комп'ютерних і телекомунікаційних технологій у процесах формування, і використання фондів.

Головною метою створення ЄРКФ є формування на його базі найповнішого репертуару краєзнавчих та місцевих документів для забезпечення повноти задоволення краєзнавчих потреб користувачів, яка досягається раціональним розподілом і використанням ресурсів.

Похідними від головної мети ЄРКФ можуть бути: а) досягнення оптимальної повноти фонду за профілем кожної бібліотеки-учасниці; б) ліквідація нераціонального дублювання фондів; в) збереження в регіоні принаймні в одному примірнику всього репертуару краєзнавчих та місцевих видань; г) досягнення гармонійного співвідношення між паперовими та електронними документами, формування повнотекстових баз даних, ефективна робота з регіональними ресурсами Інтернет; д) створення на його базі повноцінної краєзнавчої інформації через організацію зведеного електронного каталога;

є) забезпечення гарантованого доступу користувачів до регіональних краєзнавчих ресурсів; ж) раціональне використання фінансових, матеріальних і кадрових ресурсів, площ кожної бібліотеки-учасниці та ін.

Для ефективного функціонування ЄРКФ необхідне дотримання таких умов: здійснення координованого формування фондів; існування системи місцевого обов'язкового примірника документів; реформування системи депозитарного зберігання документів; розкриття складу єдиного фонду у зведеному ДБА; доступність фонду для всіх користувачів бібліотек – учасниць як безпосередньо, так і в онлайн режимі; єдине управління ЄРКФ.

В основі ЄРКФ – розподіл функцій між бібліотеками – учасницями по формуванню фонду та забезпеченню його взаємо використання. Між універсальними і спеціальними бібліотеками району постають завдання по розподілу відповідальності за збереження і організований доступ користувачів до краєзнавчих ресурсів незалежно від місця розміщення і користувача, і документа. При цьому можливі два варіанти організації координації зусиль: 1) розподіл обов'язкове за галузевою ознакою згідно з закріпленою тематикою; 2) розподіл обов'язків за видами краєзнавчих та місцевих документів – книг, періодичних видань, електронних документів тощо.

Практична реалізація принципів формування єдиного розподіленого КФ має забезпечувати, з одного боку, максимальну повноту збирання найцінніших з краєзнавчої точки зору документів, включення до фондів нових носіїв інформації, ліквідація прогалин у комплектуванні краєзнавчих та місцевих документів, які є цінними для даного краю. З іншого – делегування відповідальності за зберігання малоінформативних, вузьковідомчих і вузькорегіональних краєзнавчих і місцевих документів відомчим, спеціальним бібліотекам регіону, архівам, музеям та ін. Це дасть змогу значно скоротити надходження в ОУНБ малоцінних у краєзнавчому аспекті документів і розподілити відповідальність за її придбання і зберігання між іншими бібліотеками району, для яких ці документи є профільними.

Основним джерелом комплектування краєзнавчих і місцевих документів має залишатися місцевий обов'язковий примірник документів. Тому зв'язку необхідно максимально активізувати діяльність комплектаторів та власників по встановленню контактів з виробниками документної інформації. Проте для ефективного функціонування місцевого обов'язкового примірника потрібно вжити додаткових заходів щодо взаємної відповідальності за його надсилання і зберігання усіма суб'єктами, причетних до цього. Доцільно змінити принципи розподілу місцевого примірника, надсилати його не лише в ОУНБ, а розподілити між бібліотеками-учасницями ЄРКФ на основі спеціального Положення.

Для краєзнавчої сфери пріоритетне значення має і проблема збереження краєзнавчих та місцевих документів для нинішніх і наступних поколінь, яка нині набуває особливого соціального звучання. Використання інформаційних

технологій сприятиме створенню надійної документну базу «Пам'ять регіону», що є складовою національної програми «Пам'ять України», що реалізується в межах програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Це потребує нового підходу до процесів збереження краєзнавчих фондів, які все більше пов'язуються з переведенням документів на мікроносії та оцифруванням документів. Дегіталізація, тобто переведення фондів у цифрову форму – перспективніший напрям збереження найцінніших краєзнавчих і місцевих документів.

Збереження КФ – не лише проблема універсальних бібліотек регіонального рівня, а загальнодержавне завдання, на вирішення якого потрібні відповідні кошти. Дієвим засобом збереження унікальних краєзнавчих і місцевих документів може стати Національна програма збереження краєзнавчих фондів бібліотек України. Реалізувати її можна лише на корпоративних засадах і при відповідному фінансуванні з державного та місцевого бюджетів.

Суттєвих змін потребує система депозитарного зберігання краєзнавчих і місцевих документів. Згідно з «Положенням про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України» (1997 р.) ОУНБ – це регіональна бібліотека-депозитарій, яка забезпечує гарантоване збереження краєзнавчих та місцевих документів, що є «цінними для певного регіону» [5, С. 210]. Однак таку відповідальну місію можна виконати лише зусиллями всіх бібліотек регіону через координацію та кооперацію їх діяльності: ОУНБ має зберігати особливо цінні краєзнавчі та місцеві документи; ЦБС – документи, що містять інформацію локального змісту; спеціальні – документи за своїм профілем, а також ті, що видані установою, організацією, підприємством, яким підпорядкована бібліотека, праці співробітників тощо. Це створить умови для формування розподіленої, багаторівневої системи депозитарного зберігання, яка має фіксуватися у «Положенні про систему депозитарного і репозитарного зберігання краєзнавчих та місцевих документів у бібліотеках регіону».

З впровадженням нових інформаційних технологій інтеграція документ них ресурсів з краєзнавства набуває нових системних особливостей завдяки налагодженій інформації про наявні краєзнавчі та місцеві документи і можливість їх використання через зведені електронні каталоги (ЗЕК), картотеки, бази даних з краєзнавства.

Основною метою організації ЗЕК є інтеграція краєзнавчих документно-інформаційних ресурсів певного регіону і країни в цілому, реалізацією якої повинно стати постійне поповнення корпоративної системи інформацією через збирання, автоматизовану обробку і зберігання адресно-бібліографічної та довідкової інформації про нові надходження краєзнавчих і місцевих документів у фонди бібліотек-учасниць ЄРКФ. Цей каталог, створюваний ОУНБ, має забезпечити телекомунікаційний і локальний доступ до єдиного фонду, а в перспективі створити умови для електронної доставки документів, обліку і замовлення видань.

Основними завданнями ЗЕК у галузі краєзнавства є:

- створення бібліографічної бази даних краєзнавчих та місцевих документів і надання її регіональному (національному, міжнародному) співтовариству;
- впровадження технології одноразового бібліографування і багаторазового використання бази біографічних записів усіма бібліотеками;
- спільне створення і поповнення зведеного каталога бібліотеками-учасницями;
- централізоване ведення системи класифікації і кодування;
- обмін інформацією між учасниками, передача їм відомостей про нові надходження;
- створення єдиної довідкової бази про наявність документів у бібліотеках-учасницях й організації віддаленого доступу до внутрішніх і зовнішніх документних ресурсів через комп'ютерні Інтернет-мережі;
- централізоване зберігання інформації про всі доступні документні та бібліографічні ресурси і можливість їх динамічного оновлення;
- надання кожному користувачеві графічного інтерфейсу для організації пошуку і перегляду інформації з бази даних на основі стандартних протоколів;
- використання створеної інфраструктури для вирішення інших завдань (створення цифрових бібліотек, видавничих каталогів, впровадження електронної доставки, обміну документами та. ін.);
- інтеграція ЗЕК з іншими аналогічними системами.

Існує необхідність у створенні Регіонального центру корпоративної каталогізації, який би централізовано готував бібліографічні записи через спів робітництво з головними бібліотеками регіону – створювачами ЗЕК. У перспективі потрібно створити корпоративний сервер, на якому в єдиному програмно-технологічному середовищі будуть розміщуватися і надаватися користувачам краєзнавчі бібліотечно-інформаційні продукти і послуги регіональних виробників.

Основною перевагою ЄРКФ є повнота й оперативність забезпечення користувачів краєзнавчими та місцевими документами, інформацією про них. Його створення дозволить бібліотекам значно розширити доступ користувачів до документ них ресурсів регіону, довідково-бібліографічного апарату, оперативніше й ефективніше здійснювати пошук необхідних документів із будь-якого місця з організованим доступом до Інтернет. І результат цього – підвищиться затребуваність фондів, рівень їх взаємовикористання, а отже соціальна значимість бібліотек та їхній престиж. Важливо впровадити в регіоні єдиний читацький квиток зі штрих-кодом. Це надасть змогу читачеві користуватися фондами всіх бібліотек-учасниць, підвищити відповідальність за збереження документів. Слід підвищувати інформаційну культуру користувачів. Вони повинні не лише орієнтуватися в ДБА, але й грамотно формувати свої запити.

Технологія формування ЄРКФ на корпоративних засадах і відкритість доступу до нього покладають особливу відповідальність на організаторів та учасників спільної діяльності, потребують відповідної системи управління як фондом, так і суб'єктами його формування. Тому корпоративна діяльність обов'язково має організаційно оформлятися спільними угодами і договорами, де чітко визначені права й обов'язки кожного партнера, порядок взаємодії, умови використання єдиного розподіленого краєзнавчого фонду.

Лише консолідуючи зусилля, застосовуючи нові технології у формуванні і використанні краєзнавчих фондів бібліотеки зможуть вийти з кризової ситуації, зумовленої недостатнім фінансуванням комплектування фондів і дефіцитом площ для їхнього зберігання, з одного боку, та неможливістю повного й оперативного задоволення зростаючих потреб користувачів зусиллями однієї бібліотеки – з іншого. Створення єдиного розподіленого краєзнавчого фонду бібліотек регіону – реальна можливість досягнення гармонійного співвідношення між зберіганням і доступом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України Про бібліотеки і бібліотечну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – С. 403 – 413.

2. Гриханов Ю. А. Единый библиотечный фонд страны: вопросы технологии формирования и использования // Единый библиотечный фонд страны: проблемы формирования: Межвуз. сб. науч. тр. / Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1989. – С. 21 – 29.

3. Кушнаренко Н. Н. Библиотечное краеведение: теоретико-методо-логический подход: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук / МГИК. – М., 1993. – 33с.

4. Матлина С. Г. Разумный баланс между «владением» и «доступом», или что такое распределенный библиотечный фонд // Библиотековедение. – 1999. – № 416. – С. 20 – 27.

5. Положення про систему депозитарного збереження бібліотечних фондів України: Затв. М-вом культури і мистецтв України від 02.12.1996. № 570 // Офіц. вісн. України – 1997. – № 8. – С. 208 – 211.

6. Селиверстава Е. Т. Координированное комплектование как важный фактор оптимизации библиотечных фондов областного региона: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / ЛГИК. – Л., 1980. – 17 с.

7. Столяров Ю. М. Библиотечный фонд: Учебник для вузов. – М.: Кн. палата, 1991. – 271 с.

8. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания. – М., 1995. – 268 с.

9. Хахалева Н., Шпанцева С., Афанасьева Т. Концептуальные основы формирования распределенного библиотечного фонда // Библиотековедение. – 1999. – № 4 – 6. – С. 28 – 34.

Надійшла до редколегії 12.07.2001 р.

УДК 015(477)

Є.М. ТОДОРОВА

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Розглядаються взаємодія та взаємовплив процесів формування української нації та національної бібліографії, пропонуються заходи щодо розробки деяких теоретичних положень удосконалення бібліографічної діяльності в країні.

Найважливішою складовою частиною системи інформації України, атрибутом її державності, зберігачем духовної та документальної пам'яті народу, показником його наукового та інтелектуального потенціалу, культурного, економічного та політичного рівнів є національна бібліографія, тобто бібліографічна діяльність нації, з усією складністю її історичного розвитку і функціонування.Багатозначність терміна викликана різними конкретно-історичними умовами розвитку окремих держав і народів, їх культури, видавничої справи тощо. Пов'язана безпосередньо з матеріальною і духовною культурою, національна бібліографія, з одного боку, відображає досягнення культури народу, а з іншого - сама стає фактором, що сприяє її розвиткові. Національна своєрідність найяскравіше проявляється у поточних та ретроспективних покажчиках національного друку. Найважливішими проблемами сучасного етапу розвитку національної бібліографії нашої країни є визначення її деяких вихідних понять, з'ясування впливу політичного режиму держави на її стан, встановлення історичної правди її розвитку та забутих імен видатних діячів, ліквідація «білих плям», відповідність міжнародним вимогам.

Національна бібліографія, її розвиток, система покажчиків, здобутки і недоліки - тема багатьох конгресів, нарад, публікацій як на міжнародному, так і на вітчизняному рівнях. Упродовж багатьох років в Україні дискутувалися теоретичні, методологічні, методичні, організаційні, фінансові та кадрові проблеми. Теоретичні питання створення поточної національної бібліографії та українського бібліографічного репертуару ще в 20-ті рр. нашого століття порушували такі відомі фахівці, як Ю. Меженко, Ю. Ковалевський, С. Постернак, М. Ясинський, М. Сагарда, Ф. Максименко, С. Маслов та ін. Всі вони, незважаючи на розбіжності у вирішенні докорінних питань становлення національної бібліографії, підкреслювали важливість цієї роботи, необхідність серйозного та копіткого ставлення до добору, опрацювання та систематизації документів, напрацювали теоретико-методологічну базу для створення національних бібліографічних покажчиків. Відомо, що в 30-ті рр. їх звинуватили в українському буржуазному націоналізмі, об'єктивізмі, формалізмі та ін. і ця робота була призупинена на десятиріччя.

У 90-ті рр. XX ст. у процесі розбудови незалежної держави логічно було б

очікувати бурхливого розвитку національної бібліографії, але, на жаль, цього не сталося. Останніми роками рівень та якість її значно знизилися. Насамперед це викликано такими об'єктивними причинами, як скрутне економічне становище країни, криза видавничої справи, відсутність тривалий час законодавства про обов'язковий примірник та належне його застосування нині, недостатня фінансова підтримка держави, послаблення кооперації та координації між документально-інформаційними закладами тощо.

Поряд з об'єктивними існують і різноманітні суб'єктивні фактори, які негативно впливають на стан національної бібліографії. Серед них найважливішими, на наш погляд, є такі теоретичні проблеми, що потребують негайного вирішення: охоплення всіх видів вітчизняних матеріальних носіїв інформації; максимальна повнота бібліографічного запису; стандартизація бібліографічного опису; розгалужена за видами видань технологія підготовки, випуску, розповсюдження та організації великих масивів бібліографічної інформації; висока її якість; сформована мережа споживачів; застосування не лише для підготовки, але й для споживання електронно-обчислювальної техніки, перш за все - персональних комп'ютерів тощо.

Однією з найактуальніших та недостатньо вирішених проблем сучасного етапу є виконання Науково-технічної програми "Книжкова спадщина України", прийнятої ще в 1989 р. Згідно з нею найбільші бібліотеки країни – Національна парламентська, Харківська ім. В.Г. Короленка, Одеська ім. М. Горького, Львівська ім. В. Стефаника під організаційним та методичним керівництвом Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В.І. Вернадського – повинні були розпочати активну роботу над створенням автоматизованої бази даних як основи підготовки системи посібників репертуарного характеру, тобто таких, які відображають друковану продукцію країни за великий проміжок часу. Головна увага приділяється створенню покажчиків «Книги українською мовою. 1798-1917 рр.». У методичних рекомендаціях, підготовлених ЦНБ ім. В.І. Вернадського, зазначено, що матеріал до покажчиків включатиметься за такими ознаками: 1) мови; 2) території; 3) авторства; 4) змісту. Тобто мовна ознака є визначальною при доборі матеріалу.

Дотепер залишається невирішеним питання про обґрунтування теоретичних, ідеологічних, методологічних засад підготовки українського бібліографічного репертуару: відсутні єдині принципи охоплення документів, їх бібліографічного опрацювання, систематизації, предметизації та ін. Зрозуміло, що досягти деяких компромісних рішень підготовки УБР допоможуть вже вироблені та практично випробувані міжнародні вимоги, а також досвід передових країн світу у цьому напрямі. Але остаточне вирішення питання залежить від українських бібліографознавців та бібліографів-практиків.

Приступаючи до складання УБР, перш за все, треба визначити типи та види документів, які підлягають реєстрації, встановити черговість їх опрацювання,

визначити територіальні межі обліку. Різні науковці пропонують різноманітні підходи - враховувати твори друку, які виходили на землях у складі дореволюційної Росії, а після 1917 р. – у межах сучасної України (Л. Гольденберг); інші - включати і західноукраїнські землі, які належали Польщі або Австро-Угорщині (В. Омельчук, Я. Дашкевич). Не існує спільної думки щодо типів документів для українського бібліографічного репертуару – реєструвати саме книжки, чи й інші – періодичні видання, автореферати дисертацій, карти, ноти тощо.

На наш погляд, необхідно реєструвати всі друковані документи, які виходили на території сучасної України незалежно від державної приналежності, мови, змісту, політичного та ідеологічного напрямку, рівня інформативності, авторства та ін. Інші підходи та варіанти – мовний, змістовний, етнічний, – не можуть бути визначальними та головними. Звичайно, вони мають право на розгляд, але як додаткові, вторинні, а не в сукупності з основними, складеними за територіальним принципом, будуть являти собою цілісну систему національної ретроспективної бібліографії. До речі, саме ця ознака є основою організації поточної національної бібліографії, єдина система якої представлена в свою чергу покажчиками, що реєструють з максимальною повнотою всі потоки друкованих документів, виданих в Україні за певний проміжок часу.

Як зазначалося, основним принципом складання покажчиків ретроспективної репертуарної бібліографії є мовний, тобто обліковуються книги українською мовою незалежно від місця видання. На терені відродження української нації цей підхід є скоріше не професійним, а ідеологічним, бо забуваються не лише здобутки всього багатонаціонального народу України, який також має невід'ємне право на місце як в історії країни, так і в її культурі та бібліографічному відображенні друкованої спадщини. Крім того, такий підхід унеможливлює простеження книгодрукування, діяльність видавничих організацій, змісту видань, взагалі розвитку книговидавничої справи в країні на тому чи іншому етапі її історії. Не можна забувати і про неодноразові заборони книгодрукування українською мовою, що не могло не позначитися на загальному стані інтелектуального та культурного стану народу України, формуванні його національної самоідентифікації та самосвідомості.

Більшість українських бібліографознавців вважають датою виникнення української книги 1798 рік, тобто ведуть хронологічний відлік від моменту виходу «Енеїди» І. Котляревського (такої думки додержуються В. Омелянчук, Я. Дашкевич, В. Патока та ін.). Безперечно, ця дата має відправне значення, якщо говорити про книги, надруковані новою українською мовою. Коли йдеться про книги, надруковані на території України різними мовами, то, хронологічна межа такого обліку буде зовсім іншою – 1574 рік – тобто дата виходу друком львівського «Апостола» І. Федорова. Потребує детальної доробки і реєстрація стародруків та рукописних книг, які є невід'ємною складовою частиною української культури та інтелектуального доробку нації.

Отже, без з'ясування одного з докорінних питань – як і коли почала формуватися українська нація, неможливо, на наш погляд, визначити і початкову дату відліку реєстрації документів у покажчиках національної бібліографії.

Шевченкове «Що ми? Чиї сини? Яких батьків?» звернене нині і до нас. Хто такі українці, який їхній родовід, коли вони з'явилися на історичній арені, як розвивалися? Що таке народ, народність, нація, який між ними існує взаємозв'язок і діалектика переходу одного поняття в інше – питання не лише академічного характеру. Сьогодні, в час бурхливого національного відродження, з'ясування цих питань як вихідних положень не лише історії, а й національної бібліографії, є надзвичайно актуальними.

Аналіз наукових праць свідчить, що знайти грунтовну відповідь на поставлене запитання можна не завжди. До наукового обігу часто вводять роботи, написані поспіхом, з огляду не на історичну істину, а на кон'юнктуру поточного моменту. Моніторинг літератури виявив разючу картину – у радянській історіографії (до 1991 р.) практично відсутні спеціальні публікації з цієї проблематики. Звичайно, вчені-історики, етнографи, мово- і літературознавці тією чи іншою мірою звертатися до цього питання, в окремих монографічних виданнях досліджувалися розвиток господарства українських земель, їх народонаселення, процеси мовотворення, етнографічні особливості українського народу тощо. Але робилося це побіжно і зовсім не вичерпувало відповіді на поставлені самим життям запитання. Суб'єктивні та об'єктивні причини, які зумовили таке становище в науці, нині добре відомі. Вчених, які наважувалися у комплексі вивчати цю проблему, були одиниці. До них належав, зокрема, К.Г. Гуслистий – відомий український історик, фольклорист, етнограф, – один із авторів праці «Українці», яка так і не вийшла в світ, та праці «Історичний розвиток української нації», тираж якої було знищено 1972 року [12, С. 3].

90-ті рр. XX ст. знаменувалися виходом друком декількох фундаментальних наукових праць, підручників для вузів, в яких зосереджена увага на формуванні української нації [2; 5; 6; 8; 11; 12]. Отже, спробуємо, спираючись на матеріали цих праць, з'ясувати деякі важливі для нашого дослідження питання.

Як зазначається в «Советском энциклопедическом словаре» (1986), «нація» (від лат. *natio* – плем'я, народ), – історична спільність людей, що складається в процесі формування спільності їх територіальних, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури й характеру. Виникає в період подолання феодальної роздрібненості на основі капіталістичних економічних зв'язків, створення внутрішнього ринку, складається з різних племен і народностей. За умов капіталізму складається з протилежними інтересами, ідеологіями; в кожній національній культурі є дві національні культури: культура експлуататорів і культура демократична, народна» (С. 870). За умов соціалізму (точніше – СРСР) відбувається «процес розквіту й зближення націй ... на основі принципів інтернаціоналізму. В СРСР склалася історично нова

соціальна й інтернаціональна спільність – радянський народ». Отже, виходить, що нації як суб'єкти історичного процесу асимілюватися чи й зникли зовсім. Автори УРЕ пішли ще далі: «...в майбутньому зближення націй приведе до стирання національних відмінностей, падіння національних перегородок, до злиття націй» [УРЕ, Т. 10, С. 24].

Проблеми формування української нації у різні часи турбували багатьох політичних, наукових, релігійних, літературних діячів: Г. Сковороду, Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка, І. Огієнка, Д. Донцова, В. Липинського та ін. Вплив їхніх ідей позначився і на національному Відродженні 20-х та 90-х рр. XX ст. Знищення їх у 30-ті рр. призвело до руйнування основ української нації. Формула: в СРСР «створилася нова історична спільність людей – радянський народ» офіційно поставила її на грань асиміляції та знищення. Денаціоналізація, крім того, поглибила процес дегуманізації та деморалізації: манкуртизм почав підноситися й поетизуватися як ідеал еволюції людини. І в засобах масової пропаганди, і в підручниках все настійливіше практикувалася заміна понять нація, народ словом населення. Національне почали атестувати зі знаком мінус і протиставляти як рудимент космополітичного – інтернаціональному. Це згубно відбилося не лише на характері, психіці, становищі самої нації, а й її мові, культурі, книговидавництві, бібліографії, самосвідомості, самоідентифікації та гідності в цілому. При цьому інерція виявилася настільки сильною, що й після прийняття Декларації про незалежність української нації не було відведено належного місця в історичному розвитку.

У сучасній науці націями називають розвинуті в економічному і культурному відношеннях народи, які вирізняються з-поміж інших своєю мовою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю і особливостями менталітету [5, С. 6]. Водночас розрізняють терміни етнонація і державна нація. Етнонація як така сформована і розвивається на базі одного етносу і сприймається як соціальний організм однієї національності, що проживає компактно на власній історико-етнічній території, має систему певної політичної організації та економічного життя. До таких націй, зокрема, належить і українська [5, С. 6]. Спільності, сформовані на основі державно-політичного устрою, називають державними націями (американська, індійська тощо). Похідні ж словотвори, такі як національні інтереси, національна безпека, національна бібліографія та ін., вживаються стосовно всіх багатонаціональних держав.

Розуміння нації як сконсолідованої економічними, політичними, географічними та іншими чинниками людей різних національностей, котрі проживають в одній країні, виникло не останнім часом. В українському політичному русі та в історіографії адептом такої нації був відомий український історик В. Липинський. У книзі «Листи до братів-хліборобів...», виданій у Відні 1926

р., він писав: «Нація для нас – це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а не «пролетаріат», не мова, віра, плем'я». Отже термінологія в науці про етноси, нації і національності не є закостенілою.

Згадаймо, що ідеологія царської Росії проповідувала «общерусскость» і не визнавала існування окремого українського народу, називаючи українців «малороссийским племям» (В.О. Ключевський), «ветвью единого русского народа» (галицькі москвофіли). Відгомін такого погляду на українців час від часу виявляється і у сучасних авторів, наприклад у претензійній статті О.І. Солженіцина «Как нам обустроить Россию», написаній у 1990 р. Подібні ж висловлювання можна знайти і у деяких українських політиків та науковців.

Таким чином, яку думку щодо терміна «нація» вважати як відправну для з'ясування ознак національної бібліографії, ще слід не один раз обговорити і на наукових конференціях, і на сторінках спеціальних періодичних видань.

Дискусійним залишається і питання про термін сформованості української нації. Більшість істориків додержуються думки, що цей процес відбувається протягом другої половини XVII – XVIII ст., деякі стверджують, що закінчення його відбулося не раніше кінця XIX ст. Отже, стосовно початкової дати реєстрації українських творів друку також ще немає і не може поки бути єдиної думки. Ця проблема потребує спеціального наукового дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гольденберг Л. Репертуар української книги: чергові роздуми навколо давньої проблеми // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 9. – С. 16-18.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1913. – Т. 1. – 752 с.

3. Дашкевич Я. Нарада нездійсненних мрій // Бібл. вісн. – 1993. – № 3-4. – С.30-32.

4. Жданова Р. Ще раз про український бібліографічний репертуар // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 1. – С. 9-11.

5. Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.

6. Кононенко П.П. Українознавство: Навч. посіб. – К.: Заповіт, 1994. – 320 с.

7. Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку: Матер. міжвід. наук. конф. / НПБУ. – К., 1995. – 150 с.

8. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.

9. Омельчук В. Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісн. – 1995. – № 5. – С. 1-13.

10. Патока В. До проблеми створення українського бібліографічного репертуару // Вісн. Кн. палати. – 1996. – № 1-2. – С. 9-10.

11. Петров В. Походження українського народу. – К.: Фенікс, 1992. – 192 с.

12. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.

Надійшла до редколегії 15.05.2001 р.

УДК [016:93(477)]001.8

О.П. ЩЕРБІНІНА

ДО ПРОБЛЕМИ БІБЛІОГРАФІЇ ЯК МЕТОДУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ XIX – ПОЧ. XX СТ.

У дискусійній формі розглянуто питання про сутність бібліографічного методу на прикладі наукових студій відомих українських істориків.

Історія бібліографії свідчить, що її створювали протягом багатьох століть непрофесійні бібліографи. Але й з появою професіоналів, у цьому напрямі, як і колись, плідно працюють вчені, фахівці. Що їх примушує займатись бібліографуванням – складним видом інтелектуальної діяльності, який потребує специфічних знань, умінь, хисту, вільного часу? Ступінь складності цього інтелектувльного процесу немає сенсу обговорювати. Наприклад, і зараз не вщухають дискусії стосовно природи «Пінакес»... (Таблиці всіх тих, хто уславився в різних науках та всього того, що вони написали) Каллімаха, написаних майже 2000 років тому, настільки вони вражають дослідників. Щодо сучасних бібліографічних покажчиків у традиційній та нетрадиційній формах, то загальновідомо, що їх створюють не поодинокі автори, а тимчасові чи постійні наукові колективи, і ця тенденція стає все виразнішою.

Вважаємо, що існує і завжди існувала абсолютна потреба в бібліографії для всіх видів діяльності, пов'язаних з такими інформоб'єктами як документи (документно-інформаційної сфери свідомо не торкаємося). Це освіта, самоосвіта, наукова творчість. Бібліографія для останньої є особливо органічною, як значення сонячної енергії для живого світу.

Система бібліографічного забезпечення науки, як і бібліографія взагалі, є вторинною до документопотоків та документних фондів і отже не встигає за динамікою інформаційних потреб учених. До того ж, її інформаційно-пошукові можливості розраховані на усередненого користувача, таким чином індивідуальні інформаційні потреби вона іноді не може задовольнити. Вчені змушені не тільки використовувати різні бібліографічні джерела, але й самотужки одночасно створювати власні не передбачені офіційною структурою. Деякі з них, розуміючи їх трудомісткість та непересічне значення для певного кола фахівців, намагаються власні бібліографічні матеріали оприлюднити. З часом це стає негласним правилом для науковців. Факт красномовний та непоодинокий, досить пригадати збірник «Библиография в моей жизни» [1].

Отже, вчені закладають фундамент бібліографічного забезпечення наукових досліджень, розбудовують бібліографічну систему (поточні, ретроспективні, тематичні, персональні покажчики тощо), а потім її удосконалю-

ють. Кожний серйозний дослідник одночасно є споживачем бібліографічної системи і її коректором, і навіть співавтором. Наприклад, прикнижні, пристатейні списки, їх сучасні електронні версії має кожна публікація. Вони постійно живлять існуючу бібліографічну систему, забезпечуючи її подальший поступ у оточуючому середовищі, саморегуляцію.

Проте і серед учених є така група, що відчуває особливу залежність від бібліографії. Це ті вчені, для яких документ – головний об'єкт дослідження. Дійсно, документознавче підгрунтя потрібне всім. Недарма бібліографію розглядають як метадіяльність. Але точні, природничі, прикладні, більшість соціогуманітарних наук здобувають нові знання не тільки через документи. Інша річ філологічні, історичні науки. Письмові документи для них є головним джерелом інформації про об'єкти, що досліджуються, а бібліографічні знання – важливим компонентом цих наук. Не випадково найбільш сталі уявлення про бібліографію як допоміжну науку сформувалися в літераатурознавстві та історії. Такі погляди висловлювали історики та літературознавці: Д. Лихачов, М.В. Нечкіна, Д.І. Багалій, В.Н. Перетц, А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський та ін.

Так, головною «сировиною» для історичної науки є традиційні історичні джерела, перш за все письмові як найінформативніші, та публікації про минулі події (історичні праці). Хоча останні є вторинними до історичних джерел, з часом вони стають першоджерелами, наприклад, фахові періодичні видання XIX – поч. XX ст. Названі документи дозволяють вивчати історичний процес та відповідні закони. Звичайно, у істориків виробляється специфічне, надзвичайно шанобливе ставлення до видів діяльності, що забезпечують їх документами: бібліотечної, видавничої, архівної справ, бібліографії. Вони не тільки користуються їх послугами, але й включені в ці процеси. В кожній з них вони залишили свій власний слід.

Невичерпним залишається вивчення ролі бібліографії в історичних дослідженнях. Крім окреслених вище зв'язків бібліографія та історія утворюють особливі. Кожному фахівцеві з історичної бібліографії відомо, що талановитий історик О.М. Лазаревський заклав підвалини української історичної бібліографії. Так, він уклав «Указатель источников для изучения Малороссийского края», котрий мав позитивні відгуки істориків та бібліографів, зокрема О. Бодянського, Г. Геннаді. А з часом його належно поцінував Д. Багалій: «...Это драгоценный и в настоящее время [1902] библиографический список книг и журнальных статей по истории» [2]. В окремо виданій рецензії на монографію О. Лазаревського «Описание старой Малороссии» він знову повертається до цього покажчика: «...[он] был солидным вкладом в сокровищницу южнорусской истории и обнаружил в нем любовь к библиографическим разысканиям» [3, С. 10].

Отже, зародження та становлення української історичної бібліографії у

другій половині XIX – на початку XX ст. забезпечували виключно історики України, чи діючи самостійно, чи об'єднуючись у бібліографічні товариства. Насамперед це представники шкіл Б.В. Антоновича, (Д.І. Багалій, І.А. Лінниченко, М.С. Грушевський та ін.); В.С. Іконникова; західноукраїнські вчені. У свою чергу, учні названих історичних шкіл були засновниками власних шкіл та бібліографічних починань.

Так, серед найздібніших учнів Б. Антоновича був І.А. Лінниченко. Обіймаючи в Новоросійському університеті (Одеса) посаду професора, він не лише продовжував систематичні заняття з бібліографування, навчав цьому своїх учнів, але й виявив неабиякі організаторські здібності, заснувавши при університеті Одеське бібліографічне товариство – одну з перших бібліографічних установ в Україні (1911 р.).

Як голова товариства він брав участь у складанні його Статуту, програми «Завдання бібліографії». Остання була викладена на одному з перших засідань. І. Лінниченко трактував поняття «бібліографія» надзвичайно змістовно, як і багато інших учених. Це – бібліотечні каталоги, описи книг, статей (зовнішня бібліографія, оскільки вони характеризують переважно зовнішні ознаки документів), а також різні форми, що розкривають їх зміст (літературна критика, огляди, рецензії як внутрішня бібліографія). Він справедливо вважав, що від незадовільного стану бібліографії страждає наука: «Прежде чем заняться каким-нибудь вопросом, ученый обязан ознакомиться со всей литературой вопроса. Не сделав этой предварительной работы, ученый легко может снова открыть Америку...» [4, С. 14]. До речі, ця слушна думка перегукується з думкою видатного вченого О. Потебні, який говорив, що творчість неможлива без збудження чужою думкою, яка власне ніколи не виникне без певної долі запозичення, тобто автор, так би мовити орендує певні думки [5]. І. Лінниченко нарікав на те, що у нас недостатньо розвинута галузева бібліографія. Отже й поставив за мету діяльності Товариства – вдосконалювати зовнішню та внутрішню бібліографію, а серед окремих завдань накреслив складання місцевої (краєзнавчої) бібліографії.

Певною мірою програма була реалізована. Так, у друкованому органі «Известия Одесского библиографического общества при императорском Новороссийском университете» регулярно вмішувались рецензії, в т.ч. і на бібліографічні труди М. Рубакіна, М. Комарова, І. Владиславлєва та ін. фахівців, огляди літератури, бібліографічні покажчики, складені переважно С. Аваліані, М. Чижиковим, статті про бібліографію. Відомий історик М. Слабченко теж розпочав свій шлях у бібліографію в цьому виданні.

Інший із найкращих учнів Б. Антоновича Д.І. Багалій не просто створив власну історичну школу, але й зумів прищепити своїм молодим колегам нездоланну зацікавленість у бібліографії. Так, тільки в останній період життя, керуючи науково-дослідною кафедрою історії української культури, На-

уково-дослідним інститутом ім. Т. Шевченка, він сформував у їх складі бібліографічні комісії. Результатом діяльності бібліографічної комісії науково-дослідної кафедри були різні бібліографічні покажчики як прикнижні, пристатейні, так і самостійні. Найбільшим бібліографічним досягненням можна вважати фундаментальний бібліографічний покажчик «Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 рр.» (Х.: ДВУ, 1930 – 147 с.), який не втратив свого значення понині [6].

Вражаючих успіхів на бібліографічній «ниві» досягнув найвідоміший із учнів Б. Антоновича – М.С. Грушевський. Він особисто та його колеги започаткували регулярне бібліографування історичної літератури та джерел на сторінках наукових періодичних видань: «Записки НТШ» (Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Львів), «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Записки УНТ» (Українське наукове товариство, Київ). Так, на терені України не знайдеться іншого наукового періодичного видання, крім «Записок НТШ», який би приділяв таку увагу бібліографії. Кожний випуск більше ніж на третину складався з «суто» бібліографічної продукції. Саме таку програму видання заклав його редактор М. Грушевський. Бібліографічну частину «Записок...» складали поточні аналітичні та бібліографічні огляди часописів, що друкувалися в Україні та за її межами, анотовані, реферативні списки літератури, рецензії, зокрема на бібліографічні покажчики з україніки, окремі ретроспективні покажчики змісту «Записок...» за кожні 5 років тощо. Виникає враження, що кожний документ, який мав би науковий інтерес для історика, знайшов тут своє відображення. Десятки, іноді сотні бібліографічних повідомлень містяться в кожному номері. Вони є не ізольованими, а являють собою цілісну систему. У статтях, замітках – внутрішньотекстова та підрядкова бібліографія, у спеціальних рубриках «Наукова хроніка», «Бібліографія» (назви рубрик змінювались) – автономні бібліографічні форми. Всі вони об'єднані спільною метою – забезпечити документографічне підґрунтя досліджень Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка (допоміжна функція); створити надійну бібліографічну базу з україніки. Авторами-укладачами бібліографічних матеріалів були М. Грушевський, його учні, члени НТШ. Ці матеріали виконані на високому професійному рівні, вражають своєю монументальністю. Д.І. Багалій охарактеризував їх як ідеальні [9]. Наприклад, «Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії...» Мирона Корбуди містить 700 книг і статей [7, 8]. Подібним були огляди Зенона Кузелі «Антропологія, археологія, етнографія в західноєвропейській науковій літературі (пізніше під назвою «Етнографія в західноєвнопейських часописах за рік...»).

Зенон Куделя (1882-1952) [10] – історик, етнограф, дійсний член НТШ у 28 років, голова НТШ у діаспорі з 1949 по 1952 рр. Одночасно він був професійним бібліографом та бібліотекарем. Бібліографією зацікавився ще

навчаючись у Віденському університеті, подаючи бібліографічні матеріали від 1904 р. до «Записок НТШ». Очолював відділ слов'янської бібліографії в австрійському бібліографічному журналі, уклав бібліографічний посібник статей з українознавства, надрукованих у журналах XVIII – XIX ст. європейськими слов'янськими мовами (50 тис. бібліографічних записів). Саме за дорученням М. Грушевського він розробив вищеназваний докладний огляд.

У 1909 р. за ініціативою М.С. Грушевського в Науковому товаристві ім. Т.Г. Шевченка була створена бібліографічна комісія, під керівництвом якої складені чисельні ретроспективні науково-допоміжні покажчики з історії України, започаткована серія «Матеріали до української бібліографії» (у 7 томах).

За пропозицією М.С. Грушевського при бібліотеці НТШ створено ще одну бібліографічну організацію – Бібліографічне бюро, яке надавало перевагу поточній бібліографії. Безперечно, що тема «М.С. Грушевський та бібліографія» заслуговує на окреме дослідження.

В.С. Іконников представляв школу істориків, які переважно вивчали історію Росії на теренах України. Бібліографічна спадщина вченого також вражає. За свідченням дослідників його творчості, всі праці історика відзначалися надзвичайною бібліографічною оснащеністю. Д.І. Багалій в «Автобіографії» серед університетських професорів, яким він завдячує своїй бібліографічній обізнаності називав В.С. Іконникова. Його основна монографія «Опыт русской историографии», яка складається з двох томів у чотирьох книгах, висвітлює проблеми історіографії з використанням різних бібліографічних форм: оглядів літератури та джерел, грунтовних, повних (майже без пропусків) списків літератури до розділів та глав, підрядкових посилань, розлогих коментарів. Наприклад, список літератури до розділу IV (про Малоросію) (Т. 2; Кн. 2) включає 548 назв. Крім того, він доповнений списком бібліографічних покажчиків про предмет. Величезна кількість бібліографічних повідомлень, наведених у книзі – результат наполегливої пошукової діяльності: «С интересом библиографа... следил за текущей литературой своего предмета, а во время поездок ... удалось собрать немало библиографических редкостей или местных изданий. Так составился материал, который послужил основанием для настоящего труда...» (Т. 1; Кн. 1). Читаючи монографію, виникає враження, що майже половина тексту – це бібліографія! Як довідково-бібліографічну працю цей твір характеризували не тільки його колеги, але й наші сучасники. В.С. Іконников ставився до цього з розумінням, отже й написав: «Автор стремился дать полные обзоры литературы того или иного вопроса. Это книга посвящена систематическому обозрению источников русской истории» [11, Т. 2; Кн. 1; С. 5]. Бібліометричний аналіз творчості вченого, який здійснила І. Войцехівська, виявив, що серед 716 праць 566 є бібліографіч-

ними (рецензії, огляди, довідково-бібліографічні публікації) [12].

Наведені факти із творчості видатних істориків свідчать про виняткову, органічну залежність історичних досліджень від бібліографії. У нашому архіві є ще достатньо матеріалів про неординарне ставлення вчених до бібліографічних занять, причому незалежно від національності, історичної школи чи періоду (А. дю Шен, П. Болдуін, Ш. Ланглуа, Л. Винар, М. Нечкіна та ін.). Вони засвідчують значення особистої бібліографічної свідомості: без бібліографії не можна не тільки здійснити будь-яке дослідження, але й навіть починати його не варто. Це безвідмовний інструментарій у виявленні необхідних джерел – історичних та публікацій. Створена ними бібліографічна система допомагає виявити недостатньо розроблені проблеми, фіксує загальний стан розвитку історичної науки, сприяє прогнозуванню науково-дослідницьких тем (бібліографознавці цю функцію називають підсумовуючою). У її формуванні брали участь декілька поколінь учених, починаючи з XVII ст., причому найактивніше за умов відсутності професійних кадрів.

Історики, що залишили слід в українській бібліографії бібліографічні заняття розпочинали ще в університеті. Лекції професорів, семінари, захист дипломів – все це мало бібліографічне забарвлення (списки літератури, її огляди, тематичні бібліографічні картотеки, участь у складанні бібліотечних каталогів). Після здобуття вищої освіти – перші бібліографічні публікації: анотації, реферати, огляди історичної літератури, які охоче друкували фахові періодичні видання. Саме так розпочинали свій шлях у науку, крім названих учених, їх учні: М. Слабченко, О. Багалій-Татаринова, А. Козаченко, С. Томашівський, З. Кузеля, І. Джиджора, М. Дашкевич, М. Василенко тощо. Наприклад І. Крип'якевич регулярно подавав аналітичні та бібліографічні огляди, реферати в «Записках НТШ», інших журналах [13; 14].

Молоді історики російської України набувають перший науковий досвід на сторінках журналів та продовжуваних видань «Киевская старина», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Чтения в Историческом обществе Нестора – летописца» та в ін., попередньо ознайомивши з ним своїх старших колег на засіданнях історичних товариств. Зокрема, в журналі «Киевская старина», складена ними, історична бібліографія була представлена у різних формах: списки літератури,огляди, реферати, дайджести, рецензії на бібліографічні покажчики. Щодо їх змісту, то особливо багато було створено персоналій. Вони присвячені М. Костомарову, А. Скольковському, О. Лазаревському, М. Берлінському, П. Кулішу, О. Кистяківському та ін. Серед їх авторів П. Іванов, І. Каманін, Л. Синицький, І. Лінниченко, М. Сумцов, Ф. Николайчик тощо [15]. У подальшому від суто інформаційних оглядових форм вони перейшли до складання грунтовних рецензій, науково-допоміжних покажчиків. Це вже є результатом наукової зрілості вченого.

Рецензування на зламі XIX – XX ст. справедливо називалось критичною бібліографією. Сам факт появи рецензії на статтю чи книгу свідчив про позитивні чи негативні особливі історичного твору. Неінформативні, «прохідні» твори, як правило, не привертали уваги. Аналіз публікацій Д.І. Багалія, М.С. Грушевського, В.С. Іконникова засвідчує, що ними були написані десятки рецензій на книги, статті. Так, Багалій опублікував близько 30 рецензій [15], Іконников 37 [11], а Грушевський до 1904 р. – 378 рецензій та оглядів [17].

Однією з обов'язкових структурних частин рецензії був «прискіпливий» аналіз використаної літератури та джерел. Історичній праці загрожував невтішний висновок, якщо її автор свідомо чи несвідомо обминув деякі публікації чи документи. Відомо, що Д. Багалій негативно оцінив докторську дисертацію І. Собестіанського через незнання ним літератури. Історики школи Б. Антоновича були позитивістами, отже сувора документальність їх творів була обов'язковою, тому Д. Багалій дійшов такого сумного висновку. Вважаємо, що належність до цієї школи формувала особливу бібліографічну зацікавленість, яка не втрачала свого значення від початку до завершення наукового шляху вченого.

Отже, чим є історична бібліографія для істориків? Звичайним інструментарієм для пошуку документів, джерелом інформації про них, чи має історіографічне значення, тобто є допоміжною історичною дисципліною та науковим методом дослідження?

Стосовно першого твердження, то загальновідомо, що бібліографія – інструментарій пошуку і джерело інформації про документи. Без інформації (знання про історичні факти) не можна осмислити ситуацію, дійти раціонального висновку. Розробляючи тему, історик має знати, що накопичили його попередники. Тільки здійснивши бібліографічний моніторинг, він буде впевнений у новизні відкритих знань. Тому історики не шкодують часу на пошукову роботу, на осмислення праць попередників. У ретролітературі можна знайти факти, узагальнення, висновки, по-новому їх прочитати, деякі запозичити з посиланнями на документ. Одночасно бібліографія допомагає виявити опубліковані історичні джерела і з'ясувати, які з них ще не оприлюднені. Віднайти останні допомагають архівні бібліографічні джерела: путівники по архівних фондах, описи справ, каталоги тощо. Таким чином, бібліографія забезпечує входження до інформаційної бази про минуле у вигляді публікацій (наукові праці) та історичних джерел (необроблені відомості).

У історика ця база є обмеженою. Він майже не буває свідком подій, що описує, не може здобути інформацію, використавши звичайні соціологічні методи, експеримент чи регулярно спостерігаючи за об'єктами. Тому не дивно, що він змушений замінювати конкретно-історичний опис гіпотезами, припущеннями, грою уяви (істориків іноді називають «істориками-худож-

никами»). Щоб вони були адекватнішими до подій, потрібна широка і глибока документна база. Це завдання бібліографії. Вона для історика як мікроскоп для мікробіолога чи телескоп для астронома. Саме вона забезпечує не тільки емпіричний етап історичного дослідження (накопичення фактів), але й бере участь на теоретичному етапі пізнання.

І. Крип'якевич писав: «...протягом усієї роботи дослідник мусить безупинно поширювати свої бібліографічні зання» [18, С. 105], оскільки виникають документи з проблеми, необхідність повернутись до старих, щоб перевірити дані, збагатити знання, зокрема з суміжних наук: етнографії, історичного літературознавства тощо. Бібліографія озброює методикою складання історіографічних оглядів, коментарів, наукового апарата. Все це зумовлює особливу значущість історичної роботи. Вважаємо, що така роль бібліографії в історичному дослідженні перевищує потенції звичайного інструментарію.

Є всі підстави вважати історичну бібліографію допоміжною (спеціальною) історичною дисципліною. Саме такий статус вона має в усіх підручниках та навчальних посібниках з історичної бібліографії [19; 20]; так розуміли її деякі вчені-історики, наприклад І. Крип'якевич, М.В. Нечкіна та ін. З цим не можна не погодитися. Історична бібліографія – це частина історичної науки, яка відбиває результати дослідницько-пошукової діяльності, містить знання про тексти та факти.

З іншого боку, вона відсутня в реєстрі допоміжних історичних дисциплін. Це, мабуть пояснюється універсальністю бібліографії взагалі, допоміжністю бібліографічних знань для будь-якої науки. Але для історії допоміжність бібліографії не слід перебільшувати, вона зберігає цілком самостійне значення, оскільки здатна виконувати й дослідницькі функції, як інші історичні дисципліни.

Як відомо, кожна з них вивчає різні види історичних документів: історичні джерела, монети, герби тощо та їх місце у пізнанні історичного процесу. Чим «гірша» історична бібліографія? Вона також має всі особливості наукової дисципліни: власний об'єкт і предмет, закономірності його функціонування та розвитку, організаційні форми, наукові установи, терміносистему. Так, її об'єктом є особливий вид історичного документа – бібліографічні посібники. Предмет – формування їх системи, яка багатоаспектно, повно відображає історичні документи (тексти) та факти. Як джерелознавство вивчає природу історичних джерел та прийоми їх пошуку, опрацювання, так історична бібліографія вивчає бібліографічні джерела та все, що пов'язано з їх використанням у пізнанні історичного процесу.

Більше того, ця галузь знань не була нав'язана історикам. Вони власними руками її створили, як інші допоміжні дисципліни, відчуваючи нагальну потребу в інформаційних джерелах для розвитку історіографії. Система біб-

ліографічних посібників – є моделлю історіографії та одночасно її енергетичним джерелом. Органічний зв'язок бібліографії та історіографії досліджений у багатьох публікаціях, причому деякі автори підкреслюють, що навіть існує певна небезпека змішування історіографії з окремими формами історичної бібліографії, настільки вони можуть синтезуватись. Однак, фотографія і художнє фото значно відрізняються.

Таким чином, історичну бібліографію ми вважаємо допоміжною (спеціальною) історичною дисципліною, яка розробляє теорію та методику пошуку, вивчення та використання бібліографічних джерел в історичних дослідженнях.

Чи є бібліографія науковим методом історичного дослідження? В. Вернадський вважав, що без наукових методів наука не існує. Погляд на бібліографію як метод є дуже поширеним, починаючи з 1920-х рр. Так, Н.А. Сляднєва у своїй монографії [21] узагальнює ці погляди. І.Б. Симяківський розглядає бібліографічний метод як основний у книгознавстві, бібліотекознавстві, навіть у викладацькій, дослідницькій діяльності. Дещо обмежено його розуміли О.С. Чубар'ян, С.А. Трубнbков, Ю.С. Зубов, які вважали рекомендаційну бібліографію методом керівництва читанням. Для М.В. Здобнова бібліографія є знаряддям практичної діяльності та наукових досліджень. М.Г. Вохришева розглядає бібліографічний метод як загальнонауковий, тобто такий, що знаходить відображення у сфері будь-якої науки, і як спеціальний метод бібліографознавства. Н.А. Сляднєва поділяє погляди останньої, однак ширше трактує сфери його використання, вважаючи його універсальним науково-практичним методом у роботі з інформаційними об'єктами [21, С. 80]. Віддамо їй належне. Ця теза є достатньо аргументованою. Більше того, Н. Сляднєва торкається нашої проблеми: «...Загальновідомим є факт, що бібліографія відіграє особливу роль у науках, об'єкти яких мають інформаційну і (або) документальну природу, наприклад, у літературознавстві, мистецтвознавстві, історії» [підкреслено нами] [21, С. 82]. Вчена пояснює, що виробляючи нові знання, дослідник змушений цитувати, згадувати чужі праці, концепції, ідеї тощо, тобто оперувати фрагментами попереднього знання, зіштовхуючи старе з новим. Додамо, що бібліографія ознайомлює з природою бібліографічних джерел, з прийомами пошукової роботи тих чи інших документів, текстів, ідей, а окремі форми бібліографії, наприклад, аналітичні огляди, містять оригінальні судження щодо предмета (новизна), збагачуючи особистий тезаурус дослідника. Втім, не можна категорично назвати бібліографію науковим методом.

Навіть серед бібліографознавців немає одностайності. Так, А. Соколов наголошує на практичному значенні бібліографії. З ним не можна погодитися. На наш погляд, це один із прагматичних методів, який діє в інтелектуальній сфері. Подібне середовище створює ілюзію бібліографії як загаль-

нонаукового методу. Таким чином, і для історика бібліографічний метод є практичним. Він загалом дає те, про що йшлося. Бібліографія, озброївши дослідника відомостями про документи з проблеми, навіть деякими знаннями про предмет вивчення (через розкриття їх змісту) на цьому закінчує свою місію. На відміну від суто наукових методів, за її допомогою не можна систематизувати, узагальнювати, моделювати історичні події, здобувати нові знання. Закінчивши пошуково-бібліографічний етап дослідження, історики за допомогою наукових методів аналізують знайдені тексти. Методологія історіографії чітко їх окреслює. Це діалектичний метод, статистичний, системний підхід та спеціальні історичні: порівняльно-історичний, історико-генетичний, синхронний, ретроспективний тощо [18; 22; 23; 24]. Слід зазначити, що у переважній більшості праць з методології історичного дослідження бібліографії приділяється велика увага, однак вона як інструментарій ніколи не змішується з науковими методами пізнання.

Таким чином, історична бібліографія у пізнанні минулого виступає як практичний метод, інтелектуальний інструментарій, що забезпечує орієнтацію в документопотоках (текстах, фактах), та одночасно як допоміжна історична дисципліна. До речі, саме так її розумів В.С. Іконников. Такий висновок пояснює особливий статус бібліографії в історичних дослідженнях, однак питання щодо методологічної функції бібліографії залишається відкритим.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Библиография в моей жизни: [О роли библиографии в работе и творчестве]: Сб. очерков. – М.: Книга, 1984. – 136 с.

2. Багалей Д.И. Александр Матвеевич Лазаревский: (1834-1902). – Б.м.: Б.г. – С. 14-30 – Рукопис зберігається в ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

3. Багалей Д. Новый историк Малороссии. – СПб.: Типогр. имп. АН, 1891. – 148 с. – Рец. на кн.: А.М. Лазаревский. Описание старой Малороссии.

4. Линниченко И.А. Задачи библиографии // Изв. Одес. Библиогр. Об-ва при имп. Новорос. Ун-те. – Одесса, 1911-1912. – Т.1. – Вып. 1. – С. 10-18.

5. Сумцов Н.Ф. Материалы для истории Харьковского университета // Зап. Имп. Харьков. Ун-та, 1893. – Х., 1893. – Кн. 1. – С. 37-52.

6. Щербініна О. Бібліографія в науковій спадщині Д.І. Багалія // Вісн. Харків. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. – Х.: ХДАК, 2001. – Вип. 4. – С. 49-64.

7. Ільницька Л.І. Українознавча бібліографія в науковому товаристві ім. Т.Г. Шевченка: Друковані і архівні матеріали // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – Львів, 1994. – Вип. 4. – С. 165-178.

8. Кульчицька Т.Ю. «Хроніка» НТШ як джерело до бібліографії // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – К., 1995. – Вип. 3. – С. 125-130.

9. Багалій Д.І. Академік М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії: (Критико-істор. нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160-217.

10. Ільницька Л.І. Українiка Наукового Товариства ім. Шевченка як джерело національної бібліографії // Бібліотека наукового товариства ім. Шевченка: Книги і люди: Матеріали круглого столу / ЛНБ ім. В. Стефаника. – Л., 1996. – С. 67-77.

11. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891-1908.

Т.1, Кн.1. – 1891. – 882 с. + доп.: С I-VIII, I-CCXXII.

Т.2, Кн.1. – 1908 – 1056 с. + доп.: С. I-XXXIII;

Кн.2. – 1908 – 898 с + доп.: С. XXXIV – XLIX.

12. Войцехівська І. Бібліометричний аналіз наукової творчості академіка В.С. Іконникова // Бібл. вісн. – 1999. – № 3. – С. 42-48.

13. Арутюнова С. Бібліографія в житті та творчості українського вченого І. Крип'якевича // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 9. – С. 6-7.

14. Геращенко М., Лутовінова В. Український вчений І. Крип'якевич та бібліографія // Бібл. планета. – 1999. – № 2. – С. 19-21.

15. Щербініна О. Бібліографічне забезпечення українознавства на сторінках журналу «Киевская старина» (1882-1907) // Українська періодика: Історія і сучасність:Доп. та повід. шостої Всеукр. наук.-теор. конф., 11-13 трав. 2000 р. / ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2000. – С. 263-267.

16. Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету: Біобібліогр. покаж. / Упоряд. Ю. Шевченко та ін.; Наук. ред. В.В. Кравченко. – Х.: ХДУ, 1992. – 124 с.

17. Левицький І.Е. Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського // Наук. зб., присвячений проф. Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. 1-64.

18. Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С. 100-106; № 3. – С. 113-115; № 4. – С. 106-108; № 7. – С. 121-123; № 8. – С. 113-116; № 9. – С. 130-132; № 10. – С. 94-97.

19. Сороковська С.В. Українська радянська історична бібліографія / АН УРСР. ЦНБ. – К.: Наук. думка, 1980. – 124 с.

20. Шапиро А.Л. Библиография истории СССР: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1968. – 287 с.

21. Сляднева Н.А. Библиография в системе Универсума человеческой деятельности: Опыт системно-деятельностного анализа. – М.: МГИК, 1993. – 226 с.

22. Иванов В.В. Методология исторической науки: [Учеб. пособие]. – М.: Высш. шк., 1985. – 168 с.

23. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1989. – 175 с.

24. Санцевич А.В. Методика исторического исследования – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Наук. думка, 1990. – 212 с.

Надійшла до редколегії 21.05.2001 р.

УДК 028.8.000.93:378.663(477.41)

В.В.ДЕРЛЕМЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК

Висвітлюються стратегічні напрями вдосконалення системи інформацій-ного забезпечення наукових дослід-жень та розповсю-дження сільськогосподарської науково– технічної інформації в бібліотеках Української академії аграрних наук.

Фундаментальні та прикладні дослідження з найважливіших проблем сільського господарства здійснюються у 83 наукових установах, підприємствах та організаціях Української академії аграрних наук (УААН) та 274 підпорядкованих їм наукових установах, що фінансуються з державного бюджету [1, С.284-285]. Роль і місце УААН в організації, координації, загальному керівництві та проведенні цієї діяльності визначають її історично зумовлені статус і завдання:

- проведення фундаментальних досліджень в галузі сільськогосподарських наук;
- всебічне сприяння розвиткові аграрної науки в Україні;
- інтеграція української академічної сільськогосподарської науки до світового інформаційного простору;
- реалізація на території України єдиної науково-технічної сільськогосподарської політики;
- участь у розробці державних рішень з питань розвитку сільського господарства і науково-технічного прогресу.

Вирішення кожного з поставлених завдань є важливим напрямом діяльності УААН і потребує сучасного інформаційно-бібліотечного забезпечення, що базується на оптимальному використанні наявних бібліотечних фондів, доступі до світових інформаційних ресурсів та їх розповсюдженні з метою задоволення потреб і запитів як науковців і фахівців УААН, так і інших користувачів сільськогосподарської науково-технічної інформації (СНТІ).

Слід зазначити, що специфічним ринковим умовам, які сформувалися в Україні, притаманне звуження спеціалізації науковців. А це зумовлює значну інтенсифікацію використання, обміну і розповсюдження сільськогосподарських знань, перетворення інформаційно-бібліотечної діяльності на один із найважливіших елементів наукової інфраструктури. Саме тому сьогодні слід всебічно підтримувати нові форми інформаційної технології, нові підходи до організації і створення інформаційно-бібліотечних ресурсів, способів доступу до них науковців і фахівців, удосконалення структури і функцій

інформаційно-бібліотечної мережі УААН.

Потужним імпульсом для вирішення проблеми, докорінного поліпшення бібліотечно-інформаційного обслуговування всіх верств населення є Указ Президента України від 22 березня 2000 року № 490/2000 «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» [2], яким передбачено посилення ролі бібліотек у розбудові держави, ефективнішого використання їх інформаційного потенціалу.

Кабінет Міністрів України має вжити заходів щодо створення національної системи електронного інформаційно-бібліотечного ресурсу, збільшити асигнування на поповнення бібліотечних фондів, вирішити проблеми розрахунків за охорону, енерго- та теплопостачання бібліотечних закладів; звільнення бібліотек від сплати мита при ввезенні іноземних документів освітнього, наукового та культурного характеру.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Національна та галузеві академії наук України зобов'язуються виділити асигнування для забезпечення підвідомчих бібліотек новими надходженнями документів, технічними засобами, обладнанням. Аналогічні конкретні завдання одержали Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Для виконання зазначеного документа Президія Української академії аграрних наук прийняла постанову від 26 квітня (Протокол № 7) «Про виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України» [3, С.43-47], в якій йдеться про необхідність термінового виконання Указу Президента.

Постановою затверджено склад Інформаційно-бібліотечної ради Української академії аграрних наук, Головою якої, зважаючи на значимість завдання, став Михайло Васильович Зубець – Президент Української академії аграрних наук, академік УААН – великий любитель книги і палкий прихильник інформатизації бібліотек. Його заступники – Ситник Віктор Петрович – Перший Віце-президент Академії, член-кореспондент УААН та Вергунов Віктор Анатолійович – директор Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки (ЦНСГБ) УААН, професор. До ради увійшли ще 18 керівників Академії – провідних науковців і фахівців УААН, серед яких 9 академіків і 3 члени-кореспонденти УААН. Секретарем ради призначено Дерлеменка Віталія Володимировича – заступника директора ЦНСГБ УААН з науково-бібліотечної роботи.

Інформаційно-бібліотечна рада забезпечуватиме:

- повноцінне функціонування мережі бібліотек УААН;
- посилення ролі бібліотек в інформаційній підтримці наукових досліджень установ УААН та центрів наукового забезпечення АПВ регіонів;
- поліпшення системи перманентного підвищення кваліфікації

працівників бібліотек УААН;

- розробку програми УААН про збереження, реставрацію, консервацію фондів бібліотек, які є національним надбанням;
- впровадження системи матеріального і морального заохочення бібліотечних працівників;
- створення на базі ЦНСГБ УААН електронного зведеного каталога сільськогосподарських бібліотек країни (віртуальної сільськогосподарської бібліотеки).

Згідно з постановою Управління фінансів УААН, установи мережі УААН, починаючи з 2002 року, зобов'язані передбачити асигнування для забезпечення підпорядкованих бібліотек новими надходженнями документів, технічними засобами і обладнанням, зокрема тими, які надавали б бібліотекам доступ до глобальної мережі Internet з метою одержання, обміну, розповсюдження сільськогосподарських світових та вітчизняних інформаційних ресурсів; придбання для ЦНСГБ УААН необхідних технічних засобів та програмного забезпечення для автоматизації (комп'ютеризації) бібліотечних процесів на європейському рівні. На керівників установ УААН покладається персональна відповідальність за стан справ у підпорядкованих їм бібліотеках, зокрема: збереження бібліотечно-бібліографічних фондів, підвищення кваліфікації кадрів, створення умов для удосконалення інформаційної діяльності бібліотек, поліпшення соціально-побутових умов бібліотечних працівників.

З метою активізації участі УААН у створенні національної системи електронного інформаційно-бібліотечного ресурсу галузевої тематики постанова зобов'язує:

- директора ЦНСГБ УААН В.А. Вергунова сприяти створенню електронної (віртуальної) сільськогосподарської бібліотеки;
- керівників установ УААН - передавати до ЦНСГБ УААН електронні версії монографій, збірок наукових праць, препринтів, журналів, неопублікованих праць для створення повнотекстових баз та банків даних електронної бібліотеки зі збереженням авторських прав; створити електронну мережу бібліотек УААН, інтегровану в мережі академічних та інших бібліотек України.

Директори відповідних установ та організацій ЦНСГБ УААН та бібліотеки мережі мають також посилити роботу щодо розповсюдження серед населення інформації про діяльність органів державної влади, управління та місцевого самоврядування [4], надавати допомогу державній мережі Центрів наукового забезпечення АПВ регіонів України [5]. Відповідно з основними завданнями, затвердженими як додаток до постанови у вигляді окремого плану, необхідно забезпечити:

- збирання, зберігання і бібліографічний облік наукових видань УААН у «Бюлетені ЦНСГБ УААН»;

• ведення постійної рубрики «Методичне та інформаційно-бібліографічне забезпечення Центрів наукового забезпечення АПВ регіонів»;

• регулярне видання історико-бібліографічних серій «Академіки Української академії аграрних наук» та «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»;

• підготовку висококваліфікованих практичних працівників та підвищення рівня наукової діяльності завдяки відкриттю при ЦНСГБ УААН постійно діючих курсів бібліотечних працівників, відповідних кафедр державних навчальних закладів та аспірантури;

• розробку концепції розвитку ЦНСГБ УААН та мережі бібліотек УААН;

• видання (ЦНСГБ УААН спільно з видавництвом «Аграрна наука») покажчиків та посібників, зокрема на допомогу фермерам;

• відкриття філіалу ЦНСГБ УААН у Міністерстві аграрної політики України.

Отже, зважаючи на значення, яке сьогодні надається державою розвиткові інформаційно-бібліотечної діяльності (контроль за виконанням постанови вперше покладено на президента Української академії аграрних наук, академіка УААН М.В. Зубця), УААН найближчим часом необхідно створити принципово нову відомчу пертинентно-релевантну систему збирання (модульна організація фондів та інформаційних ресурсів) [6], систематизації, зберігання і розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації з синергетичним ефектом, яка б мала власні інформаційні ресурси, комп'ютерний та інші види зв'язків як між окремими її елементами, так і зі світовими інформаційними та бібліотечними центрами. Така система зможе задовольняти не лише запити, а й потреби користувачів, і на відміну від всесвітньо відомої системи Internet допоможе відмовитися від непродуктивної роботи.

У рамках такої системи має створюватись і галузева система надання інформаційно-консультаційних послуг, діяльність якої можна розглядати як інформаційно-освітній процес забезпечення землекористувачів, виробників сільськогосподарської продукції необхідними знаннями, даними і рекомендаціями з метою вирішення проблем, які постають перед ними у процесі господарської діяльності.

УААН як самостійна наукова установа має всі можливості для створення і підтримки зазначеної сучасної моделі системи інформаційно-бібліотечного забезпечення. Її організаційна структура відповідає науково-галузевому і територіальному принципам. Систему очолює Президія УААН, яка керує нею через Інформаційно-бібліотечну раду УААН. Інформаційно-бібліотечне забезпечення реалізується ЦНСГБ УААН та бібліотеками науково-дослідних установ системи.

Президія УААН визначає основні напрями забезпечення діяльності УААН науково-технічною інформацією, фінансує інформаційно-бібліотечне забез-

печення документними ресурсами. Інформаційно-бібліотечна рада УААН здійснює науково-організаційне, методичне керівництво та координацію роботи бібліотек; розробляє рекомендації оптимального розвитку системи наукових досліджень УААН з урахуванням перспектив розвитку науково-інформаційної діяльності в країні та за її межами.

ЦНСГБ УААН забезпечує необхідною інформацією фундаментальні та прикладні дослідження, що здійснюються УААН. Для реалізації цього завдання вона виконує аналітико-синтетичну обробку документного потоку сільськогосподарської НТІ, створює фонди вітчизняних і зарубіжних видань та документів, політематичні банки даних, розповсюджує інформаційні продукти, здійснює інформаційно-бібліотечний аудит.

До завдань ЦНСГБ та бібліотек мережі також належить виконання науково-дослідних робіт у галузі інформатики, автоматизації інформаційно-бібліотечних процесів, бібліотекознавства, серед яких проведення спільних наукових досліджень з питань інформаційно-бібліотечної діяльності з інформаційними центрами і науковими бібліотеками України та зарубіжних країн, оперативне і максимально повне інформаційно-бібліотечне забезпечення науковців та фахівців УААН з використанням сучасних технологій.

Бібліотеки УААН є науково-інформаційними підрозділами НДУ УААН і здійснюють інформаційно-бібліотечне обслуговування на основі як традиційних, так і сучасних технологій, надаючи своїм користувачам документні ресурси та інформаційні послуги (в т.ч. у режимі сучасних електронних технологій). Основні напрями діяльності бібліотек УААН визначаються завданнями і тематикою наукових досліджень, річними та перспективними планами роботи ЦНСГБ, НДУ УААН.

Сучасні глобальні інформаційні мережі з їх базами даних надають своїм користувачам можливості одержання релевантної інформації. Для ефективнішої реалізації цих можливостей внесені деякі зміни в існуючу структуру ЦНСГБ УААН, що має підвищити якість інформаційно-бібліотечного обслуговування. В рамках обмеженого фінансування і недостатнього розвитку інформаційних комунікацій необхідно у комп'ютеризованих бібліотеках створити галузеві інформаційні центри, які мають надавати свої інформаційні ресурси науковцям певної галузі, незалежно від місця роботи. Такими центрами мають стати бібліотеки провідних НДУ галузей сільського господарства як найпідготовленіші, з добре розвиненою інфраструктурою.

Основними завданнями таких бібліотек є:

- комплектування традиційними та електронними інформаційними ресурсами;
- створення дзеркальних інформаційних серверів національних і зарубіжних інформаційних ресурсів, зокрема на CD-ROM, та забезпечення доступу до цієї інформації користувачів;

- інформаційний супровід наукових досліджень;
- документне поповнення галузевих баз даних;
- забезпечення користувачів цими ресурсами з метою оптимізації і кооперації міждисциплінарних досліджень;
- створення і підтримка «Електронної (віртуальної) бібліотеки УААН»;
- розвиток електронної доставки документів і регіонального МБА;
- проведення інформаційно-аналітичнних досліджень ефективності інформаційно-бібліотечного забезпечення науковців УААН.

Для розвитку інформаційно-бібліотечного забезпечення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у сучасних умовах необхідна спеціальна академічна програма, наприклад, загально-системна програма «Електронна бібліотека УААН», в якій доцільно розглянути можливість об'єднання інформаційних ресурсів УААН в єдину систему. Науковці і фахівці ЦНСГБ УААН разом зі спеціалістами методично підпорядкованих провідних бібліотечних закладів системи УААН готові, за умови фінансової підтримки Президії УААН, розробити і реалізувати таку програму.

Першочергового значення набуває розробка регламентуючої документації. Найближчим часом необхідно розробити «Положення про інформаційно-бібліотечну раду УААН», де мають відбиватися не лише інформаційно-бібліотечні функції, але й функції НДУ по створенню різноманітних баз даних як інформаційних продуктів діяльності установ.

З метою упорядкування роботи по інформаційно-бібліотечному забезпеченню наукових досліджень необхідно розробити і затвердити низку організаційно-розпорядчих документів, які регламентували б роботу окремих підрозділів системи, в першу чергу бібліотек НДУ УААН.

Незважаючи на те, що діяльність бібліотек УААН завжди спрямовувалася на забезпечення наукових досліджень світовими документними ресурсами і сприяння пропаганді та розповсюдженню наукових знань, сьогодні, в умовах ринкової економіки, постійно зростаюча потреба науковців в оперативній, повній і достовірній інформації про світові досягнення не може бути забезпечена лише традиційними бібліотечними методами як з причин економічних, так і через стрімке інформаційне оновлення. Так, все більше видавничих установ та інформаційних центрів використовують не традиційні (паперові), а електронні форми обслуговування. Серед них відомі в усьому світі видавництво Springer (Берлін, Німеччина), WAICENT (FAO UN) [Всесвітній інформаційний центр з питань сільського господарства Продовольчої і сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй] (Рим, Італія), CAB International [Міжнародне сільськогосподарське бюро Британської Співдружності Націй] (Воллінгфорд, Велика Британія) та ін.

Розвиток сучасних технологій не лише змістовно урізноманітнює інформаційне обслуговування, але й дозволяє надавати інформацію у

зручнішій формі. Сьогодні є можливість доставляти інформацію на робоче місце науковця, знайомити його зі змістом журналів та анотаціями статей у випереджуючому режимі. Користувач також може одержувати копії статей, які його цікавлять, або доступ до баз даних. Проте, щоб зробити цю роботу систематичною і забезпечити максимальне використання всіх інформаційних ресурсів, необхідно визначити і розподілити функції інформаційних і бібліотечних установ сільськогосподарської спрямованості систем і відомств України.

Забезпечення наукових досліджень УААН інформаційними ресурсами здійснюється системою бібліотек наукових інститутів та дослідних станцій. Кожна з них повинна мати свої функції та завдання, в цілому виконуючи роль інформаційного посередника.

Обслуговування користувачів документними ресурсами здійснюється на друкованих та електронних носіях інформації і спрямоване на постійне підвищення оперативності, повноти інформації і зручності її використання. Добір інформаційних ресурсів має визначатися потребами науковців і фахівців УААН, планами проведення фундаментальних і прикладних досліджень в галузі аграрних наук. Засоби і форми надання інформаційних ресурсів залежать від технічних і фінансових можливостей бібліотечних установ.

Теоретично вже сьогодні читачі бібліотек можуть використовувати інформацію із світових бібліографічних баз даних та інші інформаційні ресурси. Забезпечення науковців цією інформацією мають здійснювати бібліотеки галузевих інститутів через ЦНСГБ УААН, інші бібліотеки та інформаційні центри як в Україні, так і за її межами.

Проте широке розповсюдження електронних документів не може повністю замінити традиційні, друковані версії видань перш за все через невирішене питання про доступ до архівних матеріалів. Слід також відзначити, що оплата доступу до віддалених ресурсів ще не є повним вирішенням проблеми інформаційного забезпечення користувачів. Необхідно налагодити канали зв'язку, які могли б повною мірою забезпечити використання цих ресурсів. Відсутність сучасних комунікаційних засобів є серйозною перешкодою для багатьох організацій у процесі впровадження нових інформаційних технологій.

Для вирішення подібних проблем також необхідний розподіл участі інформаційно-бібліотечних установ у використанні електронних ресурсів, розробка відповідних програм підтримки інформаційно-бібліотечного забезпечення наукових досліджень.

Підсумовуючи, слід зазначити, що розробка і реалізація програм розвитку електронних ресурсів, активізація доступу до них мають завжди знаходити розумне, ефективне співвідношення з використанням розподіленого фонду бібліотек УААН. Лише за цих умов можлива якісна підтримка інформаційно-бібліотечного забезпечення наукових досліджень УААН, адекватна потребам сьогодення аграрної науки і сільськогосподарського виробництва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 1996-2000 роки та 2000 рік. – К.: Аграрна наука, 2001. – 351 с.

2. Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України: Указ Президента України Л. Кучми, 22 бер. 2000 р. // ОВУ. – 2000. – № 13. – С. 59-60.

3. Про виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек України»: Постанова Президії УААН, 26 квіт. 2001 р. // Бюл. центр.наук. с. -г. б-ки. Вип. 2 (1) / ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – С.43-47.

4. Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації: Моногр. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 410 с.

5. Дерлеменко В.В. Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби: [Моногр.]. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 452 с.

6. Ворончук М.П., Дерлеменко В.В. Банк даних інформаційного забезпечення науково-дослідних робіт Інституту аграрної економіки УААН – на службу економістам-аграрникам // Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві: Зб. наук. пр. /Ред. колегія: П.Т. Саблук (Гол. ред.), М.Ф. Кропивко, В.В. Дерлеменко та ін.; ІАЕ УААН. – К., 1999. – С. 208-211.

Надійшла до редколегії 25.06.2001 р.

УДК 796.001.37.37+002.02

О.А. АНДРЮЩЕНКО

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ БІБЛІОТЕЧНО–ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В УКРАЇНІ

Уперше розглядаються сучасний стан, принципові та організаційні проблеми формування системи бібліотечно-інформаційного обслуговування фізичної культури і спорту в Україні, подається перспективна організаційна модель системи.

Здоров'я населення, фізична культура і спорт як фактори розвитку особистості, повноти її індивідуального та суспільного існування сприяють удосконаленню українського суспільства [3].

Визначальна роль фізичної культури і спорту в Україні у розвитку духовних, психічних, інтелектуальних здібностей особистості й суспільства в цілому потребує відповідного інформаційно-бібліотечного забезпечення. Інформаційні та бібліотечні установи галузі мають створюватися і функціонувати як невід'ємні і повноправні складові її інфраструктури. Однак проблемі бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту і в теоретичному, і в практичному аспектах до цього часу приділялося недостатньо уваги. Нині обслуговуюча, посередницька бібліотечно-інформаційна система не відповідає потребам галузі в оптимальному розвитку документно-інформа-

ційних ресурсів, створенні і наданні комплексу бібліотечно-інформаційних продуктів і послуг, повному й оперативному задоволенню інтересів користувачів. Існуючі, слабо пов'язані між собою інформаційні центри і бібліотеки галузі розосереджені по різних регіонах України, підпорядковані різним відомствам, недостатньо скоординовані, не об'єднані в єдину систему. Тому існує об'єктивна потреба в обгрунтуванні принципових та організаційних підходів до формування цілісної системи бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту в Україні. Методологічне підгрунтя для вирішення даної проблеми – принцип галузевої орієнтації у бібліотечно-інформаційній діяльності.

Галузева орієнтація є однією з провідних у бібліотечно-інформаційній сфері. У професійному середовищі усталеними є такі поняття, як «галузева бібліотечна мережа», «галузева бібліотека», «галузева бібліографія», «галузева інформація» і т. ін. При цьому «галузева орієнтація» має кілька значень: а) як відомчо-галузева підпорядкованість бібліотечної мережі; б) як приналежність бібліотеки до певної галузі знань або практичної діяльності (наука, освіта, культура, економіка, техніка, сільське господарство і т.ін.) і відбиття її особливостей у змісті роботи; в) як спеціалізація у певній галузі, що складає зміст галузевих документів, потоків, масивів, ресурсів, тобто орієнтація інформаційної і бібліотечної установи на роботу з документами певної тематики. Галузеві аспекти бібліотечно-інформаційної діяльності мають тенденцію до посилення або послаблення в залежності від типу, виду, завдань бібліотеки, профілю та змісту комплектування її фонду тощо.

Функціональне співвідношення «обслуговуюча галузь – обслуговувана галузь» найчастіше розглядається у контексті «галузева бібліографія – обслуговувана галузь», і є предметом постійної уваги таких учених, як О.П. Коршунов, А.В. Соколов, Е.К. Беспалова, В.О. Фокеєв, Н.А. Сляднєва та ін. Менше дослідженим у бібліотекознавстві є функціональний зв'язок бібліотечної справи з обслуговуваними нею сферами людської діяльності. Отже, принцип галузевої орієнтації бібліотечно-інформаційної діяльності ще чекає на відповідне теоретичне обгрунтування. У контексті вирішення даної проблеми Н.А. Сляднєва вважає, що реальні зв'язки бібліографії і певної сфери Універсума людської діяльності відбуваються через виконання першою двох функцій: обслуговування і редуплікації [6, С. 191-192]. Функція обслуговування, на нашу думку, є сутнісною при визначенні специфіки функціонального зв'язку «обслуговуюча галузь (бібліотечна справа) – обслуговувана галузь (фізична культура і спорт)».

У конкретно-галузевому сенсі між бібліотечною справою (діяльністю) та фізичною культурою і спортом утворюється тип функціональної взаємодії – відносини обслуговування, допоміжності. Функція документно-інформаційного обслуговування базової галузі фізичної культури і спорту реалі-

зується через діяльність бібліотечно-інформаційних установ, які утворюють одну з інфраструктурних підсистем базової галузі, обслуговують її за допомогою документів та інформації. Цю функцію виконують також видавнича, книготорговельна, архівна, музейна справа, однак бібліотечна справа функцію документно-інформаційного обслуговування реалізує за допомогою суто бібліотечних ресурсів, продуктів, послуг, процесів і т. ін. (*Рис. 1*).

Рис. 1. Інституційна структура документно-інформаційного обслуговування фізичної культури і спорту

Функція обслуговування визначається за назвою тієї сфери людської діяльності, якій бібліотечна система «допомагає» вирішувати її проблеми. Галузева бібліотечно-інформаційна система – це цілісна організаційно-функціональна структура, пов'язана із зовнішнім середовищем (галуззю знань і/або практичною діяльністю), спрямована на оптимізацію його бібліотечного та інформаційного обслуговування. Галузевих бібліотечно-інформаційних систем може бути велика кількість, оскільки людська діяльність має складну змістовно-галузеву структуру. Бібліотечна справа виконує функцію «допомоги» фізичній культурі і спорту своїми специфічними засобами. У той же час базова галузь фізичної культури і спорту зумовлює своєрідне змістовне наповнення бібліотечної діяльності. Отже, зв'язки між обслуговуючою і обслуговуваною галузями є взаємозумовленими.

Між фізичною культурою і спортом та бібліотечною справою можуть

існувати лише зв'язки обслуговування, а не редуплікації, що зумовлено значенням у цій галузі інформації та документів. Незважаючи на зростаючу інформаційну ємність цієї сфери та широке застосування нових інформаційних і комп'ютерних технологій, результати спортивної та фізкультурно-оздоровчої роботи мають і збережуть в ній своє провідне значення. Тому і роль бібліотечних та інформаційних установ у галузі фізичної культури і спорту є допоміжною, обслуговуючою, забезпечуючою. Бібліотечно-інформаційна система лишається немов на зовнішньому інформаційному контурі обслуговуваної галузі, не проникаючи безпосередньо на сутнісний (тобто матеріально-перетворювальний) рівень, не створюючи з нею будь-яких синтетичних форм. Будучи неінформаційною за своєю суттю, галузь фізичної культури і спорту потребує відповідної інформації, породжує інформаційні потреби, задовольняти які й покликані бібліотечні та інформаційні установи. Тому нагального вирішення потребує проблема формування цілісної системи бібліотечно-інформаційного обслуговування (БІО) фізичної культури та спорту, головними чинниками створення якої, на нашу думку, є наявність галузевого документного потоку (ДП) та достатнього кола споживачів, зацікавлених в отриманні галузевої інформації [1, С. 287-288].

Створення системи бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту передбачає перш за все наявність сукупності взаємодоповнюючих один одного, тісно пов'язаних між собою, об'єднаних на координаційних засадах, ієрархічно побудованих бібліотечно-інформаційних структур.

Слід зазначити, що на світовому рівні спостерігається тенденція до інтеграції і кооперації між бібліотечно-інформаційними структурами фізкультурно-спортивного профілю різних країн, чому сприяє розвиток глобальних комп'ютерних комунікацій, зокрема Інтернет. Отже, найперспективнішим є узгодженість взаємодії інформаційних і бібліотечних установ України в умовах їх відносно самостійного функціонування.

Інформаційне забезпечення фізичної культури і спорту в світовому масштабі здійснює Міжнародний Олімпійський Комітет (МОК). Для полегшення функціонування МОК і виконання програм на всіх рівнях організації створені спеціальні документно–інформаційні системи і служби – як традиційні, так і автоматизовані.

Аналіз розвитку національних систем бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту в різних країнах світу свідчить, що роль координаційних центрів на загальнонаціональному рівні тут виконують національні бібліотеки з фізичної культури і спорту, науково-дослідні інститути або інформаційні центри [4]. Так, у республіці Бєларусь існує спеціальна ієрархічна відомча структура бібліотек з фізичної культури: Республіканська науково-методична бібліотека з фізичної культури, бібліотеки республіканських спортивних організацій, бібліотеки обласних спортивних організацій, бібліо-

теки районних спортивних організацій, бібліотеки міських спортивних організацій [5, С. 56-57]. Саме ці бібліотеки беруть на себе відповідальність за документно-інформаційне обслуговування спортсменів, тренерів, наукових працівників, керівних кадрів галузі.

Про систему бібліотечно-інформаційного обслуговування (БІО) з фізичної культури і спорту в Україні говорити ще передчасно. Нині в країні відсутня головна бібліотека чи інформаційна установа загальнодержавного рівня – координаційний і науково-методичний центр з проблем бібліотечно-інформаційного обслуговування галузі. У різні часи ці функції було делеговано створеній у структурі Спорткомітету України бібліотеці, яку згодом ліквідували. Пізніше існувала ідея створення відповідного науково-методичного та інформаційного центру на базі бібліотеки Українського науково-дослідного інституту фізичної культури і спорту, а потім – Державного інституту фізичної культури України (з 1998 р. – Національний університет фізичного виховання і спорту України). Однак через відомчу неузгодженість та фінансові труднощі питання про створення провідної бібліотечно-інформаційної установи фізкультурно-спортивного профілю в Україні лишається й сьогодні відкритим. Відсутність координаційного центру загальнодержавного масштабу не сприяє злагодженому бібліотечно-інформаційному забезпеченню національної системи фізичної культури і спорту в Україні. Нині обслуговування інформаційних потреб населення у галузі фізичної культури і спорту в Україні здійснюють бібліотеки та інформаційні центри, підпорядковані різним відомствам – Державному комітету молодіжної політики, спорту і туризму України, Міністерству освіти і науки та Міністерству культури і мистецтв України.

Усі бібліотеки країни, що збирають документи фізкультурно-спортивного змісту та організують доступ користувачів до них, можна поділити на дві групи за ознакою повноти їх фондів і характеру використання. До першої групи входять бібліотеки, які умовно можна назвати фізкультурно-спортивними, головне призначення – різноманітна робота з документами та інформацією на допомогу фізкультурно-оздоровчій і спортивній практичній діяльності, науці, освіті, управлінню. Друга група – це бібліотеки «нефізкультурно-спортивні» – наукові універсальні й спеціальні бібліотеки, а також масові бібліотеки для дорослих, юнацтва та дітей. Головне їхнє завдання – популяризація ідей фізичної культури і спорту серед широких верств населення.

Усі «фізкультурно-спортивні» бібліотеки можна поділити на два види. До першого можна віднести бібліотеки навчальних закладів фізкультурно-спортивного профілю. До другого – бібліотеки спортивних організацій, об'єднань, фізкультурно-оздоровчих структур.

Провідне місце серед спеціальних галузевих бібліотек посідають бібліотеки вищих навчальних закладів, підпорядкованих Державному комітету молодіжної політики, спорту і туризму України. Це бібліотеки двох вузів І–П

рівнів акредитації та п'яти вузів III–IV рівнів акредитації – Національного університету фізичного виховання і спорту України, Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту, Донецького державного інституту здоров'я, фізичного виховання і спорту, Львівського державного інституту фізичної культури, Харківської державної академії фізичної культури, Івано-Франківського та Дніпродзержинського коледжів фізичного виховання.

Література з фізичної культури і спорту у фондах галузевих бібліотек спеціалізованих вищих навчальних закладів складає до 80 %. Зокрема, заснована в 1944 р. бібліотека Національного університету фізичного виховання і спорту України забезпечує навчально-виховний процес, науково-дослідницьку роботу викладачів і студентів, здійснює бібліотечне обслуговування фахівців фізичної культури і спорту. Бібліотека має унікальний фонд – найбільший за обсягом у галузі, який налічує 357 тис. прим. книг українською, російською, іноземними мовами, серед них автореферати дисертацій, неопубліковані документи, 132 назви журналів (12 зарубіжних), 31 назва газет. До складу фонду входять документи з фізичної культури і спорту, медицини, біології, педагогіки, психології. Бібліотека має вихід в Інтернет [2, С. 73; 5, С. 20]. Багатогалузевий фонд книгозбірні Дніпропетровського державного інституту фізичної культури і спорту (заснована в 1938 р.) налічує 87 тис. прим. книг, 178 назв журналів, 34 назви газет. Має якісний ДБА [2, С. 134]. Заснована у 1946 р. на базі книгозбірні технікуму фізичної культури, бібліотека Львівського державного інституту фізичної культури має фонд обсягом 314 тис. прим. книг, 17 назв журналів, 23 назви газет зі спорту, медицини, лікарського контролю, біохімії, анатомії і т.ін. Здійснює бібліотечне обслуговування викладачів і студентів [2, С. 236]. Бібліотека Харківської державної академії фізичної культури розпочала свою діяльність у 1979 р. Нині її багатогалузевий фонд складає 72 тис. прим. з питань медико–біологічних основ фізкультури і спорту, теорії, методики фізичного виховання та спортивного тренування, медицини, спортивних ігор, гімнастики, управління, економіки, статистики. Вона здійснює інформаційно–бібліографічне та довідкове обслуговування викладачів і студентів вузу [2, С. 312].

Крім п'яти вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації та двох коледжів підготовку спортсменів в Україні на 01.01.2001 р. здійснюють 1575 дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву (СДЮШОР), 9 училищ фізичної культури (УФК), 3 спортивних ліцеї-інтернати; 3 вищі училища олімпійського резерву (УОР), 24 школи вищої спортивної майстерності (ШВСМ), підпорядковані обласним і міським органам управління фізичною культурою і спортом та Держкоммолодьспорттуризму України, або місцевим управлінням Міністерства освіти і науки України (8). Ці заклади у своїй структурі мають невеликі книгозбірні з фондом обсягом від 100 до 1000 прим.

Серед групи «нефізкультурно-спортивних» бібліотек особливе місце по-

сідають загальнодоступні універсальні (наукові й масові) бібліотеки системи Міністерства культури і мистецтв України – загальнодержавні, обласні, районні, міські, сільські, для дорослих, юнацтва та дітей. До складу їх фондів входять видання з питань фізичної культури і спорту в спеціальному розділі «Фізична культура і спорт» (УДК – 796; ББК – 75 розділ). Питома вага розділу становить від 3 до 8 % загального обсягу фонду. Сукупний фонд літератури даної тематики в цих бібліотеках налічує понад 1 млн. прим.

Крім означених багаті фонди даної галузевої тематики зібрані у бібліотеках шкіл, ліцеїв, коледжів, училищ, технікумів, вищих навчальних закладів І-П та Ш-IV рівнів акредитації, оскільки фізичне виховання є обов'язковою нормативною навчальною дисципліною для усіх навчальних закладів України. Особливе місце у цій групі посідають бібліотеки тих вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців у межах спеціальностей «Фізичне виховання», «Фізична реабілітація», «Олімпійський та професійний спорт». Нині в системі Міністерства освіти і науки України відповідні кадри готують 27 вузів Ш-IV рівнів акредитації та 2 вузи І-П рівнів акредитації. Кожний із цих навчальних закладів має свою бібліотеку. За попередніми даними у загальному обсязі фонду література з фізичної культури і спорту налічує від 200 до 250 тис. прим. Деякі бібліотеки мають вихід в Інтернет. Кожна з груп бібліотек має загальні особливості діяльності, які потребують подальшого грунтовного вивчення. Таким чином, нині бібліотечно–інформаційне обслуговування галузі фізичної культури і спорту – це слабо пов'язана між собою сукупність бібліотек, інформаційних центрів, баз даних в Інтернет і т.ін. Уся система бібліотечно-інформаційного забезпечення в Україні, зокрема і зазначена галузева ланка, переживає складний період свого розвитку. Вирішення проблеми ускладнюється ще й тим, що підсистемі БІО фізичної культури і спорту протягом багатьох років не приділялося належної уваги .

- Система БІО фізичної культури і спорту має базуватися на таких основних принципових засадах;
- бути цілісною, охоплювати всі напрями та установи фізичної культури і спорту з метою повного й оперативного задоволення потреб користувачів усіма видами документів і послуг;
- складатися з окремих елементів (підсистем), що виконують конкретні функції, сукупність яких дозволяє задовольнити різноманітні галузеві інформаційні потреби користувачів через використання різноманітних форм і методів документно-інформаційного забезпечення;
- оптимально використовувати можливості системи в цілому і кожної із її підсистем, через безпосередній чи електронний доступ користувачів до розподіленого бібліотечно-інформаційного фонду.

Сучасна система БІО фізичної культури і спорту має бути багаторівневою, формуватися у межах єдиного інформаційного простору, здатного ефек-

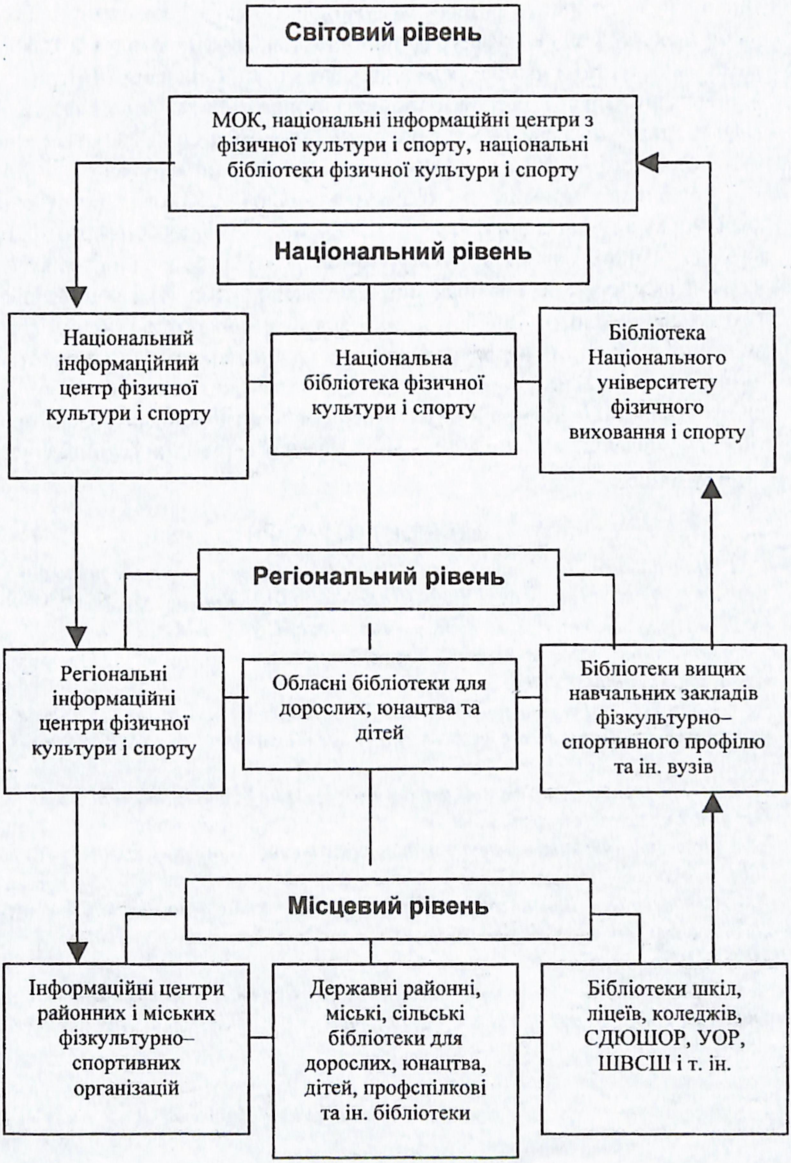

Рис.2. Перспективна організаційна модель системи БІО фізичної культури і спорту в Україні

тивно збирати, зберігати, розповсюджувати інформацію і документи з актуальних проблем фізичної культури і спорту та суміжних з нею галузей. Важливими компонентами цього середовища мають стати бази даних, Інтернет та інші канали створення, розповсюдження і використання галузевої інформації. На *рис. 2* наведена перспективна організаційна модель системи бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту в Україні.

Головною метою системи бібліотечно-інформаційного забезпечення фізичної культури і спорту України має бути досягнення світового рівня і високих темпів розвитку фізкультурно-оздоровчої і спортивної діяльності в країні, як у теорії так і на практиці. У межах її реалізації можна виділити такі завдання: задоволення галузевих інформаційних потреб учених, фахівців, спортсменів, тренерів усіх громадян країни; ефективне використання національних і світових документно-інформаційних ресурсів; підвищення ефективності інформаційного обміну між практичною, науковою, освітньою й управлінською підсистемами галузевої структури фізичної культури і спорту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрющенко О.А. Документно-ресурсний потенціал галузі (на прикладі фізичної культури і спорту) // Вісн. ХДАК. – Х.,2001. – Вип. 6. – С. 283-288.

2. Бібліотечна Україна: Довідник. – К.: Абрис, 1996. – 384 с.

3. Біосоціокультурні та педагогічні аспекти фізичного виховання і спорту. – Суми: СДПУ, 2000. – 208 с.

4. Гуськов С.И. Государство и спорт (о государственной политике зарубежных стран в области физического воспитания и спорта). – М.: НФС, 1996. – 176 с.

5. Матульський Р.С. Бібліотекознавство: Графічні і стат. матеріали / Бєларуський ун-т культури. – Мінськ, 1999. – 61 с. – (бєларус. мовою).

6. Національний університет фізичного виховання і спорту України. – К., 2001. – 54 с.

7. Сляднева Н.А. Библиография в системе Универсума человеческой деятельности: Опыт системно-деятельностного анализа: Моногр. – М.: Изд-во МГИК, 1993. – 226 с.

8. Україна спортивна в цифрах та коментарях / Держ ком. молод. політики, спорту і туризму України; Упоряд.: О.К. Артем'єв, Т.А. Федюшина, Л.С. Євсюкова. – К., 2000. – 210 с.

Надійшла до редколегії 24.06.2001 р.

УДК 021.1.

Н.О. ГУРСЬКА

БІБЛІОТЕКА ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА АЛЬТЕРНАТИВА

Висвітлено роль бібліотек у здійсненні цивілізаційної альтернативи – ідентифікації української нації як нації європейського цивілізаційного типу.

Безперечна приналежність бібліотеки до інститутів, покликаних здійснювати трансляцію та трансмутацію соціальних смислів, дозволяє розглядати її щодо загального соціального процесу в двох аспектах. З одного боку, вона - продукт соціально-культурного, цивілізаційного розвитку. З іншого – його суб'єкт, зменшення ролі якого може спричинити негативні наслідки для суспільства.

Роль бібліотеки як одного з важливих авторів соціальних трансформацій доводять численні історичні свідчення. Наприклад, зміни напряму розвитку європейської цивілізації у XVI ст. відбулися не без участі бібліотек, збільшення потенціалу яких та постановка його на службу суспільству всіляко заохочувались провідниками Реформації. Наступний етап історії знову ж таки європейської цивілізації – закладення підвалин відкритого суспільства із оновленням еліт, зняттям станових пріоритетів і загальною динамізацією соціальної мобільності протягом XVIII ст. також не обійшовся без бібліотек. Їх розвиток і, головне, поширення в суспільствах надали змогу мобілізуватися інтелігенції, що привело до подальших радикальних зрушень (пригадаймо слова Б. Франкліна: «Бібліотеки… роблять торгівця й фермера такими ж освіченими, як більшість джентльменів… вносять свій набуток у боротьбу, яку зараз ведуть колонії на захист своїх прав» (16, С. 204). Подібних прикладів безліч.

Отже, суспільство має особливі потреби в мобілізації бібліотечних ресурсів, коли воно постає перед вибором. Такий час понині переживає Україна, хоча від здобуття незалежності минуло вже десять років.

Десятиліття спроб соціальних та економічних змін в українському суспільстві демонструє їх невизначеність та непослідовність. З усіх відомих історії механізмів здійснення соціальних трансформацій наша держава обрала шлях модернізацій. Але історичний досвід доводить, що технології модернізації ефективно діють у тому разі, коли вони, по перше, ініціюються авторитетною для усього загалу елітою (Японія, Іспанія), по друге, виникають на міцному цивілізаційному підгрунті. Не беручи до уваги першу ознаку як очевидно невигідну для українського суспільства, слід зупинитися на останній. З цього погляду вражає різниця в темпах модернізації країн, що мали близький до нашого стартовий потенціал (Польща, Словаччина, Литва, Хорватія), та України. Успіхи названих країн вражають. Причина тому – чітка ідентифікація націй як таких, що належать до певного цивілізаційного типу (в даному разі – європейського). Для України характерне роздвоєння між двома типами –

європейським та візантійським (московським). Подальше перебування в такому стані спричинить фатальні наслідки. Отже, на часі – здійснення справжньої цивілізаційної альтернативи – найрадикальнішого з виборів будь-якого суспільства.

Зважаючи на величезну кількість літератури (праці М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна та багатьох інших), що тлумачить розбіжності між типами цивілізацій, зокрема європейською та візантійською, зупинимося лише на одній з таких розбіжностей – способі забезпечення соціальної мобільності. За цією ознакою саме європейська цивілізація демонструє найефективнішу модель поєднання механізмів соціального просування та соціального тестування, яка й зумовила її перевагу в динаміці розвитку порівняно з іншими типами. Зрозуміло, в таких механізмах ключову роль відіграють духовно-виробничі та комунікативно-посередницькі інститути, що забезпечують створення, накопичення соціальних смислів та їх трансляцію у поточну соціальну пам'ять саме в такий спосіб, який сприяє здійсненню вертикальної мобільності найпродуктивніших представників суспільства, зумовлюючи оновлення його еліт та загальне прискорення розвитку. Найважливішим із зазначених інститутів є бібліотека. (При цьому доречно пригадати, що деякі з високорозвинених традиційних цивілізацій, наприклад, давньоперуанська або давньоіндійська-ведійська, щоб запобігти соціальній мобільності, взагалі сакралізували та втаємничили знання і обійшлися не лише без бібліотек, але й без писемності – проте на те вони і традиційні).

Говорячи про перспективи здійснення українським суспільством цивілізаційної альтернативи, слід наголосити на факторі крайньої обмеженості в часі, що унеможливлює застосування конвергенційних, еволюційних технологій. А відтак (якщо європейський вибір - не данина політичній кон'юнктурі), стає нагальною необхідністю формування відповідної активної позиції названих духовно-виробничих та комунікативно-посередницьких інститутів, зокрема бібліотек, спрямування їх ресурсів у напрямі саме європейського вибору.

Завдання передбачає дві частини. По-перше, потрібно створити інформаційно-комунікаційні підвалини соціальної мобільності та соціального тестування, що відповідатиме європейським зразкам. По-друге, необхідно знайти способи уникнути загроз, що незмінно виникають при входженні певної культури в річище цивілізації, і таких, які внутрішньо притаманні саме європейській цивілізації. Йдеться, принаймні, про дві найсуттєвіші загрози. Перша – провіщене свого часу О. Шпенглером «витончення інтелекту». Друге – підміна культури в межах цивілізації цивілізаційним мікстом, позбавленим культурної єдності.

Стосовно «витончення інтелекту», то під ним розуміються результати цілком природної професійної диференціації, яка за умов нехтування культурними універсаліями перетворює освіту на спеціальну професійну під-

готовку. Саме ця загроза змушує по-новому ставитися до гуманітарного знання (оволодіння «культурним ядром»), яке може протистояти «витонченню інтелекту», заявляти, як це зробив К. Леві-Строс, що «третє тисячоліття буде тисячоліттям гуманітаріїв, або його не буде взагалі».

Поняття «цивілізаційний мікст» тлумачать як набір норм, продуктів культури й соціальних інституцій, прийнятних для загалу, що об'єднується на засадах суспільства, але таких, що мають здебільшого вжитковий характер і позбавлені стрижня «душі культури», культурної єдності. Відсутність культурної єдності – величезна загроза для будь-якого суспільства. На перешкоді цій загрозі може стати селекція продуктів культури й моделювання культурного ядра.

Зазначене окреслює загальні контури місії вітчизняної бібліотеки у межах цивілізаційної альтернативи. Її уточнення можливе у результаті насамперед культурологічного аналізу бібліотечного минулого й сьогодення.

Вивчення численних джерел з питань сутнісних, соціальних функцій, місії бібліотек, історії бібліотек та бібліотечної справи доводить, що саме культурологічний підхід, якщо й не ігнорується, не є провідним в аналізі бібліотечної практики.

Сучасні українські публікації, присвячені проблемам та перспективам посилення ролі вітчизняних бібліотек у соціальних трансформаціях, стосуються окремих сфер взаємодії бібліотек з суспільством та їх ресурсів. Зокрема, порушуються такі питання, як визначення місії бібліотек, уточнення їх сутнісних та соціальних функцій, інституалізація бібліотечної справи [1; 2; 3; 4], порівняння вітчизняної бібліотечної практики із зарубіжними аналогами та її наближення до кращих норм [5; 6], техніко-технологічне обладнання бібліотечної справи із застосуванням, переважно, інформаційних технологій [7; 8], перенесення центру ваги в підготовці бібліотечних кадрів на інформаційні технології [9] тощо.

Історичні розвідки [10] від радянських часів описують бібліотечну діяльність у контексті певних соціальних та культурних процесів без урахування належності тих чи інших культур до типів цивілізації. Тому спроби пояснити фундаментальну різницю між сутністю та соціальною роллю, наприклад, давньоєгипетських та елліністичних, візантійських та західноєвропейських бібліотек виглядали непереконливо. Значною мірою це стосується історії українських бібліотек, описати парадокси якої, минуючи фактор їх буття у міжцивілізаційному просторі, досить важко [11; 12; 13; 14; 15; 16].

Культурологічне бачення бібліотеки пов'язується головним чином з тим місцем, яке вона посідає у здійсненні культурної динаміки через збереження ретроспективної соціальної пам'яті та трансляцію її складових у поточну соціальну пам'ять, у забезпеченні соціальної мобільності – завдяки участі в регулюванні такої трансляції.

Такий підхід бачення дозволяє вслід за А.М. Ванєєвим, який підсумував дискусію щодо розмежування понять: «місія», «функції» та «соціальні ролі» бібліотек [18], зазначити, що місія кожного історичного типу бібліотеки конкретизується в історично зумовлених соціальних ролях, що випливають з типу суспільства, його культури і приналежності до певної цивілізації.

Говорячи про місію сучасної усередненої європейської бібліотеки (а відтак і української, в силу тяжіння на користь європейського вибору), її можна визначити як забезпечення інформаційних умов соціальної мобільності при збереженні стабільного «обличчя» серединної європейської культури та відповідних національних культур. Здійснення цієї місії стає можливим при виконанні бібліотекою таких соціальних ролей, як накопичення та відбір документів, забезпечення доступу до документів, просування документів (й в такий спосіб актуалізація неявних [прихованих, неусвідомлених] потреб споживачів), задоволення потреб споживачів.

У свою чергу, виконання зазначених ролей відбувається в міру реалізації бібліотекою її сутнісних функцій: інформаційної, кумулятивної та комунікативної.

На перехресті сутнісних функцій та соціальних ролей у прямій залежності від місії бібліотеки постають соціальні завдання. Залежно від часу й історичних обставин вони можуть бути ідеологічними, виховними, культосвітніми, навчальними та навчально-виховними, інформаційно-дослідницькими та ін.

У описаній системі незмінними залишаються лише сутнісні функції, які притаманні бібліотекам усіх культур, цивілізацій, типів і часів. Проте співвідношення сутнісних функцій між собою змінюються залежно від місії.

Отже, говорячи про місію та бажані ролі української бібліотеки в набутті нацією певної цивілізаційної приналежності, слід звернути увагу на її можливості:

- брати участь у забезпеченні планомірної вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності;
- сприяти формуванню та обгрунтованому соціальним тестуванням оновленню еліт;
- відігравати певну роль у розвитку інноваційної готовності та інноваційної активності суспільства в цілому;
- сприяти забезпеченню відкритості всіх соціальних, політичних та економічних процесів для всіх членів суспільства;
- протидіяти екстенсифікації культури, підміні культури цивілізаційним мікстом.

Зрозуміло, до можливостей бібліотек у їх впливі на соціальну практику потрібно підходити критично. Наприклад, найефективніше інформаційне забезпечення вертикальної соціальної мобільності не матиме бажаних резуль-

татів, доки в вітчизняну культуру не інтегруються принципи меритократії; не можна запобігти утворенню цивілізаційного міксту, доки продукти національної культури неконкурентоздатні тощо.

При оцінці можливостей участі вітчизняних бібліотек у здійсненні цивілізаційної альтернативи варто у комплексі розглянути такі ресурси, як історичний досвід, матеріальні, технічні, технологічні та кадрові ресурси.

Одразу ж слід відзначити переваги, які при участі у здійсненні цивілізаційної альтернативи мають вітчизняні бібліотеки у порівнянні з зарубіжними та іншими соціально-комунікаційними інститутами.

Як не дивно, одна з переваг – результат сумного історичного досвіду. Йдеться про так звану «активну» позицію радянських бібліотек (на відміну від «ліберально-споглядацької» позиції бібліотек Заходу, від якої вже досить давно застерігали найдалекогляднішi діячі науки й культури, такі як Х. Ортега-і-Гассет). Ні в якому разі не маючи на увазі змістовні запозичення, можна й потрібно вести мову про їх використання з метою формування нових бібліотечних технологій, які дозволять протидіяти екстенсифікації культури. Проте на шляху подібного технологічного переобладнання постає проблема кадрових ресурсів.

Друга перевага – у порівнянні з іншими соціально-комунікаційними інститутами – пов'язана з однією із сутнісних відмінностей бібліотек: хаосу культурних зразків, в якому губляться справжні цінності, вона може протиставити, словами Г. Федотова, «одвічну ієрархію духовних цінностей», котру втілено в системі бібліотечних фондів та каталогів.

Щодо бібліотечних ресурсів, то вони знову затребувані самим суспільством, що трансформується. Це доводиться відомостями з поточної бібліотечної практики. Як приклад можна навести діяльність центральної бібліотеки одного з найкритичніших за соціальним станом (колишній потужний центр ВПК, до того ж позбавлений глибокого історичного і культурного коріння) міст України – Миколаєва.

Продуктивна частина його населення значно підвищила свою мобільність, що зумовлено не лише кризою на ринку праці, а й суттєвими змінами в ціннісних орієнтаціях. Саме представники цієї частини стали використовувати бібліотечні ресурси з метою забезпечення змін власного статусу необхідною інформацією. Те, що бібліотекою користуються люди, здатні виявляти мобільність, свідчать деякі результати дослідження 2000 р. «Бібліотека очима своїх читачів» [19]. Серед його респондентів, не схильних до політичного абсентеїзму (питома вага останніх – 56 %), переважають прибічники ліберальної та національно-демократичної ідеології (25 %), і лише 5 % надають перевагу соціалістичним та комуністичним течіям (що відповідає ознакам авторитарної особистості з її рецептивним ставленням до оточення і принциповою нездатністю до соціальної мобільності).

Покращенню соціальної мобільності сприяє нині більшість бібліотечних послуг. У 1995 р. 68 % респондентів з числа читачів центральної бібліотеки ЦБС Миколаєва зазначили потреби у навчанні, перекваліфікації, підвищенні кваліфікації та вирішенні професійних проблем як головну причину звернення до бібліотеки. У 2000 р. питома вага подібних відповідей зросла до 76 %. Зміна соціальної ролі та підвищення суспільного значення відбилися на показниках роботи цієї бібліотеки. За останні п'ять років кількість її читачів зросла на 19,7 %, а інтенсивність використання фондів – на 18,2 %.

Такі відомості свідчать про досить високу оцінку суспільством бібліотечних ресурсів. Але динамізм соціальної ситуації потребує динамічного оновлення останніх. Коли це питання обговорюється у професійному середовищі, здебільшого йдеться про проблеми матеріальних, документальних та інформаційно-технологічних ресурсів. Практика ж свідчить, що ці проблеми не мають принципового характеру: за умов певної наполегливості бібліотечної громадськості, прихильного ставлення влади та міжнародної допомоги можна вирішувати проблеми і матеріального постачання, і технічної модернізації, і, навіть, оновлення документальних ресурсів.

Ключовою проблемою є здатність кадрових ресурсів бібліотек до участі в соціальних перетвореннях, особливо зважаючи на принцип активності бібліотеки як необхідний для реалізації нею її сучасної місії. Удосконалення кадрового потенціалу бібліотек зазвичай пов'язують із засвоєнням інформаційних технологій. Для ілюстрації нагальної потреби бібліотечної практики в оволодінні соціальними технологіями можна скористатися «Програмою професійної освіти працівників ЦБС» Миколаєва, що вже згадувалася. Зрозуміло, ця програма зосереджує увагу на «вузьких місцях» професійної готовності, зокрема таких: готовність до дослідження потреб споживачів, аналізу мотивації таких потреб, здійснення впливу на мотивацію споживацької діяльності, трансформації різногалузевої (головним чином гуманітарної) документальної інформації у фактографічну тощо.

Такі прогалини у професійній підготовці свідчать про (тут слід зважати майже на стовідсоткову укомплектованість ЦБС бібліотечними фахівцями), недостатність знань з фундаментальних гуманітарних дисциплін: соціології, культурології, філософії, інформатики (як теорії інформації), психології і соціальної психології та ін.

Такі висновки можуть стати підставою для серйозної ревізії бібліотечної освіти. Як можливі можна зазначити кілька варіантів: а) підготовка бібліотечних кадрів на базі попередньої грунтовної університетської освіти (що навряд чи рентабельно); б) зміна навчальних планів бібліотечних факультетів або ж з збільшення питомої ваги фундаментальних дисциплін та їх змістовне пристосування до бібліотечних дисциплін, або ж з перебудова спеціальних курсів і їх оснащення солідним методологічним підгрунтям; в) відновлення системи

підвищення кваліфікації кадрів та використання її мережі для методологічного переозброєння бібліотекарів у зазначених напрямах.

Втім зазначені варіанти потребують ретельного дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1.Ільганаєва В.О. Бібліотечна сфера – соціальний інститут // Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С. 2-5.

2.Солонська Н. Ігор Юхновський: Всі зрушення почнуться з бібліотек ...// Бібл. вісн. – 1995. – № 5. – С. 23-25.

3.Слободяник М.С. Бібліотека та її роль в системі наукових комунікацій // Бібл. вісн. – 1994. – № 2. – С. 2-16.

4.Публічні бібліотеки: сучасність і майбутнє : Зб. ст. до міжнар. наук.-практ. конф. / УБА, ЦМБ ім. Л. Українки, Ін-т підвищення кваліфікації працівників культури. – К., 1997. – 191 с.

5.Кушнаренко Н., Шевченко І. Бібліотечна справа та відкритий доступ до інформації в Сполучених Штатах Америки // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 12. – С. 8-11.

6.Пашкова В . Публічні бібліотеки та інформаційне суспільство: європейський контекст // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 11. – С. 9-11.

7.Курас І. Інформатизація та бібліотеки України // Бібліотечний вісник. - 1999. - №6. – С.11-14.

8.Башун О. Майбутнє бібліотек // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 12. – С. 6-8.

9.Загуменна В. Концептуальна модель підготовки сучасного бібліотечно-інформаційного фахівця // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 2. – С. 20-21.

10.Талалакина О.И. История библиотечного дела за рубежом. – М., 1982. – 272 с.

11.Малиновська Н. Значення українських книгозбірень у культурно-просвітницькому житті Одеси початку XX ст. // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 10. – С. 37-39.

12.Солонська Н. Всенародна бібліотека України у фаховій періодиці 20-30-х рр. // Бібл. вісн. – 1998. – № 4. – С. 35-40.

13.Свобода А.А. та ін. Становлення мережі бібліотек наукових установ // Бібл. вісн. – 1993. – № 5-6. – С. 14-17.

14.Божко М., Гордій М. Книгозбірні Львівського університету // Бібл. вісн. – 1994. – № 2. – С. 23-26.

15.Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда // Бібл. вісн. – 1999. – № 5. – С. 37-41.

16.Демещенко Л. Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д.І. Чижевського – 100 років // Бібл. вісн. – 1998. – № 1. – С. 35-37.

17.Голобуцький П.В., Жлутько Е.М. Людина і книга // Людина і духовність. – К., 1996. – С. 195-211.

18.Ванеев А.Н. Миссия библиотеки – социальная роль – социальные функции // Библиотеки – обществу: на пороге нового века. – СПб., 1999. – С. 167-172.

19. Библиотека глазами читателей. – Николаев, 2000. – 45 с.

Надійшла до редколегії 22.07.2001 р.

УДК 023.(377.5+378.1)

М.Д. БАНІНА

ПОГЛЯД БІБЛІОТЕКАРІВ НА ПРОФЕСІЙНУ ОСВІТУ

Наведено результати вивчення думок бібліотекарів-практиків з питань якості бібліотечно-бібліографічної освіти.

Реформування вищої бібліотечної освіти потребує аналізу ефективності її традиційної системи. З метою вивчення ставлення бібліотекарів до різних рівнів і форм освіти, її якості та відповідності вимогам практики в 2000 р. було проанкетовано бібліотекарів-практиків.

Мета дослідження – проаналізувати та використати отримані дані в розробці рекомендацій для концептуальної моделі неповної і базової бібліотечної освіти.

Було розповсюджено 2 анкети: бібліотекаря та керівника. В першій пропонувалося 22 запитання, із яких 15 стосувалися питань змісту, організації освіти, оцінки діяльності навчальних закладів (НЗ), у другій – 21 запитання. Включені запитання різних видів: запитання без заданої структури, альтернативні запитання, з відповіддю на вибір. Аналіз окремих відповідей проводився за двома напрямами. Перший передбачав аналіз усіх анкет незалежно від рівня освіти, сходинок її одержання, стажу роботи, другий – з урахуванням вищеназваних ознак. Вивчення результатів анкети мало сприяти створенню узагальненого образу випускників навчальних закладів різних рівнів, рівня їх підготовки.

У анкетуванні взяли участь 607 осіб, серед яких 495 – працівники універсальних (73 %), спеціальних (11 %) бібліотек, бібліотек НЗ різних рівнів (12 %). 16 осіб (3 %) – студенти денного відділення ХДАК, які вже мають середню спеціальну освіту. Більшість респондентів – бібліотекарі 19 міст і 8 районів Донецької області, відбір яких відповідає кількості працівників області та бібліотек Харківської, Дніпропетровської, Луганської, Полтавської, Івано-Франківської, Черкаської областей, АР Крим та ін.

На запитання «Анкети бібліотекаря» відповідали фахівці, що займають різні посади (від директора до техніка), серед них: 49 % – бібліотекарі. Участь фахівців з різним професійним досвідом підтверджується такими даними: зі стажем до 5-ти років – 15 %; 5-10 років та 15-20 років – по 17 %; 10-15 років – 21 %; більше 20 років – 29 %. Для зручності в подальшому використанні цих даних позначимо окремі групи респондентів-бібліотекарів за стажем роботи послідовно категоріями «А», «В», «С», «Д», «Е».

«Анкету керівника» було запропоновано працівникам бібліотек, що обіймають керівні посади різних рівнів від директора (24 %) до завідуючого сектором (6 %) кількістю 112 осіб. Деякі дані цього анкетування будуть використані в публікації для порівняння думок керівників та бібліотекарів.

Результати анкетування такі:

Вищу освіту мають 58 % опитаних бібліотекарів, із них майже половина (49 %) спочатку закінчили 16 училищ культури різних регіонів України, 11 в Росії та республіці Білорусь. Вищу освіту 92 % респондентів здобули у вищих навчальних закладах (ВНЗ) України, серед яких 84 % – у ХДАК (ХГІК) та 8 % – у ВНЗ країн колишнього СРСР.

Більшість бібліотекарів оцінили якість підготовки у своїх колишніх НЗ як «добре». Але кількість «відмінно» у випускників училищ – 37 % проти 19 % – у випускників інститутів при однаковій кількості оцінок «посередньо». Найбільшу кількість останніх в усіх, за ознакою освіти, групах дали респонденти категорії «С», яка виявила себе у багатьох питаннях, як найбезкомпромісніша. Вдвічі більше респондентів, які закінчили інститут після училища, оцінили на «відмінно» підготовку в училищі, а не в інституті, втричі більше – «посередньо» в інституті, а не в училищі.

Зважаючи на те, що все пізнається в порівнянні, ці оцінки заслуговують на увагу. Можна припустити, що оцінка училища в цій групі дещо вища порівняно з тими, хто навчався в інституті після школи, тому що інститут не виправдав очікувань випускників училища. «Молодших спеціалістів» не задовольняв, деякою мірою повторюваний зміст освіти, дистанційована технологія навчання, менш уважне ставлення до потреб і проблем студента. Це відомі недоліки колишньої вузівської освіти. Наведемо деякі висловлювання респондентів: «Технікум дав для мене все і одразу. Інститут розширив світогляд». «Навчання в училищі дуже допомогло і в роботі, і в інституті». Ці та інші висловлювання підкреслюють міцну базову підготовку в училищі. Проте слід відзначити, що в багатьох коментарях підкреслюється відмінний рівень навчання у ХДАК загалом, з вдячністю називаються прізвища окремих викладачів.

На запитання «Які бібліотечно-бібліографічні дисципліни давались легко» чверть опитаних назвала «Бібліотекознавство» (обслуговування, підготовка масових заходів), «Організацію фондів» – 23 %, «АСОД» (організацію каталогів) – 22 %, «Бібліографію» (19 %). Найважче студентам дається «Управління бібліотечною справою» (11 %). Відповіді свідчать, що сприйняття «Бібліотекознавства» за останні три десятиріччя стає складнішим (від 29 % до 18 %), мабуть через його наповнення даними теорії науки, оперування більш абстрактними поняттями. «Бібліографія» стає доступнішою (від 19 до 26 %), тому що висунення інформаційної функції бібліотеки на перший план збільшує попит на бібліографічні знання, сучасна практика , що забезпечена бібліографічною продукцією на різних носіях, сприяє кращому засвоєнню знань. Серед «інших» предметів названо «Книгознавство», «Документознавство», «Історію бібліотечної справи», «Соціальні комунікації».

Зіставлення цих даних із відповідями респондентів з середньою та з вищою освітою, якій передувала середня, показали, що послідовність опанування предметів залишається такою ж. Сприйняття «Бібліотекознавства», «Орга-

нізації фондів» у другій групі нижча через збільшення науковості викладання. В інституті «Бібліографія» і «Управління бібліотечною діяльністю» навпаки в другій групі давались легше, ніж в першій. Під час співбесід фахівці говорили, що інформація, котра в училищі не була з'ясована, в інституті все рівно засвоювалась ними легше ніж колишніми школярами.

Труднощі у процесі навчання студенти відчували при вивченні теорії – 65 %, при цьому 60 % – в інституті, в засвоєнні практики 35 %, з них 51 % – в училищі. Якщо співвідношення між труднощами в опануванні теоретичних питань і практичних навичок у студентів училища однакове (1:2) незалежно від стажу, то у студентів інститутів спостерігається розбіжність співвідношення відповідей у категорій «Д» і «Е» відповідно – 3:2, тобто практика в основному підтверджувала теорію. Фахівці категорії «С» показують збільшення різниці в опануванні теорії і практики до – 2:1, тобто практика не встигала за теорією предмета. У молодших спеціалістів такі ж відповіді, як у найстарших, що свідчать про наближення сучасної практики до результатів теоретичних досліджень.

Відповіді стосовно готовності до виконання певних бібліотечних процесів після закінчення НЗ у фахівців з різним рівнем освіти виявили, що після училища вміння працювати на окремих ланках розподілилися в такій послідовності: обслуговування читачів – кожен третій, підготовка масових заходів – кожен п'ятий респондент, бібліографічна робота – 17 %, каталогізація, комплектування – по 14 % респондентів. Остання цифра – показник у групі з середньою спеціальною освітою тих, хто потім продовжив навчання в інституті, де невідповідність останніх показників – 4 % на користь «каталогізації». Рейтинг засвоєння каталогізації після училища вищий, ніж після інституту в колишніх школярів, які не мали з чим порівнювати свої знання. Це підтверджує висловлену кількома респондентами думку, що деякі практичні навички, набуті в училищі, в інституті, за певних причин, втрачаються. Показник готовності до процесів комплектування після училища тих, хто навчався у 2-х НЗ, зменшився через об'єктивнішу самооцінку, а завдяки поглибленому вивченню цих питань в інституті, цей показник зріс. Рівень підготовки студентів до наукової обробки документів посідає в інституті останнє місце поряд з комплектуванням і підготовкою масових заходів у групі тільки з вищою освітою та поряд з каталогізацією у групі, де наявні два рівня освіти. Це підтверджують дані А.С. Чачко про найбільшу трудомісткість в засвоєнні цих процесів [8].

90 % опитаних керівників позитивно підтвердили гіпотезу про наявність різниці у професійній підготовці фахівців з вищою освітою, котрі одержали її після середньої школи та училища культури. Вони вважають, що різниця виявляється однаково як у теоретичній, так і практичній підготовці (по 40 %) і в загальноосвітньому рівні (20 %). Серед інших відповідей найтиповіші: «у свідомому виборі професії», «у більш глибокому знанні потреб суспі-

льства», «все залежить від особистості».

На думку керівників, переваги підготовки фахівців у інститутах стосуються кращої теоретичної підготовки з спецдисциплін, формуванні професійного світогляду, комп'ютерної підготовки, вищого рівня відповідальності, більшої гнучкості до впровадження нових форм роботи, творчого ставлення до роботи. Перевагою підготовки в училищі є досконаліші практичні навички, зокрема вміння готувати масові заходи. Вищезазначене є досить розповсюдженою думкою, висвітленою у дисертаційних дослідженнях [2; 3; 4], публікаціях [1; 5; 6] та посідає тривке місце серед представників бібліотечних шкіл. Але результати анкетування самих фахівців щодо їх знань і вмінь після навчання свідчать, що не все так однозначно.

На запитання до фахівців «Що заважало Вам швидко адаптуватися в роботі» пропонувалося 4 варіанту відповідей, серед них: «не подобалося місце роботи», «відчуття невпевненості у своїх знаннях», не є визначальними. Друга є характерною для випускників останніх 5 років (37 %) та категорії «С» (26 %), тобто «часів перебудови» та перших років будівництва незалежної України. Для сьогодення та названого історичного періоду характерна невідповідність змісту і технології освіти суспільним потребам, та одне одному, що стає одним із факторів формування невпевнених у своїх силах молодих спеціалістів. Ці категорії склали найчисельніші незадоволених своїми теоретичними знаннями взагалі. Решта опитаних відзначили недостатність теоретичних (12 %) і практичних знань (53 % відповідей). Майже третині бібліотекарів «нічого не заважало».

Конкретизуючи знання з певних предметів, тільки 10 % їх відповідей стосується недостатності знань з «Обслуговування читачів», (4 % від кількості респондентів) та «Організації масових заходів». Найслабкіші знання з «Каталогізації» (26 %) і «Бібліографічної роботи» (22 %). Найбільше задоволення практичними навичками відзначено з напряму «Робота з фондами» (недостатність знань – 19 %). Майже третина незадоволена тим, що не вміє організовувати масові заходи (29 %). Показники теоретичної і практичної підготовки до бібліографічної роботи майже однакові і складають чверть відповідей. Спостерігається велика розбіжність в знаннях та навичках з «Обслуговування читачів» (теорія – 3 %, практика – 16 %), та «Організації масових заходів» (теорія – 7 %, практика – 29 %). Це свідчить, що теоретичне уявлення про предмет не підтверджене достатньою практикою. Головним предметом діяльності сучасної бібліотеки є, за думкою керівників, робота з читачами взагалі та їх інформаційне обслуговування, зокрема. Тому «молодшому спеціалістові» можна вибачити відсутність вищеназваних умінь, «спеціалістові» – ні (*Табл. 1*). Зауважимо, що зараз умінь із проведення масових заходів недостає тільки одному респонденту. Це підтверджує думку Г. Фонотова про можливе набуття деяких умінь в умовах практичної роботи [7].

Галузь знань	*Училище*	*Інститут*
Інформаційні технології	1	1
Робота з базами даних	2	2
Література	3	7
Організація бібліографічної роботи	4	5
Суспільні науки	5	9
Технічні науки	6	7
Індивідуальна робота з читачами	7	3
Організація каталогів	8	8
Організація фондів	9	6
Природознавчі науки	9	10
Організація масових заходів	10	4

Табл. 1. Розподіл місць знань, умінь, навичок, яких не вистачає випускникам вищих навчальних закладів різного рівня.

Відповіді на запитання «Що Вам заважало швидко адаптуватися до роботи» фахівців з різним рівнем освіти виявили, що одна чверть (24 %) випускників училищ та інститутів (23 %) відзначила недостатній рівень знань з теоретичних питань бібліотечної справи, 69 % – практичних навичок, що більш, ніж відмітили вузівські випускники (54 %). Теоретичних знань недостатньо з питань каталогізації у кожного п'ятого випускника училищ – 22 %, бібліографії – 16 %, роботи з фондом – 16 %. У практичній підготовці навичок найменше з бібліографії (труднощі у 23 %), організації масових заходів – 21 %, каталогізації – 16 %.

Теоретичних знань (25 %) бракує випускникам інститутів з бібліографії, 19 % – з організації масових заходів, по 8 % – з каталогізації та роботи з фондом. Практичних навичок бракує з організації масових заходів (28 %), бібліографії (17 %), каталогізації (13 %), роботи з фондом (95 %). При цьому у групах «А» і «В» практики не вистачає тільки з першого напряму, тобто останні 10 років в інституті, мабуть, менше уваги приділяється цій роботі. Серед відповідей «інше» відзначимо психологічні фактори, яких досить багато. Пропонуємо більше залучати студентів до спілкування взагалі, зокрема з читачем. Слід відзначити відповіді: «невміння організувати свій робочий день», «від-

чуття невпевненості, тому що практика розходиться з теорією». Останню думку підтверджують, наприклад, випускники денного відділення ХДАК, які «відмінно» оцінили свою підготовку, але зазначають, що в інституті було мало практики. Читаємо: «Всі предмети, крім «Організації фондів» читались нецікаво, були далекі від практики». Респондент, що оцінив підготовку в училищі «відмінно», а в інституті «посередньо», на роботі в бібліотеці зіткнувся з неможливістю застосування знань. Це свідчить про неготовність випускників до складних умов праці, з одного боку, та високі професійні вимоги – з іншого.

Керівники теж у анкеті відзначили, яких знань, умінь не вистачає випускникам НЗ. На першому місці (37 %) – інформаційні технології (роботи з базами даних), по 10 % – знання з організації бібліографічної та індивідуальної роботи з читачами, дисципліни менше 10 % розташувалися в послідовності: література, організація масових заходів, суспільні, технічні науки, організація фондів, каталогів, природознавчі науки.

Класичне запитання «хто винен» сформульоване так: «Чи можна сказати, що ці знання, уміння не надавНЗ?», 19 % бібліотекарів з середньою спеціальною освітою відповіли позитивно. Відповідна оцінка випускників інститутів – 22 %. Майже п'ята частина опитаних фахівців звинувачує у своїй неготовності до продуктивної праці НЗ. Спеціалісти категорій «А» і «Е» самокритичніше ставляться до своїх здібностей та прагнення навчатися. Співвідношення відповідей «так» і «ні» в цих групах відповідно: 1:5 – 1:8. Що у досвідчених фахівців деякою мірою пояснюється дійсно кращою підготовкою на той час, ностальгічними спогадами про часи навчання, коли за словами респондента: «... все було гармонійно і цікаво». Найсуворішу оцінку – 1:2 – надали спеціалісти категорії «Д». Вимогливість пояснюється змінами в освіті, що почалися у 80-ті рр., та бажанням пояснити свою неспроможність адаптуватися до перемін у бібліотеці нині.

На запитання «Що б Ви змінили у викладанні бібліотечно-бібліографічних дисциплін», запропоновані варіанти відповідей розподілилися таким чином: 37 % – поглиблення практичної підготовки; 29 % – організація навчання на базі великих бібліотек; 21 % – уведення стажування після закінчення НЗ; 13 % – поглиблення теоретичної підготовки. Серед відповідей «інше»: 46 % – більше уваги вивчення комп'ютерних технологій, по 7 % – поглиблення психологічних знань і видання навчальних посібників з усіх предметів.

Керівникам пропонувалося висловити свої побажання викладачам ВНЗ різних рівнів. Третина побажань (28 %) – це заклик формувати досконаліші практичні навички з спецпредметів з перевагою на адресу училища (на 27 %); 12 % відповідей – пропозиція приділити більш уваги інформаційним технологіям, практичній комп'ютерній підготовці з перевагою на 9 % на адресу інституту. Розширення світогляду, підвищення загальнокультурного рівня, уваги до знання з психології, етики, вмінь спілкуватися, іншими словами, бажання ба-

чити випускників інтелігентними, відповідальними людьми становить 55 % – для викладачів училищ та 45 % – інститутів. Заслуговує на увагу розбіжність у пропозиціях формувати навички підготовки масових заходів, роботи з аудиторією, зокрема публічних виступів, викладачам інститутів – 70 % проти 30 % – училищ. Поставлено питання про поглиблене вивчення літератури випускниками (4 %). По 5 % становлять пропозиції проведення занять на базі великих бібліотек та введення спеціалізації по підготовці бібліографа – в училищі (46 %), інституті (54 %).

Нас цікавило ставлення бібліотекарів до вільного відвідування лекцій, дистанційного навчання. Середні показники відповідей такі: 53 % – «позитивно», 47 % – негативно. Розбіжностей у поглядах фахівців з різним стажем не виявлено. У респондентів категорій «Д» і «Е» кількість відповідей однакова (по 50 %). Аналіз відповідей в залежності від рівня освіти фахівців виявив, що спеціалісти з середньою спеціальною освітою в більшості, крім груп «В» і «С», підкреслили «позитивно» – 49 %, «негативно» – 51%. Серед випускників інститутів відповіді розподілились так: «позитивно» – 45 %, «негативно» – 55 %. Тільки у «найстарших» (група «Е») дистанційне навчання переважає. Керівники також надають перевагу денній формі навчання (76 %). Респонденти, що здобули вищу освіту після училища культури, в трьох групах з п'яти «проголосували» за вільне відвідування. Найбільша розбіжність відповідей у групах «А» і «В» (71 %-28 %). Фахівці першої не бачать сенсу в повторюванні відомого, мають деякі навички самостійної роботи. Типові пояснення позитивної оцінки: «особливо зручно для жінок»; «можливе сумісництво з роботою»; «буде менше прогулів без поважної причини». Негативне ставлення до цих форм освіти фахівці пояснюють сумнівом у якості такого навчання. «Я вважаю, що якби сама вільно відвідувала лекції, то моя успішність була б гіршою», – пише один респондент. Фахівці підкреслюють необхідність в особистому спілкуванні з викладачем, тим більше, що навчальні і виховні завдання в системі вітчизняної освіти завжди поєднувалися. Третя частина коментарів – роздуми про вибір форм освіти, де більшість думок об'єднуються навколо диференційного підходу до організації нетрадиційних форм навчання. Читаємо: «Тільки особиста зацікавленість є стимулом для навчання. Людина повинна бути вільна у виборі форми навчання»; «можливо, деяким студентам дозволити у плані заохочення», «студенти, які закінчили училище, можуть самі вирішити, лекції з яких предметів їм слід відвідувати». Для вищеназваної групи підкреслюється, що скорочений термін навчання важливіший, ніж вільне відвідування. «Деякі теоретичні питання, що даються в інституті, ми вже вивчали», – пишуть студенти ХДАК. Ми приєднуємося до думки, що нетрадиційні, в більшій мірі самостійні, форми навчання більш «припустимі для людини, яка вже склалася як особистість і проявила себе в професійному плані». Можливо не стільки проявила, скільки перевірила, набула певний

досвід [авт.]. Наведені дані свідчать, що психологічно бібліотекарі не готові до самостійної систематичної роботи по самовдосконаленню, чим і є по суті дистанційне навчання.

Результати дослідження планується використати під час розробки освітнього стандарту зі спеціальності «Бібліотечна справа» та типового навчального плану по підготовці «молодших спеціалістів». Сподіваємося, що дані опитування стануть у нагоді авторам освітнього стандарту спеціальності «Бібліотекознавство і бібліографія», викладачам при розробці технологій навчання окремих дисциплін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисова Е.И. Выпускники библиотечной средней школы // Сов. библиотековедение. – 1992. – № 1. - С. 39-46.

2. Воронько К.Л. Проблемы совершенствования функциональной подготовки кадров средней квалификации для ЦБС.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Л., 1977. – 17 с.

3. Ивашова И.А. Развитие взаимосвязи высшего и среднего библиотечного образования в целях повышения профессиональной подготовки кадров: (На примере дисциплин библиотековедческого цикла.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1987. – 16 с.

4. Казанцева Л.В. Среднее библиотечное. образование в РСФСР. Развитие и современное состояние библиотечных техникумов РСФСР.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Л., 1956. – 16 с.

5. Каптерев А.И. Библиотечное образование должно быть разным // Сов. библиотековедение. - 1992. - №1. – С. 24-29.

6. Сукиасян Є. Р. Система непрерывного образования: структура, функции составных частей // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалілы 7 - й Междунар. конф. «Крым - 2000», 3-11 июня 2000 г. – Судак, 2000. – Т. 1. – С. 382-386.

7. Фонотов Г.П. Библиотечные кадры: Формирование и совершенствование: Конспект лекций / Всесоюз. ИПК работ. культуры. – М., 1989. – 138 с.

8. Чачко А.С. Библиотечный специалист: Особенности труда и профессионализации. – К.: Наук. думка, 1987.

Надійшла до редколегії 6.09.2001 р.

УДК 007:001.11:57

Є.А. МЕДВЕДЄВА

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ У ТОЧНИХ І ПРИРОДНИЧИХ НАУКАХ

Висвітлено здобутки в системі точного і природничого знання в розумінні феномена інформації, викладено історію пошуків і знахідок у процесі визначення цього поняття.

В наш час феномен інформації розглядається як найважливіший чинник розвитку людського суспільства, а також як невичерпний потенціал, що відкриває нові обрії подальшої еволюції цивілізації. Інформатизація соціального життя, яка орієнтована на гуманістичні цінності, дозволяє перетворювати буття, що стихійно розвивається, переборювати обмеженість людської свідомості. Оволодіння інформаційними процесами відкриває доступ до інтелектуальних і духовних багатств, накопичених людством за всю історію свого існування, уможливлює контакти з розумним Космосом, допомагає здійснити найсміливіші мрії людства. Саме тому інформація є найважливішим стратегічним ресурсом сучасності. Щоб усвідомити, яку роль вона відіграє в науці й практиці, необхідно визначити її значення і сутність, виявити видову розмаїтість, основні властивості й особливості, оскільки однозначного трактування і єдності думок з означених проблем ученими поки що не досягнуто. Так, В.Г. Афанасьєв, який вивчав ці проблеми понад двадцять років, відзначає, що в науці і практиці сучасності немає поняття, яке було б таким актуальним як «інформація». Не існує іншого поняття, з приводу якого відбувається стільки дискусій, висловлюється стільки різноманітних точок зору. Дискусії торкаються різних питань: яка суть, субстанція інформації, які її ознаки, форми прояву, де її місце в системі філософських, соціологічних, правових, психологічних, нарешті, природознавчих, технічних знань, яка її роль у керуванні економікою, бутті і свідомості людини, інших сферах громадського життя, суспільства тощо [3].

Поняття інформації розглядається різними науковими дисциплінами в межах своїх спеціальних об'єктів та методів досліджень. Слід відзначити, що емпіричні дослідження дали можливість визначити поняття інформації, виявити властивості, які відмежовують його від інших понять, розкрити інші характеристики. З цієї проблеми накопичені величезні масиви фактичного матеріалу. Так, емпіричні надбання, які містять точні, природничі, соціогуманітарні науки, дають можливість підсумувати здобутки, отримані за час досліджень феномена інформації, порівняти, класифікувати, систематизувати, виявити те спільне, що поєднує окремі його прояви на різних рівнях функціонування та пізнання. Така робота потребує проведення міждисциплінарних досліджень теоретичного характеру.

Питання «що таке інформація?» особливо активно вивчається в останні п'ятдесят років. Початкове його тлумачення, що зберігає своє значення понад

два тисячоліття, коли під інформацією розуміли роз'яснення, виклад, усвідомлення, повідомлення про якусь подію, діяльність, відомості, які передавалися одною людиною іншій усним, письмовим або будь-яким іншим способом, а також сам процес передачі або одержання цих даних не відповідає потребам науки і практики. Тому представники різних наук - бібліографознавства, книгознавства, журналістики, математики, фізики, хімії, біології, психології, кібернетики, соціології, інформатики, культурології, філософії почали вивчати цей непростий феномен. Безліч праць вітчизняних і закордонних авторів присвячено проблемам інформації і її природі, де інформація розглядається з позицій окремих наук, міждисциплінарних і загальнонаукових досліджень, філософських категорій і глобальних проблем сучасності.

У вивченні цієї проблеми є декілька галузевих напрямів, які досліджуються у сфері точних та природничих, соціальних та гуманітарних наук, а також у філософії. Дослідження феномена інформації в точних науках дозволило визначити кількісні особливості інформації.

У природознавстві вивчається змістовний (семантичний) рівень інформації. Кібернетичний підхід дозволив розкрити особливості інформації, зумовлені її ціннісними характеристиками. Накопичений матеріал став основою подальших пошуків сутнісної природи інформації як об'єкта точних та природознавчих наук.

Поряд із точними, природознавчими науками та кібернетикою феномен інформації активно досліджується в системі соціогуманітарного знання, в якій сутність інформації розглядається крізь призму суспільних зв'язків і відносин. Це є вагомим внеском у розуміння змістовних і ціннісних аспектів соціальної інформації. Слід відзначити, що сутнісні особливості соціальної інформації ще не знайшли загального висвітлення і чекають на своїх дослідників.

Дисципліни документально-комунікаційного циклу (серед дисциплін соціогуманітарного профілю вони посідають особливе місце у вивченні інформаційної проблематики) розглядають різноманітні аспекти документальної інформації, зокрема, сутнісні характеристики.

Дослідження феномена інформації у філософії мають особливе значення, оскільки філософське визначення цього феномена надає можливість звести до єдиного змісту, абстрактно (найбільш стисло) висловити його суттєві особливості. Філософські висновки, як відомо, є підставою для подальшого розвитку наукової методології. Філософські дослідження пов'язані з вивченням сутнісних характеристик інформації, які визначаються співвідношенням з філософськими категоріями. Наукові розробки з цього приводу ще не мають фундаментальних теорій, які дозволили б проникнути в суттєві особливості феномена інформації. Для цього потрібні висновки та узагальнення даних стосовно феномена інформації окремих галузевих дисциплін. Автором опубліковано низку статей, в яких на основі частковонаукових уявлень про феномен

інформації зроблено спробу розкрити сутнісні його особливості [9–11]. Наступний матеріал теж має аналогічну мету, а саме: вивчити здобутки окремих точних та природничих наук у сприйнятті феномена інформації, розглянути головні надбання і спробувати знайти те спільне, що їх об'єднує в розумінні такого складного і різноманітного феномена.

Початкові дослідження інформації, як відомо, пов'язані з розробкою теорії зв'язку Вінера-Шеннона. Виникнення математичних теорій інформації було зумовлене практичними потребами електро- і радіозв'язку (оптимізація кодування повідомлень, розпізнавання сигналів на фоні шумів, розрахунок пропускної спроможності каналів зв'язку та ін.). Феномен інформації розглядався в цей період з природознавчої точки зору як об'єкт, над яким можна вести спостереження, будувати верифіковані гіпотези, робити уявні експерименти і моделювати за допомогою математичних конструкцій. При цьому питання про сутність інформації і її співвідношення з фізичною картиною світу навіть не виникали [13].

Кількісні аспекти інформації були розкриті завдяки формулі виміру інформації К. Шеннона. Вчений використовував імовірнісно-статичний підхід, який дозволив знайти одиницю виміру інформації – біт. У даному разі інформація розглядається через ентропію матеріальної системи і як знята непевність або результат вибору з можливих альтернатив. Математична теорія інформації абстрагується від змістовних і ціннісних аспектів інформації. Вона припускає деякі логічні відповідності між поняттями «інформація», «повідомлення», «знання», «технічний зв'язок», «інтелектуальна комунікація», «можливість». Варто пам'ятати, що інформація інтерпретується як повідомлення лише в тому разі, якщо останнє знімає непевність. З іншого боку, не всяке повідомлення з позицій імовірнісно-статичного підходу містить інформацію або є нею.

Вирішення проблеми штучного інтелекту неможливе без даного поняття. Йому відводиться центральне місце в кібернетиці, математичній логіці, семіотиці, лінгвістиці, гносеології, інженерних дисциплінах тощо. Вивчення інформації в межах даного напряму вплинуло на поглиблення уявлень про інформацію. Особливо важливим, як справедливо відзначають деякі автори, є те, що вперше була зроблена спроба розглянути інформацію як абстрактне поняття, встановити його зв'язок з такими поняттями як «речовина», «маса», «енергія», «ентропія», «можливість», «непевність» та ін. [2].

Фундаментальне, світоглядне значення мав висновок, що інформаційні процеси існують не тільки в свідомості, але й поза нею, на рівні матеріальних і соціальних об'єктів. Важливим результатом розглянутих досліджень стало широке використання теорії інформації в окремих сферах знань, що надалі зумовило загальнонауковий статус поняття «інформація».

Широкого поширення поняття «інформація» набуло в науках, що вивчають об'єкти неживої природи (фізика, хімія, астрономія, геологія та ін.).

Наприклад, у фізиці дослідження закономірностей вивчення газу, мікрочастинок, процесів кристалізації рідини і т.п. базується на теорії інформації. У сучасній геології відзначається, що енергетичні процеси переміщення мас у природних комплексах є не що інше, як інформаційні процеси. Наукові дослідження дозволили дійти висновку, що нежива матерія містить інформацію, що транслюється і сприймається у часі та просторі. Так, світло небесних зірок дозволяє судити про їхній вік, температуру, розміри, наявність або відсутність життя. Геологічні зрізи земної поверхні - це «кам'яна книга» минулих епох, із якої можна дізнатися про далеку історію нашої планети, коли на неї ще не ступала нога людини. Елементарні частки також дають нам багато інформації для міркувань щодо будови речовини, властивостей і закономірностей її формування. Макросвіт і мікросвіт... Про їхній тісний зв'язок і взаємозумовленість, єдність законів розвитку, про все це свідчить інформація, яку вони містять.

У науці про живу природу інформаційний підхід дозволив побудувати теорію виникнення життя на землі, самоорганізації і розвитку Всесвіту. За допомогою поняття «інформація», як відомо, розкриті складні механізми спадкоємності: передача спадкових ознак від покоління до покоління здійснюється інформацією, що утримується в генах живої клітини. Крім того, обмін інформацією біологічних осіб між собою і зовнішнім середовищем у тваринному і рослинному світах є неодмінною умовою їхнього виживання і подальшої еволюції.

Успішний розвиток наук про свідомість і мислення також пов'язаний із використанням поняття інформації, оскільки в основі інтелектуальної, емоційної і духовної діяльності людини лежать інформаційні процеси. Категорія інформації характеризує внутрішні механізми свідомості. Сприйняття інформації центральною нервовою системою є основою поведінки людини, внутрішніх і зовнішніх її реакцій. Інформаційний підхід сьогодні є концептуальною основою єдиної теорії психічних процесів, дозволяє охопити різні рівні їхньої організації. Його застосування дає можливість розглянути людську психіку як своєрідну інформаційну систему, для якої характерні процеси збору, аналітико-синтетичного опрацювання, перетворення, збереження, використання і поширення інформації.

Кібернетичне розуміння інформації стали пов'язувати з деякою розмаїтістю множини. Під розмаїтістю розуміються елементи множини, що відрізняються або ж не сумісні між собою. Думка про це вперше була висловлена в книзі «Введение в кибернетику» (М., 1959) У.Р. Ешбі. Відповідно до його концепції, передача інформації - це завжди передача розмаїтості від однієї системи до іншої [13].

Ще один підхід був пов'язаний із розкриттям феномена інформації через поняття «негентропії», тобто негативної ентропії. Як відомо, ентропія

означає ступінь дезорганізованості системи, її безладдя і хаотичності, тоді як негентропія – ступінь порядку, організованості. Фактично такої думки дотримувався Н. Вінер, який писав, що ентропія – це міра безладдя; утримання міра порядку й організації, тобто одне є протиріччям іншого. Даний підхід певним чином характеризує інформацію, проте не виражає її основної сутності. І твердження Н. Вінера , що «інформація є інформація, а не матерія, або енергія» [5, С. 31], підтверджує це. Він відводить інформації найважливіше місце в житті людини і суспільства. Він пише: «Дійсно жити – означає жити, маючи правильну інформацію» [6, С. 166].

Продовження пошуків точнішого визначення інформації знайшло відображення у розумінні її як міри неоднорідності в розподілі енергії (або речовини) у просторі й часі, запропоновані В.М. Глушковим. Він угледів тісну взаємозалежність між існуванням матерії та інформації і відзначив, що «інформація існує остільки, оскільки існують самі матеріальні тіла і, отже, створені ними неоднорідності. Всяка неоднорідність містить якусь інформацію» [7, С. 53-54]. Моделювання інформаційних процесів, характерних для людської свідомості в кібернетичних машинах, поглибило дослідження проблем інформації. Дане поняття перестало характеризувати тільки людське спілкування і перетворилося в одне з основних понять кібернетики. Саме завдяки йому кібернетику визначають як науку про керування засобами сприйняття, збереження, передачі та використання інформації у машинах, живих організмах і суспільстві.

Результатом розвитку поняття інформація в системі точних і природничих наук було встановлення зв'язку з поняттями «модель», «код», «система», «структура», «розмаїтість», «причина» та ін. [2]. Це, в свою чергу, сприяло проведенню важливих міждисциплінарних досліджень в окремих галузях природничих, технічних і соціогуманітарних наук.

Використання більш точного дослідницького апарата, яким збагатився арсенал інформаційних засобів і методів пізнання завдяки використанню поняття інформації, дозволив теоретично осмислити й узагальнити окремі розрізнені знання в певних галузях науки в єдиний науковий комплекс.

Наступні етапи в дослідженні проблем інформації характеризуються створенням загальної динамічної теорії інформації, у межах якої побудована загальна модель, що об'єднала всі відомі підходи в теорії інформації. Вона стала основою для розробок інформаційних технологій, здійснення широкомасштабної інформатизації суспільства. Але, незважаючи на це, слід зазначити, що до недавнього часу в науці не існувало достатньо повного й адекватного визначення інформації. Так, один із авторів загальної моделі інформації М. Бургін відзначає: «Це поняття до останнього часу не має задовільного визначення. Визначення, що існували, були або занадто спеціальними, або занадто конкретними для такої важливої і поширеної сутності

як інформація» [4, С. 5]. І як свідчать інші автори, така ситуація зберігається і дотепер. «Існує велика кількість суперечливих одна одній публікацій про сутність інформації, проте проблема інформації і понині не розв'язана» [12, С. 1].

Дослідження І.Й. Юзвішина і його колег щодо формування нового наукового напряму, інформаціології, дозволили ширше підійти до феномена інформації й відзначили його універсальність і загальність. Інформація як об'єкт досліджень розглядається ним у мікро- і макрокосмічних масштабах. При цьому основний акцент зроблено на переосмисленні фундаментальних положень природничих і точних наук щодо фізичної картини світу з позицій інформаційної парадигми. Широке застосування фізико-математичного апарата дозволило конвертувати відомі закони всесвіту з фізикалистської площини в інформаціологічну. Все це надало можливість І.Й. Юзвішину сформулювати положення, що розкривають різні аспекти феномена інформації. Наведемо два визначення інформації. Перше з них розкриває нерозривність інформації, а також здатність інформації до всіляких перетворень, переходів з одного стану в інший: «Інформація є узагальненою фундаментальною першоосновою, що дозволяє припускати, що у процесі переходу з одного стану в інший, вона відбивається і надається нам усіма мікро- і макродинамічними процесами, явищами, подіями, органічними та неорганічними об'єктами Всесвіту» [14, С. 22]. Друге визначення відбиває універсальність і загальність інформації у природних процесах і явищах будь-якого рівня організації: «Інформація – це генералізаційний безпочатково-безконечний єдиний законопроцес мікро- і макровідношень, взаємозв'язків і взаємозберігання енергії, руху і маси на основі автоосцилляційної, резонансно-щільникової, частотно-квантової і хвилястої природи світла, тепла, звука та інших властивостей і форм у мікро- і макроструктурах Всесвіту» [14, С. 22]. Наведені висловлювання президента Міжнародної академії інформатизації (Росія, Москва) І.Й. Юзвішина досить красномовно свідчать, що інформацію слід розглядати як феномен загальний і універсальний, який охоплює всі грані та рівні реальності. І з цим не можна не погодитись. Проте, слід звернути увагу на те, що феномен інформації розглядається автором переважно на основі даних, законів та закономірностей природознавчих та точних наук. Це зумовлює особливості термінології, яку використовує автор для розкриття змісту і суті феномена інформації. Соціально-культурологічні та гуманітарні, філософські аспекти інформації не стали об'єктом всебічного аналізу автора. Соціальна інформація називається в цитованій праці «штучною інформацією» і розглядається в одному ряду з природними її видами, тобто як явище, однорідне з ними. З цим погодитися не можна, оскільки, згідно з сучасними науковими концепціями, соціальна інформація знаходиться на більш високому рівні в інформаційній картині світу ніж механічна, фізична, хімічна та біологічна [1]. Соціальна інформація в широкому розумінні охоплює явища, які пов'язані з функціонуванням суспільної

свідомості соціуму та окремої особистості. Як відомо, ці питання охоплюють дуже широкий спектр проблем, більшість з яких лише починає вирішуватись у системі соціогуманітарного знання. Їм притаманна своя, специфічна терміносистема, яка відбиває особливості даного інформаційного середовища, його закони і закономірності. Соціокультурне середовище як сукупність інформаційних процесів і явищ - це досить складний вимір реальності, його не можна проігнорувати, механічно включити в мікро- або макропроцеси Всесвіту. Крім того, слід розглянути з позицій інформаційного підходу, виявити інформаційні складові, визначити їх, порівняти, систематизувати, класифікувати, а потім виявити ті характерні ознаки, що складають сутність соціальної інформації. І тільки тоді порівняти її з іншими вимірами феномена інформації, визначити їх спільні та специфічні особливості Цілісне уявлення про загальні риси, що притаманні даному феномену, дозволить визначити його сутність на різних рівнях реальності в термінах і поняттях, які використовуються у відповідних галузях знань. Усе це дасть змогу визначити феномен інформації і на абстрактному рівні, згідно з тим термінологічним апаратом, який використовується в сучасному науковому знанні.

У зв'язку з цим результати досліджень І.Й. Юзвішина, на нашу думку, слід розглядати в контексті сучасних точних і природничих наук. Не зайвим буде зазначити, що висновки, зроблені вченими стосовно феномена інформації, мають, без сумніву, широке загальнонаукове значення. Вони нібито забігають уперед, у майбутнє, прискорюють наукову думку, дають їй певний напрям розвитку. Слід наголосити, що вони стали основою для розвитку такої загальнонаукової дисципліни як «Інформаціологія». З урахуванням вищесказаного щодо соціальної інформації, вважаємо, що інформаціологія соціальної сфери ще чекає свого часу і тільки робить свої перші кроки. Об'єктом її пізнання є феномен соціальної інформації в цілому, а предметами – видове його різноманіття... Зроблені уточнення ніяк не зменшують внесок вченого в пізнання феномена інформації і відкриття нового наукового напряму – «Інформаціологія», а також дають можливість побачити складність даної проблематики і виявити подальші шляхи пізнання інформаційного феномена.

Таким чином, у системі природничих і технічних наук розпочато дослідження, що дозволили розглянути матеріально-енергетичні процеси під кутом зору інформації. Це стало імпульсом до вивчення даного феномена на основі специфічних методів, властивих окремим дисциплінам у сфері природознавства і техніки, а також фундаментальних фізико-математичних методів дослідження. Інформація стала трактуватися як «знята невизначеність», або «результат вибору з можливих альтернатив», «деяка розмаїтість множини», «позначення утримання, одержаного з зовнішнього світу», «міра неоднорідності в розподілі енергії в просторі й у часі», «генералізаційний безпочатково-безкінечний єдиний законопроцесс мікро- і макровідносин, взаємозв'язків і

взаємозберігання енергії, руху і маси...» тощо. Кожне з наведених визначень розкриває різноманітні грані поняття інформації. І все ж є щось спільне, що об'єднує всі наведені значення. У них інформація розглядається як щось таке, що дозволяє одержати певні уявлення про той або інший об'єкт, явища або процеси. Знання і досвід, накопичені з даної проблеми в системі природничих наук, дозволяють наблизитися до розуміння змісту даного феномена в межах аналізованого класу явищ. Так, *інформація в системі природничих та точних наук розглядається як сутність, що відбиває різноманітні предмети, об'єкти, процеси механічного, фізичного, хімічног та, біологічног рівнеів природного середовища, і сприяє їх взаємодії, самовідтворенню та розвитку у певному просторово–часовому континуумі.*

Цікаво, що тензорний (загальносистемний) підхід у дослідженні сутнісних особливостей інформації дозволив дійти аналогічних висновків. Зокрема, було звернено увагу на те, що: «Інформація пов'язана з розмаїтістю, структурою, неоднорідністю, непевністю, вибором, оригінальністю, новизною, несподіваністю, упорядкованістю, змістовністю, цінністю чого-небудь, являє собою в загальній формі відбиток» [12, С. 3].

Необхідно ще раз наголосити, що сутнісні особливості інформації обмежуються об'єктами природного походження і тому не можуть стати основою для характеристики сутнісних сторін інформації у її широкому тлумаченні як феномена загального й універсального. Для цього слід розглянути уявлення про неї у системі інших наукових дисциплін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – 336 с.

2. Абрамов Ю.Ф. Картины мира и информация: Филос.очерки. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. – С. 6-22.

3. Афанасьев В.Г. Социальная информация. – М.: Наука, 1994. – С. 3-4.

4. Бургин М. Информация как природный и технологический феномен // Інформація та нові технології. – 1966. – № 1. – С. 2-5.

5. Винер Н. Кибернетика и общество. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – С. 31.

6. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. – М.: Наука, 1983. – С. 166.

7. Глушков В.К. О кибернетике как науке // Кибернетика. Мышление. Жизнь. – М., 1964. – С. 53-54.

8. Кузнецов Н.А., Мусхелишвили Н.Л., Шрейдер Ю.А. Информационное взаимодействие как объект научного исследования: (перспективы информатики) // Вопр. филос. – 1999. – № 1. – С. 77-87.

9. Медведєва Є.А. До джерел інформації // Бібл. вісник. – 1999. – № 2. – С. 43–45.

10. Медведева Е.А. Информация как предмет познания: философские аспекты // Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК. – Х.: ХДАК, 1999. – С. 86 –91.

11. Медведева Е.А. Современные трактовки понятия информация // Науч. и техн. б-ки. – 1998. – С. 18–24.

12. Нестеров А.В. Философия информации // НТИ. – Сер. 1. – 2000. – № 2. – С. 1-9.

13. Эшби У.Р. Введение в кибернетику: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 432 с.

14. Юзвишин И.И. Информациология или закономерности информационных процессов и технологий в микро- и макромирах Вселенной. – 4-е изд., испр. и доп. – М., 1996. – С. 22.

Надійшла до редколегії 22.01.2001 р.

УДК 339.13.017:338.46

І.О. ДАВИДОВА

АНАЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ МАРКЕТИНГУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОДУКТІВ ТА ПОСЛУГ

Розглянуто систему управління інформаційним виробництвом, орієнтовану на споживача; основні інструменти маркетингового дослідження інформаційного ринку

Питання про застосування маркетингу в інформаційній сфері вже не є дискусійним, автори сучасних публікацій наполягають на необхідності його використання як важливого інструменту успішної ринкової діяльності інформаційної установи. Втім, за деякими винятками, увага все ж таки концентрується на теоретичних (методологічних, методичних) аспектах, на тлумаченні категорій і понять. Нині потрібно посилити вплив маркетингових засобів на трансформацію соціально-інформаційних відносин як важливого фактора становлення і розвитку інформаційного ринку в Україні. Саме радикальна перебудова інформаційного сектора, створення ринкового середовища на основі розвитку різних форм власності, поширення нових методів господарювання визначають ті першочергові завдання, вирішення яких потребує від інформаційних установ зростання ділової активності та підприємливості, вияву комерційної ініціативи.

Динамічне управління ринком потребує прийняття обгрунтованих управлінських рішень в умовах сучасної інформаційної ситуації з метою звернення до активної ринкової стратегії виробництва і використання інформаційних продуктів і послуг (ІПП). Маркетингову діяльність інформаційної організації можна визначити як засіб управління, при якому рішення приймаються з чітким усвідомленням їхнього впливу на споживача. При цьому ставиться завдання не просто продати ІПП, а виробляти саме ті з них, які в даний момент користуються найбільшим попитом і які можна реалізувати з максимальним ефектом.

Орієнтація на споживача відбивається в основних принципах інформаційного маркетингу:

- відповідність продуктів і послуг, що виробляються, інформаційним потребам споживача;
- активне надання інформації на відміну від пасивного очікування запитів, упередження інформаційних потреб, пошук споживача інформації;
- конкуренція і боротьба за споживача;
- надання точної, своєчасної, повної інформації, яка відповідає потребам споживача, в зручній формі;
- поновлення асортименту нових видів продукції і послуг, підвищення їхньої якості;
- забезпечення високого рівня інформаційного сервісу;
- доведення інформації до споживача в стислі терміни;
- регулярний і стабільний зворотний зв'язок зі споживачем;
- використання для обслуговування клієнтів як власних, так і запозичених інформаційних ресурсів;
- налагодження партнерських відносин із власниками (дистриб'юторами) інформаційних ресурсів.

Базуючись на принципах інформаційного маркетингу, можна і потрібно організовувати у свідомості споживача прямий зв'язок між вирішенням його інформаційних проблем і придбанням ним інформаційних продуктів та послуг, формувати інформаційний ринок. Адже ринок – це те середовище, у якому тільки і можуть набувати чинності маркетингові інструменти.

Усі функції маркетингу можна звести до двох: аналітичної (інформаційної) й управлінської. Перша з них припускає, насамперед, ринкові дослідження, постійний аналіз усіх складових ринкового середовища, їхню оцінку і обгрунтоване застосування отриманих даних для управління інформаційною організацією. Друга – охоплює планування і практичну реалізацію маркетингової діяльності і складається з чотирьох «р»: «product» – товар, «price» – ціна; «place» – канал розподілу, посередники; «promotion» – просування, стимулювання збуту.

Маркетинг інформаційної організації варто починати з прийняття концепції, яка характеризує не види діяльності, а мету. Основний принцип маркетингу: спочатку дізнатися, які ІПП, з якими споживчими властивостями, у якому вигляді, якого рівня аналітико-синтетичної обробки, на яких носіях бажає одержувати потенційний споживач, а потім організовувати виробництво, розробку й зміну технологічних процесів тощо.

Для забезпечення стабільного розвитку інформаційного виробництва потрібно мати стратегічний план, зорієнтований на задоволення попиту споживачів, що виявляється лише у процесі маркетингових досліджень. Нова ідеологія в організації планування полягає у тому, що лише потреби інфор-

маційного ринку, інтереси користувачів визначають формування виробничої, інвестиційної, збутової програми для кожної документально-інформаційної установи. Але якщо навіть у великих інформаційних центрах, провідних бібліотечних установах маркетинг перебуває у «зародковому» стані, то в невеликих інформаційних установах, бібліотеках застосовується ще меншою мірою, можливості для вивчення ринку практично відсутні. Системні маркетингові дослідження в інформаційній сфері практично не проводяться. Кожна установа планує свою діяльність самотужки, керуючись обмеженою інформацією. Удосконалення управління інформаційною сферою із застосуванням принципів маркетингу потребує створити служби і організації, які могли б кваліфіковано вивчати ринок інформаційних продуктів та послуг, зі знанням справи планувати їх виробництво на базі використання новітніх інформаційних технологій.

Маркетингові дослідження являють собою особливий канал надходження інформації, який забезпечує системний пошук та аналіз даних, пов'язаних з пропозицією інформаційних продуктів та послуг. Маючи такі дані, можна надавати пропозиції з вирішення проблем, які постають перед інформаційними установами. Для цього в розпорядженні маркетологів повинна бути обширна інформація, класифікована за видами, джерелами, періодичністю та іншими ознаками.

Аналітична функція маркетингу включає аналіз усіх складових ринкового середовища, їх оцінку і продумане застосування отриманих даних для потреб конкретної організації. Основні напрями маркетингових досліджень:

1. Вивчення інформаційних продуктів і послуг: аналізуються новизна продукту і його конкурентоспроможність; відповідність міжнародним стандартам; спроможність даного продукту або послуги задовольняти існуючі та перспективні потреби користувачів; носії інформації і можливості їхнього вдосконалення відповідно до вимог користувачів.

2. Вивчення ринку: аналіз географічного положення ринку, сегмента ринку з галузевої ознаки і функціонального призначення, товарна й організаційна структура ринку, рівень конкуренції на тому або іншому сегменті; кон'юнктура ринку ІПП і її прогноз на найближчий період; тенденції розвитку інформаційного ринку на довгостроковий період.

3. Вивчення потреб: основні характеристики можливих споживачів ІПП (демографічні, фахові); інформаційні потреби, їх ієрархія; умови і режим отримання ІПП; диференціація користувачів у залежності від їхніх потреб; ціннісні орієнтації; оцінка кількісних параметрів кожного з виділених сегментів ринку; традиційні засоби одержання інформації в різних сегментах ринку ІПП; незадоволеність споживачів характеристиками даного продукту або послуги, умовами їхнього одержання; вплив нових інформаційних технологій на розвиток існуючих і потенційних інформаційних потреб.

4. Вивчення конкурентів: основні конкуренти, які володіють суттєвою часткою цільового ринку; потенційні конкуренти - інформаційні структури, які динамічно розвивають свою діяльність на певному сегменті ринку; переваги інформаційних продуктів конкурентів, які забезпечують їх пріоритет у споживачів; форми і засоби доставки інформації; цінова політика на аналогічні інформаційні продукти і послуги, система заходів з формування попиту і стимулювання збуту, канали поширення інформаційних продуктів і вивчення науково-технічного потенціалу інформаційних структур і прогноз його розвитку.

5. Вивчення правових регуляторів інвестиційної і збутової діяльності на ринку ІПП: норми і правила комерційної діяльності, інформаційне законодавство, державне регулювання інформаційного ринку.

При аналізі ринкового механізму, в першу чергу, зацікавлює кон'юнктура інформаційного ринку, тобто ситуація, що склалася на ринку в певний момент часу, співвідношення між попитом і пропозицією інформаційних продуктів і послуг, рівнем цін, розміром інформаційних запитів тощо.

Саме попит, пропозиція і ціни є головними чинниками, що рухають процес реалізації ІПП і визначають його характер. Через них виявляються і всі інші фактори, які відбивають кон'юнктуру – виробництво інформаційних продуктів, форми надання інформаційних послуг. У разі продажу або збуту ІПП йдеться не тільки про одержання прибутку, але і про зростання обсягу продажу, оскільки цей підхід уже виходить із того, що споживач інформації існує для документно-інформаційної структури, а не навпаки.

Кон'юнктура ринку ІПП потребує свого вивчення і прогнозування. Продуктом цих зусиль маркетингу є прогноз ситуації на інформаційному ринку, різний за термінами і рівнем достовірності. На основі зіставлення досліджуваних характеристик за декілька років, виявлення закономірностей їхньої зміни можна дійти висновку стосовно кон'юнктури на ринку в майбутньому. При цьому, крім розгляду основних показників, що характеризують динаміку розвитку ІПП, ступінь участі в ринкових відносинах основних суб'єктів, потрібно зважати на політичні, економічні, соціальні, демографічні умови країни, регіону, які значною мірою впливають на тенденції, що складаються (системний аналіз). Більшість створених прогнозів охоплює період від одного до півтора років, з урахуванням динамічності інформаційного ринку, його залежності від економіко-правової ситуації у країні, розвитку інформаційної інфраструктури держави.

Стан центрів-генераторів та центрів-обробки БД на світовому інформаційному ринку характеризується переважанням пропозиції ІПП над попитом, гострим суперництвом – конкуренцією за споживача, збут, вигідні умови просування БД.

Розрізняють функціональну, видову і предметну конкуренцію. Функці-

ональна конкуренція пов'язана з можливістю задовольнити виявлені потреби багатьма засобами. Отже, інформаційні товари, за допомогою яких можливо задовольняти інформаційні потреби, є конкурентами. Видова – з наявністю інформаційних продуктів і послуг, що обслуговують одну потребу, але мають відмінності з певних істотних характеристик. Предметна конкуренція виникає тому, що створюються практично аналогічні ІПП, які відрізняються тільки за якістю підготовки та видами носіїв.

Сучасний стан розвитку ринку ІПП потребує особливої уваги до конкурентоспроможності запропонованих продуктів. Конкурентоспроможність ІПП – це здатність інформаційного товару задовольняти вимоги конкретного споживача у певний період часу по якісних показниках і по витратах на виконання інформаційної потреби. Критеріями конкурентоспроможності ІПП можуть бути :

- якість ІПП відповідно до вимог міжнародних стандартів;
- витрати споживача на одержання необхідної інформації;
- економічні показники (вид носія інформації, зручність роботи з ним тощо).

У такий спосіб дослідження кон'юнктури інформаційного ринку і визначення рівня конкурентоспроможності ІПП виступають як основа досліджень маркетингу і використовуються для обгрунтування рішень у маркетинговому управлінні документно-інформаційними структурами.

Значного поширення при комплексному вивченні ринку ІПП набули кабінетні і польові дослідження. Кабінетні – це аналіз вторинної інформації:

- інформація, що міститься в офіційних джерелах, статистичних довідниках, періодичних виданнях, мережі Internet, рекламних проспектах і бюлетенях;
- звітна документація провідних учасників ринку ІПП, щодо питань виробництва ІП, переліку інформаційних послуг, які надаються, цінової політики установ;
- відомості про закордонні центри – генератори БД, довідники і каталоги головних виробників БД; міжнародні національні та регіональні стандарти.

Вивчення інформаційного ринку на основі цих джерел дозволяє виявити місткість ринку стосовно певних ІПП, їх видову характеристику, форми й умови надання, рівень і якість ІПП.

Вторинна інформація уточнюється первинною: інформацією про умови поширення ІПП, реакцію споживачів на дані інформаційні продукти і послуги, збутові заходи організацій. Польові дослідження являють собою одержання первинної інформації через анкетування, опитування, інтерв'ювання споживачів інформації, працівників інформаційних структур. Доповненням до первинної інформації є звіти служб інформаційного сервісу, звіти про участь спеціалістів у науково-практичних конференціях, виставках. Названі методи дозволяють сегментувати інформаційний ринок, узгодити пропозицію із попитом, виділивши окремі ділянки (сегменти) ринку

для конкретних груп споживачів інформації. Маркетингові дослідження дозволяють також одержати достовірніші відомості про стан справ на ринку ІПП, прогнозувати його розвиток і кон'юнктуру на тривалий період.

При вивченні місткості інформаційного ринку і тенденцій його розвитку важливим є співвідношення між попитом і пропозицією інформаційних продуктів і послуг, тобто характеристика інформаційного ринку щодо попиту і пропозиції.

Перш за все, показники ринку щодо попиту характеризують рівень споживчих переваг. Основними показниками, котрі характеризують попит, є такі:

- структура споживчих переваг, тобто номенклатура ІПП, які користуються підвищеним попитом, і її зміни на різних рівнях соціальних комунікацій (стабільна, зменшується, зростає), вимоги користувачів до якості, виду носіїв, рівня інформаційного сервісу та ін.;
- обсяг споживання (які ІПП користуються найбільшим попитом, у якій кількості потрібні споживачеві);
- ступінь задоволення споживчого попиту (характеристика насиченості інформаційного ринку).

Зміна документальної, інформаційної і когнітивної складової соціально-комунікативних процесів у суспільстві [1] зумовлює постійне відновлення номенклатури ІПП, які готують документно-інформаційні служби. Певні види інформаційних продуктів морально застарівають: оновлюються технологія, види носіїв інформації, змінюються вимоги користувачів до якісних параметрів, критеріїв відбору інформації. Усе це потребує постійної заміни одних інформаційних продуктів і послуг іншими, поліпшення їх якості. Зростають вимоги і до рівня комфортності інформаційного середовища.

Поява нових груп споживачів інформації (ділових людей, приватних організацій із різноманітною формою власності) приводить до формування нового споживчого попиту на ІПП. Географія попиту визначає місцеві, регіональні, національні особливості і вимоги до їх номенклатури і властивостей.

Інша група показників характеризує інформаційний ринок щодо пропозиції. Основну групу складають показники щодо виробництва ІПП та їхніх виробників. До показників, які характеризують підготовлені і запропоновані на ринок ІПП, можна віднести: структуру ІПП, їх кількість і якість, вартість, ступінь старіння інформації, можливість її відновлення і заміщення на ринку, рівень правової захищеності, випуск нових продуктів.

До показників, що стосуються діяльності інформаційних установ по насиченню інформаційного ринку товарами і послугами, належать: номенклатура запропонованих продуктів, їх якість і ціна, відповідність світовим стандартам, кількісні показники масиву і потоку оброблюваної інформації, правова захищеність продуктів, що випускаються, забезпеченість ресурсами (інформаційними, кадровими, фінансовими, матеріальними), географія виробниц-

тва, система розповсюдження (дистриб'юторська мережа), норми прибутку, характер інноваційних процесів тощо.

Про стан споживчого ринку, його насиченість свідчать такі чинники: зміна географії інформаційного виробництва і збуту, номенклатури ІПП, освоєння нових ринків, рівень конкуренції, кооперація між ДІС на внутрішньому і зовнішньому ринках, структура інформаційного ринку (виробники, споживачі, інформаційні брокери), система комунікацій (канали збуту, надходження інформації).

Важливими показниками інформаційного ринку щодо пропозиції є показники, які характеризують науково-дослідну діяльність (наукові заклади, що здійснюють дослідження у сфері інформаційного виробництва, наукові кадри, витрати на науку, кількість публікацій у профільних виданнях). Ці показники безпосередньо визначають перспективи розвитку ринку ІПП.

Аналізуючи ринкову кон'юнктуру, слід також зважати на оперативність реакції виробників ІПП на зміну споживчого попиту, гнучкість виробництва, можливості й умови інтерактивного доступу до інформації.

Для повнішого охоплення ринку інформаційні організації нині все частіше стали використовувати механізми цільового маркетингу, які передбачають поділ ринку на сегменти і подальшу маркетингову діяльність із ними.

Цільовий маркетинг потребує вжити таких заходів : сегментація ринку, вибір цільових сегментів, позиціювання.

Сегментація ринку визначається як стратегія, за допомогою якої ринок поділяється на частини (сегменти), які характеризуються однаковою реакцією на заходи комплексу маркетингу. Ціль сегментації інформаційного ринку – виявити важливіші для кожної групи користувачів потреби в інформаційних продуктах і послугах і орієнтувати свою політику на задоволення попиту. Сегментація ринку припускає детальне знання вимог споживачів до інформаційного продукту, характеристик самих споживачів і потребує визначення принципів сегментації та упорядкування профілів отриманих сегментів.

Інформаційній організації при сегментації ринку необхідно розробити і випробувати її різні варіанти на основі змінних параметрів, одного або декількох відразу (сегментація з демографічної , психографічної ознак, за принципом споживчих переваг). Маркетингова сегментація розкриває можливості різноманітних сегментів ринку, на якому має виступати організація. Після цього вирішуються питання кількості сегментів і їх прибутковість.

Сегмент ринку створюється за такою послідовністю:

- аналізуються вимоги споживачів продуктів і послуг (які інформаційні продукти, послуги; у якій формі (традиційній, електронній); на яких носіях; з яким рівнем аналітико-синтетичної обробки; терміни тощо); формуються групи споживачів із подібними вимогами до інформаційного товару або послуги;
- вивчається процес виробництва даного товару, послуги; можливості

зміни технології, із метою виконання вимог до інформаційного продукту;

- оцінюється конкурентоспроможність інформаційних продуктів і послуг;
- визначається економічна вигода (суспільна користь) створення або виділення сегмента;
- розробляється маркетингова програма сегмента ринку.

Сьогодні для успіху на інформаційному ринку, в бізнесі в цілому важливо не тільки правильно визначити сегмент ринку, але і відшукати в ньому місце, не зайняте або недостатньо використовуване конкурентами, тобто знайти нішу ринку для свого товару. У такий спосіб ми можемо говорити про позиціювання інформаційних товарів і послуг. Позиціювання можна визначити як вибір обмеженої у масштабах сфери діяльності з чітко окресленим колом споживачів, що найбільше відповідає порівняльним перевагам конкретного інформаційного виробника. Позиціювання має на меті забезпечити конкретне положення на ринку в одному з цільових сегментів і розробку детального комплексу маркетингу.

Таким чином, для інформаційної структури, що використовує у своїй діяльності інструменти маркетингу, ринкові дослідження є основою розробки загальної стратегії подання інформаційних продуктів і послуг, а концепція маркетингових досліджень являє собою систему найважливіших маркетингових заходів, які забезпечують ефективність прийняття усіх видів управлінських рішень, що найбільшою мірою відповідають нинішнім умовам функціонування інформаційного ринку, динаміці змін правових, фінансових, матеріально-технічних ресурсів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1.Ільганаєва В.О. Бібліотечна освіта: нова парадигма розвитку: Моногр. – К., 1996. – 256 с.

2.Майоров С.И. Информационный бизнес: коммерческое распространение и маркетинг. – М.: Финансы и статистика, 1993. – 128 с.

3.Родионов И.И. Основные характеристики рынка информационных услуг развитых капиталистических стран / МЦНТИ. – М., 1990. – 207 с.

4.Терно В., Тітова Л. Методологія чи аспекти організації бібліотечно-інформаційного маркетингу // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 5. – С. 12-14.

5.Шкардун В.Д. Маркетинг в практике информационных служб организаций и предприятий: Метод. пособие. – М., 1992. – 126 с.

Надійшла до редколегії 14.06.2001 р.

УДК 378.018.32:004.738.5

Н.І. МЕЛЬНИК

ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ

Розглядаються нові тенденції інтернет-комунікацій, які роблять стрімку кар'єру й у системі освіти: завдяки ним з'являються нові форми викладання, полегшується доступ до знань.

Використання мультімедійних технологій та Інтернет, перетворюється на ключовий засіб забезпечення доступу до робочого місця й участі кожної особистості в громадському культурному, економічному, політичному житті суспільства.

Зміни, що відбулися в цифрових мережах, торкнулися й навчання. Набагато легше ввести одне слово в пошукову систему Інтернет, яка «перекопає» для вас величезну кількість інформації за кілька секунд, ніж перегортати сторінки підручника. Дослідження Фонду Бертельсманна (Німеччина) свідчать, що в результаті розвитку World Wide Web освітній ландшафт докорінно зміниться. Очікується, що вже в 2005 р., щонайменше половина студентів здобуватиме освіту через глобальну мережу Інтернет.

Інтенсивний технологічний розвиток змушує по-новому підійти до процесу навчання. Відкриваються нові перспективи, намічаються плідні зв'язки між традиційними педагогічними підходами і завданнями, що постають перед суспільством у галузі інформації та знань. Інтеграція інформаційних технологій, що базується на використанні комп'ютерної техніки, забезпечує єдиний підхід до роз'єднаних у минулому сфер, потребує загальної концепції формування медійної компетенції. Уперше виникли реальні умови для перетворення медійних технологій на частину загальної освіти.

За аналогією з навчанням читанню та письму нині постає питання про «ліквідацію візуальної безграмотності». Тобто, необхідно опановувати специфічні для інформаційних технологій коди, щоб розшифрувати передані за їхньою допомогою відомості (інформацію). Ціль даної точки зору – поглиблення диференціації та інтенсивності сприйняття, зокрема вироблення критичного ставлення до оточуючої людину медійної дійсності.

Зважаючи на припущення, що система масової комунікації має конститутивне значення для створення і функціонування сучасного суспільства, у даному разі особлива увага приділяється економічним основам організації, суспільної значущості масових інформаційних технологій. Ці зв'язки неможливо осмислити виходячи з досвіду безпосереднього контакту з інформаційними технологіями.

Бурхливий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій викликає побоювання, що використання комп'ютерної і телекомунікаційної техніки і технологій унеможливить безпосереднє спілкування, прямі контакти між людьми і навколишнім середовищем. Тому як компенсацію необхідно

розвивати комунікативні засоби. Обмін інформацією у системі «людина-машина» особливо зацікавлює молодь, у навчальному процесі створюються можливості для підвищення індивідуальної активності, творчості, співробітництва, обміну думками.

Оскільки наші уявлення про світ формуються за допомогою інформаційних технологій, останні мають забезпечувати усвідомлене сприйняття і прозорість відповідних процесів.

У результаті дискусії про альтернативні форми громадськості і розвиток відеотехніки так звана «активна робота з інформаційними технологіями» (нім. Aktiv Medienarbeit) набула статусу самостійного медійно-педагогічного підходу.

У Німеччині про медійну освіту та виховання дискутують з тих пір, як виникло кіно. Ще в ранню епоху існування кіно деякі педагоги застерігали від «шкідливого для молоді впливу» кінематографа.

Однак більшість освітян виступила на підтримку «навчальних можливостей кіно». Наприклад, у 1912 р. штуттгартські викладачі в «Тезах що до кінематографічного питання» вимагали створення загального демонстраційного залу в одній із центральних шкіл міста, щоб поряд з іншими наочними засобами – фотографіями, мікроскопічними демонстраціями, експериментальними лекціями – також надавати можливість для кінематографічних демонстрацій.

Після появи телебачення в п'ятдесяті роки медійно-педагогічна дискусія пройшла через різні етапи. Медійна педагогіка, завжди реагувала на технологічні та суспільні перетворення, на нові дискусії у наукових, педагогічних, політичних колах. Проте попередні концепції не зникають у результаті появи нових підходів, вони лише втрачають своє пріоритетне значення.

У вісімдесятих роках започатковано різноманітні спроби систематизації основних напрямів медійної педагогіки. Нині, незважаючи на термінологічний і систематичний розбіжності, фахівці дійшли консенсусу щодо основних напрямів, що значною мірою зважають на висновки дискусій і медійно-педагогічні технології останніх десятиліть:

1. Вибір та ефективне використання можливостей інформаційних технологій у навчальному процесі.

2. Індивідуальна розробка і поширення інформаційно-технологічних матеріалів.

3. Розуміння й оцінка:

- засобів оформлення інформаційних технологій;
- впливу інформаційних технологій на зміст та якість навчання;
- умов створення і впровадження інформаційних технологій.

З цими основними напрямами можна співвіднести численні випробувані, опубліковані й легко доступні приклади навчальних занять.

У сфері педагогічних наук, у ракурсі впливу інформаційних технологій на соціалізацію дітей і підлітків, проте насамперед у сфері комунікаційних наук часто дискутують щодо інформаційних технологій у межах медійно-виховних концепцій. Але викладачі вважають себе передусім спеціалістами-педагогами з рідної мови, історії або іноземної мови. Спеціальні дидактичні дисципліни не зважають на проблеми медійного виховання. У результаті вимоги до медійного виховання були необов'язковими для загального виховного процесу.

У грудні 1984 р. Комісія Федерації і федеральних земель з планування освіти і сприяння дослідженням (Bund-Lander-Kommission fur Bildunsplanung und Forschungsforderung – BLK) прийняла «Рамкову концепцію інформаційно-технічної освіти в школі та в системі фахового навчання». Відповідно до цієї концепції основними напрямами інформаційно-технічної освіти є:

- узагальнення і систематизація досвіду, набутого студентами у процесі навчання, розпізнавання основних структур і опанування простих форм застосування інформаційних і комунікаційних технологій;
- оцінювання можливостей і ризиків, пов'язаних з інформаційними і комунікаційними технологіями;
- опанування критеріїв для самостійної оцінки, ухвалення рішень і дій в усіх життєвих ситуаціях, у яких інформаційні та комунікаційні технології відіграють значну роль і, таким чином, вироблення раціонального ставлення до цих технологій.

Нині «Studium digitale» та віртуальний університет – цілком реальні явища. В Німеччині існують ініціативи з реалізації нових можливостей навчання через мережу. Проте більшість надають перевагу традиційному «присутньому навчанню», а не його віртуальному аналогу. Computer-Based-Learning, Webeducation, Telearning, E-Learning, Teletutoring – ключові слова зі світу нового навчання, які обіцяють стати базою інформаційного суспільства знань.

Улітку 2000 року створена веб-сторінка www.studieren-im-netz.de, яка дає огляд віртуальних пропозицій у Німеччині: пропонують 1500 онлайн- семінарів, лекцій, практичних занять, що проводять німецькі університети, вузи, професійні академії. Ініціатором створення сторінки стала Комісія федерації та федеральних земель з питань планування освіти і сприяння дослідженням.

Незабаром розпочнеться реалізація оголошеної нещодавно федеральним міністерством програми «Нові медії для освіти». Давно створені курси не обмежуються провідними спеціальностями – інформатикою чи електротехнікою, а розробляються нові форми навчання для літератури або педагогіки.

Існує широкий спектр новітніх форм передачі знань: на початку 90-х рр. розроблено Computer-Based-Training (CBT), де знання подаються на компакт-дисках в інтерактивних навчальних одиницях, а Web- Based-Training (WBT)

дозволяє вилучити їх із Інтернету. Одним із варіантів є записані на відео лекції, які теж можна в будь-який момент отримати в Інтернеті. Вони можуть містити й пояснювальні рухомі зображення, обладнані гіперпосиланнями, які заглиблюють в розгалужену науку. На віртуальних семінарах студенти, які ніколи не познайомляться один з одним особисто, можуть опрацьовувати тему разом, консультуючись з телекуратором електронною поштою або ставлячи запитання доцентові.

Безперечно, ці нові методи навчання сприятимуть виникненню нових педагогічних та дидактичних підходів. На відміну від книжки в Інтернеті знання не лінійні (тобто розділ за розділом), а розміщуються в розгалужених модулях. Модуль, що вважається мінімальною навчальною одиницею, пов'язаний з іншими модулями, і студент може комбінувати їх відповідно до своїх потреб. При цьому візуальна інформація набуває все більшого значення в порівнянні з писаним словом.

Кожна з 16 федеральних земель сприяють різним онлайн-проектам для розвитку середньої, вищої професійної освіти та підвищення кваліфікації. Веб-сайт www.studieren-im-netz.de, містить 15 закладів, які називають себе «віртуальними вузами».

У ViKar – віртуальному об'єднанні вузів Карлсруе – шість навчальних закладів міста розробляють спільні освітні онлайн-пропозиції (www.vikar.de). У віртуальній вищій школі Баварії об'єдналися відразу всі вузи федеральної землі (www.vhb.org). Наступний крок цілком логічний: навіщо електронному навчанню втримуватися в межах окремих країн, якщо воно вже існує у World Wide Wed? Економічний семінар у London School of Economics, літературний – у Сорбонні, лекція з IT – в індійському Бангалорі, і це все – не виходячи з дому, без переповнених лекційних залів і штовханини в бібліотеках. За монітором кожний має своє місце. Фахівці з ViKar (Карлсруе) працюють над спільним проектом із європейськими регіонами Баден-Вюртемберг, Каталонія, Ломбардія, Рен-Альп та Валес. Найбільшою перешкодою в такому навчанні без кордонів, на думку спікера ViKar професора Петера Дойссена, є не мова, а взаємне визнання документів про певні етапи освіти. Саме цій проблемі присвячено проект Європейського Союзу. «Cuber» (www.cuder.net), керівництво якого знаходиться в Гагенському заочному університеті. Його мета: щоб студент міг скласти індивідуальний навчальний розклад за пропозиціями дев`яти європейських інтернет-університетів у восьми країнах, «прослухати» окремі навчальні модулі в Хельсинкі, Лінці чи Барселоні, і щоб все це визнавалось і стало підставою для складання випускного іспиту. Гагенський заочний університет, який уже 25 років є центральним німецьким закладом для «Distance Learning», – піонер серед «віртуальних університетів». Останні п`ять років додатково до традиційного заочного навчання Гаген уводить навчальні курси й матеріали в мережу. З 56000

студентів уже 14000 користуються цією пропозицією, перетворюючи власний комп`ютер на центр навчання.

У охопленому мережею суспільстві інформація про знання стає важливим ресурсом, освіта теж перетворюється на товар. Година опрацьованого мультімедійного матеріалу коштує до 100 000 марок. Але концепція навчання протягом усього життя стимулює до підвищення професійної кваліфікації людей, які працюють за певним фахом. Існують дослідження згідно з якими лише на американському ринку «освіти в Інтернеті» щорічний приріст сягне 79 відсотків, тобто в 2003 р. його обсяг становитиме 11,3 млрд. доларів. У Німеччині також є багато бажаючих використати цей потенціал.

Без сумніву, навчання, що базується на Інтернеті, потребує і нових кваліфікацій: від учнів – високого рівня володіння технікою медій і здатності самостійно та свідомо опановувати знання, від викладача – готовності по-іншому структурувати матеріал. Викладач має з пропонувача інформації перетворитися на посередника. Уже нині є широке поле діяльності для «освітнього брокера», який вишукуватиме із всесвітніх навчальних пропозицій потрібне для свого клієнта. У цьому напрямі, наприклад, уже працює www.dlcoursefinder.com. Виведена в Інтернет лише кілька місяців тому, боннська сторінка надаватиме доступ до понад 50 000 заочних курсів у 127 країнах світу.

Як уже відзначалося, тенденція до віртуального навчання має побічні дії. Зокрема: залежність від техніки, соціальна ізоляція, відсутність університетської «атмосфери». Цей перелік можна продовжити. Але переважають позитивні чинники: Через «чорний хід» онлайн-навчання дидактичні новинки можуть увійти й у традиційні вузівські будні. Чітке структурування прикладів, тестів і методів, орієнтація вирішення проблем будуть корисними й «реальному урокові» і, без сумніву, ввійдуть у традиційне навчання, якщо професори зацікавляться можливостями «нової освіти».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бочкин А.Ф. О программе курса «Современные проблемы преподавания информатики. // Інформатика и образование. – 1999. – № 3. – С.78-81

2. Граймес Г. 10 минут на урок INTERNET и WORLD WIDE WEB: Учеб. – 3-е изд. – М.: Изд-во СПб Вильямс, 1998. – 156 с.

3. Земсков А.И. Доступ к электронным ресурсам от Бонна до Владивостока. // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 7. – С. 25-38.

4. Шуткин Л.В. Новое мышление компьютерного мира: итоги и перспективы // Информационные процессы и системы. – 1999. – № 3. – С.21, 28-32.

Надійшла до редколегії 2.07.2001 р.

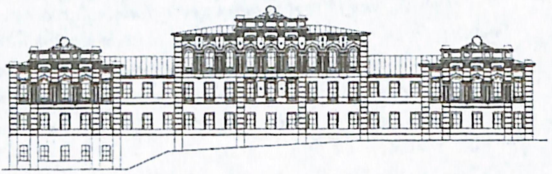

3

Актуальні проблеми педагогіки

УДК 37.03

Т.М. МАРЧЕНКО

КУЛЬТУРА МАТЕМАТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ІНЖЕНЕРА СЬОГОДЕННЯ

Розглядаються питання культури математичного мислення сучасного інженера в історичному аспекті; порівнюються традиційні та сучасні вимоги до його математичної підготовки. Доводиться необхідність виховання математичної культури студентів технічних університетів у тісному зв'язку з прищепленням гуманістичного світогляду.

Традиційно математичній освіті і математичній культурі інженера відводилося пріоритетне місце в його професійній підготовці. З виникненням наприкінці XVIII ст. машинного виробництва як результату інтенсивного розвитку науки й техніки відкриваються справді необмежені можливості для технологічного застосування математики. Інженерна праця, яка до цього моменту не являла собою галузь науки, а існувала в окремих технічних пошуках, не мала тривкої опори в науці, почала набувати цілком певної специфіки. Огюст Конт, французький філософ, що мав інженерну освіту, писав:» Між власне ученими і директорами промислових підприємств потроху формується новий проміжний клас інженерів, спеціальне призначення яких полягає в встановленні відношень між теорією і практикою». Разом з виділенням інженерного корпусу, суб'єктом діяльності якого є техніка і технологія, відбувається всі більша математизація наук. Математика поступово займає випереджаюче положення по відношенню до виробництва. Вплив математики зумовлює зміни в засобах наукового пізнання, в мисленні вчених та інженерів, виробленні нового стилю наукового мислення, який видатний математик Є.С. Вентцель визначила як «інженерно-математичний».

Зі встановленням статусу математики як фундаменту технічних наук висуваються вимоги до математичної культури інженера в структурі його професійного мислення. Виховання культури математичного мислення здійснюється в технічних університетах, передусім під час вивчення курсу вищої математики.

Що традиційно розуміють під поняттям «культура математичного мислення» педагоги, математики, психологи? Л.Д. Кудрявцев [1] вважає, що вивчення математики удосконалює загальну культуру мислення, дисциплінує її, привчає людину логічно мислити, виховує у нього точність і докладність аргументації. Математика навчає не захаращувати дослідження непотрібними подробицями, які не впливають на сутність діла і, навпаки, не нехтувати тим, що має принципове значення для суті питання, яке вивчається.

Р.М. Атаханов [2] зауважує, що вищим рівнем розвитку математичного мислення є його теоретичний рефлексуючий рівень, який виявляється в «са-

мостійному і правильному виконанні змістовного аналізу, плануванні та рефлексії при виконанні завдань математичного змісту», що означає:

1) наявність орієнтації на загальне математичне відношення; вона виявляється в змістовному аналізі перших завдань і в подальшому використанні визначеного відношення;

2) згорнуте виконання розумових дій та їх зіставлення з умовами завдань;

3) здійснення самоконтролю й оцінки за виявленим способом вирішення завдань [2, С. 23].

В. Серве [1] формулює особливості математичної освіти, які впливають на культуру мислення, таким чином: «Серед інтелектуальних властивостей, що розвиваються математикою, найчастіше згадуються ті, що надежать до логічного мислення: дедуктивне мислення, спроможність до абстрагування, узагальнення, спеціалізація, здатність міркувати, аналізувати, критикувати. Математичні вправи в математиці сприяють виробленню раціональності мислення та таких його проявів, як порядок, точність, чіткість, стислість. Вони потребують уяви та інтуїції, дають відчуття об'єктивності, інтелектуальної чесності, інтерес до дослідження і завдяки цьому сприяють утворенню наукового розуму» [1, С. 69].

Академік Б.В. Гнеденко виділяє, зокрема, такі особливості математичного мислення: 1) спроможність помічати нечіткість міркування, відсутність необхідних етапів доказу; 2) звичка до повноцінної логічної аргументації; 3) алгоритмічність міркування; 4) лаконізм; 5) точність символіки.

А.І. Маркушевич назвав розумові навички та особливості, які набуваються завдяки гарному викладанню математики:

1) виділяти сутність питання, незважаючи на несуттєві деталі (вміння абстрагувати);

2) будувати таку схему явища, в якій збережено тільки те, що потрібно для математичного тлумачення питання, а саме: відношення належності, порядку, кількості і міри, просторового розташування (вміння схематизувати);

3) виробити робочу гіпотезу, яка спрощує первісну постановку питання;

4) виводити логічні результати з даних передумов (дедуктивне мислення);

5) аналізувати дане питання, виділяючи окремі варіанти, розрізняти, коли вони не використали всі можливості і коли вони є тільки прикладами і всі можливі ситуації не охоплюють;

6) застосовувати висновки, отримані з теоретичних положень, до конкретних питань і зіставляти результати з тим, що ми теоретично припускали, оцінювати вплив умов, за яких змінюється надійність результату;

7) аналізувати висновки та ставити нові запитання в узагальненій формі.

Таким чином, структура математичного мислення складна й багатопланова.

Наведені особливості математичного мислення є найбільш стабільними, необхідними за всіх часів та історичних періодів інженерної діяльності. Але сучасність вносить свої корективи в структуру професійного інженерного мислення.

Складність техніки та технологічних процесів невимірно зросла. Досліджуються системні, нелінійні технічні об'єкти, основою яких є цілком нові принципи й ідеї. Природа таких об'єктів піддається вивченню тільки засобами математичного моделювання. У зв'язку з переходом до рішення різноманітних технічних задач в нелінійній постановці володіння цими засобами набуває великого значення для інженера.

Особливість сучасного етапу наукового знання - його математизація, тобто вплив математики на ті галузі науки, які завжди належали виключно гуманітарній сфері; посилення традиційного впливу математики в природознавстві; наявність численних прикладів відкриттів у природознавстві за допомогою лише математичного апарату, причому практичне, експериментальне підтвердження цих відкриттів здійснювалося через багато років. Потужним стимулом математизації науки є стримкий розвиток комп'ютерної техніки, інформаційних технологій, що в свою чергу викликає необхідність удосконалення математичних засобів. У останні два десятиріччя математичні засоби і інформаційні технології стали визначальними в багатьох сферах наукової і виробничої діяльності суспільства. Математичне моделювання і комп'ютерна техніка відкривають нові можливості для накопичування, обробки й аналізу інформації.

Нині створено програми математичного забезпечення розв'язування складних технічних задач, за допомогою яких можна здійснювати інтегрування, диференціювання, вирішувати задачі лінійної алгебри, будувати графіки функцій і проводити інші, набагато складніші математичні операції, користуючись цими програмами, як чорним ящиком: лише задаючи необхідні вхідні параметри об'єкта, що досліджується, та одержуючи вихідні. В процес математичних перетворень інженер може не вникати. Але чи означає це, що припустима ситуація нерозуміння математичної суті процесів, які вивчаються? Інколи доводиться чути від студентів першого курсу технічних закладів освіти, що не слід вивчати багато математичних розділів: комп'ютер усе зробить автоматично.

Дійсно, комп'ютеризація інженерної діяльності істотно впливає на характер праці інженера; як і всі інші види техніки, комп'ютер є засобом звільнення людини від рутинних трудових операцій, в даному разі розумових; звільнює творчі потенції дослідника, але разом з цим висуває нові вимоги до особистості інженера, до його мислення. Комп'ютер як інструмент досліджень потребує від людини високого рівня інтелектуального потенціалу, необхідного для глибокого розуміння суті досліджуваних об'єктів.

Оскільки комп'ютер став необхідним інструментом у роботі інженера, питання опанування фахівцями мистецтва розробки математичних моделей різних об'єктів і процесів стають особливо актуальними. Вибір конкретного математичного засобу, побудова певної математичної моделі потребують високої математичної грамотності майбутнього інженера і не менш високого рівня його творчої активності.

Тісна взаємодія людини з комп'ютером виявляє сильний і зростаючий вплив на розвиток людського мислення і людської особистості. Повторюючи вислів У.Р. Ешбі, з автоматизацією операцій розумової праці комп'ютери починають відігравати роль підсилювачів розумових здібностей. Нині інженер неспроможний осягнути разом усі проблеми складного сучасного виробництва або цілої галузі; комп'ютерні технології дозволяють це здійснити в повному обсязі: оперативно надати необхідну інформацію, скласти модель, запропонувати варіанти рішень. Але остаточний вибір залишається за людиною, яка, звільнившись від рутинних розумових операцій, зможе зосередитися на творчому аспекті справи. Комп'ютер здатний якісно виконувати свою задачу тільки в тому разі, якщо вхідна інформація є достатньою і правильною. А якість і кількість вхідної інформації визначають розробники.

Як відзначається в монографії Ю.С. Васильєва, В.Г. Марахова та ін. [3], математика все більш стає мовою сучасної науки, сприяючи чіткій, формалізованій постановці виникаючих у практиці та теорії життєво важливих задач, розробці відповідних теоретичних засобів, побудові найкращих алгоритмів пошуку рішення та його чисельної реалізації. При цьому виникають якісно нові класи моделей сучасної науки, дослідження яких потребує синтезу глибокого знання різних розділів і засобів математики та глибокого розуміння проблематики конкретної досліджуваної галузі знання [3, С. 109]. Тому культура математичного мислення студентів технічних закладів освіти є не тільки невід'ємною частиною професійної культури майбутнього інженера, але й її фундаментом, основною ланкою, а формування цієї культури головним завданням викладання вищої математики. Недостатні математичні вміння можуть стати причиною вироблення неправильних практичних рекомендацій, здатних спричинити нераціональні витрати людських, природних і фінансових ресурсів.

Темпи життя суспільства зростають. Знання, що здобуває майбутній інженер у вищому технічному закладі, на час отримання диплома фахівця виявляються застарілими. Тому сучасне викладання математики має бути націлене на те, щоб випускник, маючи надійну фундаментальну математичні підготовку, вмів самостійно здобувати необхідну інформацію. Ця проблема не нова, вона виникла в епоху прискорення науково-технічного прогресу, а нині не тільки не втратила своєї актуальності, але й набула особливої гостроти через інтенсивну комп'ютерізацію інтелектуальних процесів. Л.Д. Ку-

дрявцев зауважує, що в нових умовах роботи для підтримування кваліфікації на належному рівні кожний фахівець повинен вміти у разі необхідності поповнювати професійні знання, регулярно обновлювати їх. Якщо студент за браком навчального часу не здобув певних знань з математики, безпосередньо необхідних йому для роботи за спеціальністю, цю прогалину можна заповнити в тому разі, якщо він має необхідну математичну культуру, тривкий професійний фундамент, вміння і спроможність самостійно підвищувати рівень освіти [1, С. 64].

Що є грунтовною математичною підготовкою сьогодні? Чи означає грунтовність те, що інженер для успішної діяльності має бути математичним довідником? Чи повинні викладачі знайомити студентів з безліччю абстрактних математичних понять? Адже між знанням, як вирішити диференціальне рівняння, й умінням його скласти стосовно до конкретного природного процесу існує велика різниця. Щоб грамотно розробити математичну модель технічного об'єкту, знати багато способів, як взяти інтеграл або знайти границю функції - недостатньо, інженер повинен передусім володіти культурою математичного мислення.

Отже, історичні умови інженерної діяльності впливають на цілі та напрямки математичної освіти сучасного інженера.

На думку викладачів кафедри вищої математики Національного технічного університету «ХПІ», основним завданням виховання культури математичного мислення студентів є формування певних умінь, а саме:

- зрозуміти природу того або іншого досліджуваного об'єкта і вибрати для його опису відповідну математичну структуру;
- грамотно розробити математичну модель;
- ставити коректні математичні задачі;
- вибирати адекватний математичний засіб і алгоритм для розв'язання задач;
- виробити практичні рекомендації на основі проведеного математичного аналізу.

Формування цих умінь має бути нерозривно пов'язане з вихованням гуманістичного світогляду студентів технічних спеціальностей.Нині все більше уваги приділяється екологічним наслідкам інженерної діяльності, техногенним катастрофам, шкідливому впливу техніки на навколишню природу й організм людини.

Як відзначається в документах Всесвітньої конференції ЮНЕСКО (Париж, 1998 рік), завдяки сучасним технологіям процес виробництва стає все продуктивнішим. Крім того, і в кількісному, і в якісному відношеннях посилюється процес деградації навколишнього середовища. За п'ять років після Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) стан справ у цій сфері не тільки

не поліпшився, але й погіршився. Саме в зв'язку з цим змінюються оцінки ролі сучасної науки і техніки. Якщо одна група фахівців розглядає науку і техніку як чинники, що дозволять вирішити сучасні проблеми, то немало і прибічників протилежної точки зору: наука і техніка породжують більше проблем, ніж здатні розв'язати.

На сторінках «Вісника вищої школи» також порушується проблема прийняття відповідальних технічних і технологічних рішень, що впливають як на стан навколишнього середовища, так і на життя суспільства.

Сучасна ситуація в світі техніки досить суперечлива, стверджується в журналі [4]. З одного боку, зростає її могутність, посилюється її вплив на життя людини. Це стало особливо помітним після виникнення глобальних технічних систем, що започаткували новий етап технізації життя людей, тобто зростання складності, ефективності та кількості технічних приладів і технологій, що застосовуються у суспільному житті. Результат технізації - різні технократичні ілюзії та утопії, подвійні за своєю природою. Їхньою основою є абсолютизація техніки і зменшення ролі людини. Така тенденція позначається на практичній діяльності останньої та її свідомості. Людина та її життя стають все машиноподібнішими, стандартнішими, що зумовлює нереалізованість притаманного людині творчого потенціалу. Все це створює сприятливу атмосферу для некритичного сприймання дійсності, інформації й оцінок, що нав'язуються ззовні. Саме тому при зростанні технічної могутності людства проблема його духовного стану набуває принципово нового звучання. Це тим важливіше, чим більша роль відводиться техніці в житті суспільства: її вплив на соціальні і природні процеси стає необоротним і істотним для стабільності і безпеки всієї біосфери. Процес технізації життя потребує, щоб інженер повною мірою усвідомлював свою відповідальність. Вирішення цієї проблеми стримується багатьма чинниками, зокрема, технократичним спрямуванням професійної підготовки інженера.

Тому на лекціях і практичних заняттях з вищої математики дуже важливо наводити приклади розробки таких математичних моделей, які дозволяють знаходити економічно й екологічно ефективні рішення, що сприяють збереженню не тільки матеріальних цінностей, але й життя людей. Яскравим прикладом може бути створення «Таблиці непотоплюваності» О.М. Крилова, математичної моделі живучості судна. Корпус корабля поділено водонепроникними перегородками на відсіки. Якщо в будь-якому відсіку утвориться пробоїна і він заповниться водою, то для зменшення крену потрібно свідомо затоплювати водою відсіки з протилежного борту. Така пропозиція була зроблена адміралом С.О. Макаровим. Однак відомі випадки, коли капітан корабля помилково віддавав наказ про затоплення не тих відсіків, судно переверталося і гинуло. Простий спосіб відвертання катастрофи запропонував видатний корабел і математик академік О.М. Крилов. Ще на етапі проек-

туванні судна можна розрахувати, як відіб'ється на його крені затоплення певних відсіків і які саме необхідно затопити з протилежного боку для вирівнювання крену, а результати таких розрахунків звести в «Таблицю непотоплюваності». Нині такі таблиці є на судах усіх флотів світу.

Перед вищою школою постає проблема виховання у майбутніх інженерів почуття відповідальності за свої дії, і це завдання може вирішуватися багатьма способами. Внесок викладачів вищої математики може здійснюватися в цілеспрямованому формуванні рефлексії з приводу розумових дій студентів, виробленню у них критичного ставлення до свого мислення.

В межах гуманітаризації освіти структура культури математичного мислення студентів технічних закладів освіти доповнюється такими компонентами:

- усвідомлення майбутніми інженерами того факту, що математика не обмежується своїми вузьконауковими інтересами; незважючи на абстрактність, математика є тією універсальною мовою, якою природа говорить з людиною;
- знання історії математики, походження тих чи інших математичних понять;
- уміння встановлювати логічні зв'язки між різними розділами математики, усвідомлювати генетичний зв'язок між істо-ричним розвитком техніки і розвитком математичних наук.

Сучасні умови підготовки інженерних кадрів в технічних університетах зумовлюють необхідність перегляду змісту математичної освіти майбутніх фахівців. Значне скорочення аудиторного часу, відведеного на лекції і практичні заняття з курсу вищої математики, і разом з тим потреба сучасного виробництва в інженерах, що мають гарну математичну підготовку і високу культуру математичного мислення, зумовлюють протиріччя, які має вирішити вища школа.

Спроможність нашого суспільства вийти з кризового стану, витримати конкуренцію в сфері науки, техніки, інформаційних технологій багато в чому зумовлена станом культури інженерного мислення, ядром якої є культура математична.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кудрявцев Л.Д. Современная математика и ее преподавание. – М.: Наука, Гл. ред. физ.-мате. лит., 1980. – 144 с.;

2. Атаханов Р.М. Соотношение общих закономерностей мышления и математического мышления // Вопр. психологии. – 1995. – № 5. – С. 17-25;

3. Человек, наука, производство. Перспективы развития: В 2-х ч. / Ю.С. Васильев, В.Г. Марахов, С.П. Меркурьев и др.; Под общ. ред. И.М. Рогова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – Ч. 1. – 138 с.;

4. Вестник высшей школы (Alma Mater). – 1998. – № 6.

Надійшла до редколегії 18.12.2000 р.

УДК 37.013

Л.В. РИЧКОВА

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Розглядаються питання взаємодії сім'ї та суспільства, обґрунтовуються роль сім'ї як суб'єкта та об'єкта соціально-педагогічного впливу, актуальні проблеми сучасної сімейної педагогіки.

Суспільно-політичні умови, в яких функціонує сучасна сім'я, характеризуються зміною соціально-економічних відносин у суспільстві, загостренням цілого комплексу протиріч у сфері життєдіяльності сім'ї. Відомо, що саме сім'я найкраще відтворює економічні, політичні, духовні відносини сучасного суспільства. Вона чутливо реагує на всі структурні й функціональні зміни, що відбуваються в ньому і певним чином сама впливає на суспільство.

У новій Конституції України підкреслюється, що держава зацікавлена в міцній, духовно та морально здоровій сім'ї. Так, у статті 51 йдеться про те, що «шлюб грунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен з подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.» У статті 48 сказано: «Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.» Нова Конституція певним чином розширює права сім'ї, обов`язки батьків та дітей. Її основоположні ідеї відтворюють менталітет сучасної української сім`ї.

Життя сім'ї залежить від того суспільства, частиною якого вона є. Сім'я відображає його минуле та сучасне. Історична конкретність сім'ї полягає у тому, що вона змінюється з часом, пристосовується до суспільних відносин, концентрує в собі й відтворює важливі досягнення цивілізації. Сім'я тісно пов'язана з усіма підструктурами соціального організму суспільства. Сьогодні, коли відбувається перехід від одних суспільно-економічних відносин до якісно нових, сім'я опинилася у складній ситуації, що характеризується змінами в сфері трудової діяльності (зростає кількість безробітних серед дорослого населення країни, збільшується кількість жінок, які не працюють, а ведуть домашнє господарство, виховують дітей, більше як дві третини батьків та матерів серед працюючих зайняті в недержавній сфері тощо); загостренням проблем пристосування сім'ї до нового соціального фону; повільними темпами адаптації багатьох сімей до нових умов життєдіяльності. Модернізація суспільних відносин вплинула на функції сім'ї, її склад, структуру, демографічну поведінку, ускладнила виховну ситуацію у самій сім'ї. Перехід до ринкових відносин викликав різку диференціацію сімей, поглибив дезорганізацію сімейного життя, посилив конфліктність у стосунках між членами сім'ї і особливо там, де

не було сформовано необхідних для самозахисту механізмів. Усі ці болісні проблеми трансформації сучасної сім'ї неможливо вирішувати без цілеспрямованої державної сімейної політики.

У словниках слово « сім'я» тлумачиться формально – об'єднання осіб, пов'язаних кровно-родинними або шлюбними відносинами. Змістовної характеристики сім'ї, відповіді на запитання: для чого вона існує, ці джерела не наводять.

А.Г. Харчев виділяє такі найважливіші особливості соціально-правової характеристики сім'ї, як спільність побуту і взаємна відповідальність її членів. На його думку, це: система взаємовідносин малих соціальних груп (чоловіка та жінки, батьків та дітей тощо); взаємна моральна відповідальність та спільність побуту; сукупність зусиль з реалізації соціальних потреб членів сім'ї; реалізація потреб суспільства у фізичному та духовному відтворенні себе в нових поколіннях [13].

Визначення сім'ї як соціального явища в єдності його сутності та специфіки потребує, по-перше, визнання зв'язку сім'ї зі шлюбом (і відповідно розмежування сімейних та родинних груп), по-друге, наявності всіх форм інституалізації шлюбу (зокрема визнання його відповідності чинним у суспільстві юридичним нормам в акті реєстрації шлюбу). Соціальним інститутом не можна вважати будь-яку групу людей, що проживають разом та ведуть спільне домашнє господарство, хоча статистичне визначення сім'ї не робить різниці між інституалізованими сім'ями та родинними групами в найширшому розумінні цього поняття. Втім, тільки інституалізована сім'я має увесь комплекс соціальних функцій та ролей, заради яких суспільство створює, підтримує та зберігає цей інститут.

Сім'я як суспільне явище повністю підпорядковується законам суспільного життя. Соціальна необхідність у сім'ї дійсно є, оскільки якщо зникне вона, то й саме існування людства виявиться під загрозою. Сім'я – основа держави. Здорова, міцна, щаслива сім'я – здорові громадяни. Люди, які живуть подружнім життям, хворіють значно менше, живуть довше. Сім'я – необхідна умова щасливого життя людини. Крім того, сім'я – середовище виховання та соціалізації дітей, відсутність якого формує у дитини негативні якості, зумовлені тією чи іншою характеристичною особливістю комплексу неповної сім'ї або її відсутністю.

Сімейне виховання має свої унікальні особливості, які ефективно впливають на становлення майбутньої людини і громадянина. Незадовільне сімейне виховання майже завжди призводить до непоправних втрат у формуванні потрібних людських рис дитини. За таких умов ніяке, навіть належним чином організоване, суспільне виховання практично не може відновити ці втрати. Можливості сімейного виховання певною мірою унікальні й незмінні. Проблеми сімейного виховання відтворюють своєрідність су-

часного етапу розвитку нашого суспільства. Які ж проблеми сімейного виховання характерні для нашого сьогодення? Їх немало, але найголовнішими, на думку Т. Алексєєнко, є: практична відсутність єдиної теорії сімейного виховання, яка б дозволила мати чітку стратегію вирішення педагогічних проблем; значна плутанина з цінностями в сучасних батьків; суттєве обмеження можливостей соціального оточення дитини; низький рівень морально-психологічних відносин у сім'ї; невизнання батьками соціальної рівності між дорослими і дітьми та ін. [19].

Соціальна необхідність сім'ї зумовлена потребами суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення і трудових ресурсів. Цінність сім'ї визначається тим, як вона виконує головну свою функцію – виховання дітей, у якій поєднуються особисті потреби людей, які створили її, у коханні, материнстві та потреби суспільства в самовідтворенні – як біологічному, так і соціальному. Сім'я – це необхідна та незмінна ланка, без якої суспільство не може обійтися, коли передає підростаючому поколінню систему соціальних правил поведінки (трудової, дозвіллєвої, сімейно-побутової тощо) [12, С. 12].

Сім'ю вивчають соціологи, демографи, психологи, юристи, філософи, педагоги... Вона одночасно і досить складний, і досить простий об'єкт дослідження. Дійсно, сім'ю можна розглядати як сукупність суб'єктів та явищ, взаємопов'язаних між собою, і таких, що утворюють цілісність завдяки підпорядкованості їх дій. Структурний та функціональний підходи дозволяють вивчати відносини та зв'язки всередині цієї системи, а також її змістовну характеристику. Соціальна педагогіка вивчає сім'ю як підсистему суспільства, з одного боку, і як окрему педагогічну систему – з іншого. При цьому діяльність та спілкування розглядаються як способи життєдіяльності сім'ї.

Вивчення умов сімейного виховання та соціального впливу дозволяє створювати цілісне уявлення про дійсний стан виховного процесу в сім'ї, вивчати дитину в її численних зв'язках і стосунках з соціумом, прогнозувати вплив сімейного середовища на дитину, проектувати відношення та зв'язки сім'ї з навколишнім світом.

За типами сім'ї поділяються на три основні групи: авторитарні, демократичні, змішані. Авторитарні сім'ї дотримуються суворих правил, традицій, які склалися в них. Все, що робиться в таких сім'ях, чи то домашні завдання, чи генеральне прибирання, контролюється та перевіряється. За відхилення від правил та норм винуватців карають. До дітей у таких сім'ях ставляться як до об'єктів виховання. У дітей в авторитарних сім'ях формуються гарні звички, стереотипи пристойної поведінки, але в них подавлена воля, спостерігається нестача ініціативи та творчості, ускладнені стосунки з людьми. У результаті діти в таких сім'ях виростають відповіда-

льними людьми, але їм притаманні прихована образливість, заздрість, недовіра до людей, що може перерости у конфліктність.

У демократичних сім'ях немає стійкої організації діяльності її членів, жорстокого контролю, «смикання» через дрібниці. Стосунки в цих сім'ях будуються на довірі, діти – суб'єкти спілкування. Характер дітей у таких сім'ях, як правило, м'який, поступливий, вони мають все для розвитку здібностей і найчастіше виявляються людьми талановитими, розвиненими, але їм не вистачає наполегливості для завершення справи, навичок, звички працювати, щоб забезпечити успіх своїй справі і собі.

Можливий третій варіант сім'ї – змішаний. Це сім'ї, де побут і діяльність високоорганізовані, але не закріплені регламентацією. Діти виховуються в праці, але вона не закріпачує і не створює почуття вини і постійної тривоги з приводу того, що щось не зроблено. У дітей у таких сім'ях формується і непохитність, і поступливість одночасно, звичка до праці, вміння і творчі здібності.

Поняття «сімейне виховання» не є простою сумою його складників – категорій сім'ї і виховання, а є їх синтезом. «Сімейне виховання можна розглядати як сферу, в якій діють певні закони і специфічні принципи педагогіки. Мікроклімат сім'ї – принципова умова для формування і розвитку особистості. Проте слід зважати, що клімат сім'ї часто є віддзеркаленням глобальнішої системи, в якій діє дитина – своєрідної сімейної педагогічної системи» [19, С. 71].

За своєю структурою, кількістю членів та їх віком сучасна сім'я неоднорідна. Є сім'ї, які складаються з трьох поколінь – батьків, дітей, онуків; однодітні сім'ї; багатодітні сім'ї, які мають трьох та більше дітей; неповні сім'ї, у яких немає одного з батьків; бездітні сім'ї; сім'ї з дітьми з боку чоловіка чи жінки (при повторному шлюбі); сім'ї, які проживають разом з родичами. За ступенем виховного впливу на дітей дослідники виділяють такі типи сімей.

1. Сім'ї зі сприятливими виховними умовами. У їх складі обидва батьки і не менше двох дітей. У таких сім'ях панує взаєморозуміння, де демократичний стиль спілкування та поведінки, позитивна трудова та моральна атмосфера, спільна дозвіллєва діяльність; батьки мають високий рівень освіченості, загальної та педагогічної культури. Матеріальне становище такої сім'ї задовільне або добре.

2. Сім'ї з менш сприятливими виховними умовами. Це сім'ї з дезорганізованою структурою (одна дитина; неповна сім'я; розлучені тощо), де панує атмосфера гіперопіки або вседозволеності. Виховна ситуація ускладнена невизначеністю вимог до дитини з боку дорослих.

3. Сприятливо-нестійкі сім'ї, які чинять позитивний вплив на виховання дітей. У їх складі, крім батьків, одна-дві дитини (за структурою це

повні або дезорганізовані сім'ї). Моральна, трудова, психологічна атмосфера позитивна, але немає повного взаєморозуміння між дорослими, часті конфлікти. У батьків, як правило, невисокий рівень загальної та педагогічної культури. Матеріальне становище сім'ї середнє, або в межах середнього.

4. Сім'ї з несприятливими виховними умовами. Духовні потреби в членів сім'ї на другому плані, панує низький рівень освіченості та культури, авторитарний стиль спілкування, взаємне непорозуміння між дорослими й дітьми, відсутність спільних інтересів. Батки приділяють увагу дітям, але неспроможні вплинути на них педагогічними засобами. До цього ж типу належать сім'ї з аморальним мікрокліматом і негативним впливом на розвиток дитини. Для них характерна негативна морально-трудова атмосфера, конфліктність, антипедагогічність у ставленні до дітей. Освіченість батьків нижча середнього рівня. Матеріальне становище погане або дуже погане.

5. Нейтральні сім'ї характеризуються тим, що зайняті виключно зароблянням грошей. Як правило, це матері, що виховують позашлюбних дітей, або розлучені жінки, яким соціальні умови не дозволяють належно виховувати дітей. Також це багатодітні сім'ї з послабленими соціально-моральними нормами, з низьким рівнем культури. Матеріальне становище таких сімей нижче середнього.

6. Криміногенні сім'ї. Внутрішньосімейні стосунки будуються таким чином, що завдають значної шкоди духовному та фізичному розвиткові дітей. У сім'ї панує аморальна атмосфера. Не створені належні умови для виховання [22].

Функції сім'ї відтворюють її можливості як мети (створення оптимальних умов соціалізації дітей) і як засобу задоволення суспільних, групових та індивідуальних потреб. Через свої функції сім'я пов'язана, з одного боку, з суспільством, з іншого – з особистістю. Функції сім'ї мають соціальний характер і можуть розглядатися як види діяльності сім'ї, що забезпечують найважливіші потреби суспільства, особисті, кожного з членів сім'ї, загальносімейні (групові) потреби [14, С. 225].

В.А. Семченко та В.С. Заслуженюк наводять такий перелік функцій сім'ї: 1) збереження соціального або професійного статусу сім'ї (домінуюча система цінностей сім'ї орієнтує дитину на вибір майбутнього фаху, на передачу та збереження секретів професійної майстерності); 2) репродуктивна; 3) виховна; 4) господарсько-побутова; 5) економічна; 6) організації дозвілля; 7) духовне спілкування між подружжям; 8) стосунки з друзями та родичами; 9) розподіл лідерства в сім'ї; 10) здійснення первинного соціального контролю, тобто нормативного регулювання поведінки її членів; 11) психологічна; 12) збереження або підвищення матеріального

стану чи соціального статусу; 13) сексуальні стосунки [22, С. 7-11].

Найтісніше з духовною функцією сім'ї пов'язана виховна. Сучасна сім'я є головною ланкою у вихованні дитини. Сім'я – перший колектив. Вона надає дитині уявлення про життєві цілі, про те, що необхідно знати і як себе поводити. У сім'ї дитина набуває перші навички застосування цих уявлень у взаємостосунках з іншими людьми, співвідношення свого «Я» з «Я» інших людей, засвоює норми, які регулюють поведінку в різних ситуаціях повсякденного спілкування. Сімейна атмосфера впливає на формування у дітей звички поведінки та критеріїв оцінки добра та зла, дозволеного та забороненого, справедливого та несправедливого. Сім'я вводить дітей у світ знань та праці, суспільних прав та обов'язків. Становлення особистості починається у сім'ї. Ставлення батьків до суспільства, до дітей, один до одного, до родичів, сусідів сприймається дітьми як зразок, модель їх власного ставлення. У сім'ї формуються основи характеру дитини, її ставлення до навколишнього світу, моральних та культурних цінностей.

Тривале перебування сім'ї в умовах тоталітарного режиму, в якому ідеологічним доктринам підпорядковувалося все, негативно позначилося і на виховній функції сім'ї.

Соціальна педагогіка розглядає сім'ю як соціальну групу, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка і жінки, їх дітей, інших осіб, пов"язаних з подружжям родинними зв'язками [14, С. 223]. Суб'єктно-об'єктний підхід при вивченні питань сімейної педагогіки базується на таких положеннях:

1. Сім'я є суб'єктом виховного впливу,оскільки саме вона має стати головною ланкою у вихованні дитини, забезпеченні достатніх матеріальних та педагогічних умов для її фізичного, морального та духовного розвитку. Сім'я веде активну роботу з виховання дітей як своїх об'єктів. Важливим аспектом цього положення є знання дорослими членами сім'ї особистісних якостей дитини: фізичного і психічного здоров'я, стійкості нервової системи, реакції на ті чи інші види подразнень, витривалість, готовність до співпраці й взаємодії. Для успішного виховання дитини слід зосереджувати увагу на достовірності, об'єктивності й повноті інформації, яка є основою виховного процесу [15]. Саме в системі сімейного виховання актуалізується диференціація та індивідуалізація виховання, в результаті чого досягається мета – перетворення об'єкта на суб'єкта виховного процесу.

2. Сім'я є об'єктом багатьох впливів і, зокрема, виховного впливу соціального педагога. Різні соціальні інститути, навчально-виховні установи розглядають сім'ю як відкриту систему для координації своїх виховних зусиль. Скоординувати всі ці зусилля означає послабити протиріччя і створити однорідне виховне та розвиваюче середовище [16, С. 237]. Доцільно нагадати, що саме турбота й уболівання держави за долю міцної, працьовитої, духовно багатої, громадянсько свідомої і зрілої української сім'ї,

виховання у ній дітей спонукали прийняти низку документів, а саме: законодавствоУкраїни про сім'ю та шлюб; національні програми «Планування сім`ї» та «Діти України» тощо.

Крім того, розроблено концепцію «Сім`я і родинне виховання», авторами якої стали наукові співробітники лабораторії сімейного виховання інституту змісту і методів навчання. Ця концепція концентрує у собі, відтворює проблеми поглиблення соціалізації сім`ї у сучасних умовах.

Сім'я є тим «матеріалом» для соціального педагога, який не тільки детально досліджується, аналізується, вивчається, а є об'єктом докладання зусиль, базою експериментальної роботи. Наведемо декілька нагальних проблем, які, на нашу думку, безпосередньо стосуються компетенцій соціального педагога.

1. Проблема однодітності в сім'ї. Проблема однодітності в сім'ї не є лише виховною. Саме в ній поєднуються економічні, соціальні, моральні проблеми. Крім того, це також проблема конкретної людини. Орієнтація на сім'ю з однією дитиною та малою кількістю дітей неухильно зростає. Як відомо, виховання єдиної дитини пов'язане з труднощами (найсерйозніші – формування альтруїзму, уміння зважати на оточення, поважати чужі почуття, потреби) [17].

Перед соціальними педагогами постає дуже важливе завдання: формувати в членів суспільства почуття своєрідної дітоцентричності, тобто активно-позитивного ставлення до дітей, до благополучної сім'ї. Педагогіка дітоцентричності є найменш розробленою. Зрозуміло, що основним місцем її дії є родина, однак діапазон застосування значно ширший.

Однодітна сім'я обмежує можливості дитини у спілкуванні, набутті досвіду колективної діяльності. Виховання однієї дитини має безліч варіантів, але всі вони базуються на необмеженій любові до неї. Якщо ж відсутні педагогічні норми у задоволенні батьками бажань та потреб дитини, то проявляються такі риси як егоїзм, неординарність поведінки тощо. Сучасні психологи наводять позитивні риси у розвитку таких дітей: вони духовно більш зрілі, вишукані у стосунках з дорослими, мають широкий кругозір. Батьки в сім'ях з однією дитиною мають більше можливостей (зокрема матеріальних) для розвитку її здібностей. Але можливі випадки, коли єдина дитина поповнює армію «дітей вулиці», оскільки вона позбавлена турботи з боку батьків. Виховна ситуація в однодітних сім'ях може бути досить різноплановою, а відтак не може бути однозначного підходу до її вирішення: слід виявляти як позитивні, так і негативні тенденції у вихованні однієї дитини в сім'ї, аналізувати весь комплекс питань, пов'язаних з цією проблемою.

2. Проблема молодої сім'ї. В.Г. Постовий визначає молоду сім'ю як «фазу або період у житті людини, які характеризуються відчутними зміна-

ми умов духовного спілкування щонайменше двох людей, незалежно від їх віку, поєднанням їх економічної взаємодії, що позначається на створенні матеріальної бази сім'ї, активному дітонародженні та опануванні виховної функції» [18, С. 15].

Формування молодої см'ї пов'язане з багатьма труднощами (матеріальними, житлово-побутовими, психологічними тощо). Починаючи з другої половини 1992 р. понад 90 % молодих сімей мають прожитковий рівень, нижчий за мінімальний споживчий бюджет. Тому необхідна комплексна система заходів по наданню допомоги молодій сім'ї. Одним із напрямів роботи соціального педагога у вирішенні зазначеної проблеми є надання психолого-педагогічної допомоги сім'ям. При цьому слід мати на увазі: міцні стосунки, що грунтуються на довірі, потрібно стврювати не на початку сімейного життя, а ще у батьківській сім'ї. Йдеться про виховання культури дошлюбних та подружніх взаємовідносин паралельно з вихованням старшого покоління – батьків молодих людей.

3. Проблема багатодітної сім'ї. Багатодітність основана на традиціях певної етнічної групи, установах соціального середовища, в якому формується особистість, її ціннісні орієнтації. За наших часів, незважаючи на тенденцію зниження кількості народжених, у деяких сім'ях виховують троє та більше дітей. Існує дуже багато проблем, які має вирішувати багатодітна сім'я. Компетенцією соціального педагога є: прогнозування потреби в соціальній допомозі цим сім'ям, сприяння формуванню позитивного сімейного середовища та підтримка багатодітних сімей з неблагополучними соціальними умовами.

Нагадаємо, що існують такі форми державної допомоги сім'ям: грошові виплати на дітей у зв'язку з народженням, утриманням та вихованням дітей (допомога та пенсії); трудові, податкові, житлові, кредитні, методичні та інші пільги сім'ям з дітьми, батькам та дітям; безкоштовна допомога сім'ям та дітям (дитяче харчування, ліки, одяг та взуття, харчування вагітних жінок тощо); соціальне обслуговування сімей (надання психологічної, юридичної, педагогічної допомоги, консультацій, соціальні послуги).

4. **Проблема неповної сім'ї.** Мабуть, доречніше говорити про один із аспектів проблеми педагогічно слабкої сім'ї. Життя переконує, що повноцінна виховна функція сім"ї забезпечується тільки спільною діяльністю як чоловіка, так і жінки.

Відомо, що навіть у повній сім'ї у процесі виховання дітей виникають труднощі, проблеми, які вирішують і батько, і мати.

Але якщо сім'я неповна, то хтось один несе тягар за двох: вся вага виховання, а також матеріальне забезпечення дітей лежить на ньому. Вдова, розлучена жінка чи незаміжня мати найчастіше намагаються створити дітям найсприятливіші умови життя. Але для цього вона повинна макси-

мально включитись у трудовий процес, у зв'язку з чим часу на ведення господарства й виховання дітей у неї практично не залишається. Особливо всі ці проблеми загострюються в сім'ях, де чоловіки залашились без дружини, самотужки виховують своїх дітей, ведуть домашнє господарство.

У неповній сім'ї виникає значно більше педагогічних проблем, і навіть такі, яких майже не буває в повноцінній сім'ї. Наприклад, психологічні особливості розвитку й життя дитини; вплив суспільної думки й атмосфери найближчого оточення на дитину з неповної сім'ї.

Під неповною сім'єю ми розуміємо сім'ю, до складу якої входять один із батьків та його діти. Неповна сім'я може виникнути у результаті таких обставин: жінка не оформляє юридично шлюб, а проживає одна з дитиною; повна сім'я перестає частково або повністю існувати через те, що один із батьків постійно проживає та працює в іншому районі; смерть одного з батьків; один із батьків назавжди залишає сім'ю і наполягає на розлученні.

Ототожнювати неповну сім'ю та неблагополучну неправильно. Усі труднощі, що виникають у неповних сім'ях у процесі виховання дітей, можна подолати за умов правильної педагогічної позиції дорослих та наявності необхідної соціальної допомоги. Більше того, збереження повної структури у тих сім'ях, де один із батьків став джерелом антисуспільного впливу на дитину, пагубніше для виховного процесу в сім'ї, ніж розлучення в ім'я відновлення нормального виховного середовища.

Напружена атмосфера всередині та навколо сім'ї у зв'язку із загостренням стосунків між батьками,скандалами, взаємними обвинуваченнями, проявом безтактної допитливості з боку оточуючих, їх безпосередніми репліками призводять до дезорганізації, соціальної деформації дитини, послаблюють авторитет батьків, формують у неї відчуття неповноцінності, озлобленості, заздрість до інших тощо.

Неправильно було б ототожнювати неповну сім'ю та педагогічно слабку. Нагадаємо, що під педагогічно слабкою сім'єю ми розуміємо сім'ю зі зниженим рівнем духовних потреб та інтересів,обмеженим колом занять у вільний час і роз'єднаністю дозвілля дітей та дорослих [12]. Проте при зниженні рівня та інтенсивності допомоги дітям у навчанні, оволодінні ними навичками, погіршенні матеріально-побутових умов у неповній сім'ї, послабленні формального контролю з боку одного з батьків за поведінкою дитини; посиленні конкуренції неформального мікросередовища, неповна сім'я може отримати «статус» педагогічно слабкої.

5. Проблема опіки і піклування над дітьми. Опіка та піклування – це правові форми захисту особистісних та майнових прав дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок смерті батьків, їх хвороби або позбавлення батьківських прав. Опіка встановлюється над неповнолітніми, які не досягли 15 років, а піклування – над неповнолітніми віком від

15 до 18 років. При цьому опікун діє від імені (та в інтересах) опікуваного, захищає його права та обов"язки. Той, хто здійснює піклування, тільки допомагає підліткові реалізувати його права та обов'язки.

Суспільство надає дітям, що залишилися без батьків,таку заміну для того, щоб їх потреби були максимально задоволені. Значна роль належить сімейній опіці, в першу чергу – усиновленню.

Сьогодні в Україні налічується понад п'ятдесят тисяч нічиїх дітей. Серед них діти, яких залишили в пологовому будинку, покинули на вокзалі, діти, батьки яких були позбавлені батьківських прав тощо. Яка доля очікує цих дітей, яке виховання отримають ці діти без роду – племені.

Усиновлення – ефективна форма нормалізації умов життя та виховання дитини, яка позбавлена батьківського піклування. Усиновлення є відповідним кровному зв'язкові між батьками та дітьми, а тому ті, хто усиновлюють дитину, несуть повну відповідальність за неї, всю сукупність прав та обов'язків батьків. Особливості сімейного виховання усиновленої дитини вивчено ще недостатньо. Вони можуть бути згруповані згідно з такими проблемами: формування особистісних якостей дитини, її орієнтації та позиції в соціумі; охорона здоров'я дітей; забезпечення їх навчання; захист прав і законних інтересів.

Характер ставлення дитини до осіб, що замінюють батьків, залежить від того, наскільки сама дитина володіє інформацією про її усиновлення. Проблема ставлення до факту усиновлення загострюється в підлітковому віці.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Семья : 500 вопросов и ответов / Ред.-сост. Л.В. Прошина. – М.: Мысль, 1992. – 717 с.;

2. Бойко В.В. Малодетная семья: социально-психологический аспект. – 2-е изд. – М., 1988;

3. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. – М., 1988;

4. Гребенников И.В. Основы семейной жизни. – М.: Просвещение, 1991;

5. Детский сад и семья /Н.Ф. Виноградова, Г.Н. Година, Л.В. Загик и др; Под. ред. Т.А. Марковой. – 2-е изд.,испр. и доп. – М.:Просвещение, 1986 – 207с. – (Б-ка воспитателя дет.сада).

Надійшла до редколегії 25.12.2000 р.

УДК 316.74:614

Ю.Б. МЕЛЬНИК

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я ЯК НЕОБХІДНОЇ УМОВИ ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ

Розглядаються поняття «культура» і «здоров'я», нові підходи до вирішення проблеми індивідуального здоров'я школярів, можливі шляхи подолання недоліків у процесі формування гармонійно розвиненої особистості школяра. Частково пропонується проект концепції «Культури здоров'я» та деякі питання авторської програми спецкурсу «Культура здоров'я»

Сучасна педагогічна наука і практика наполегливо шукають шляхи не тільки відновлення і реформування системи освіти й виховання в Україні, але і принципово нові підходи до вирішення найважливішого завдання – формування, збереження і розвитку культури, здоров'я, інтелектуального потенціалу нашого суспільства, вищою цінністю якого є гармонійно розвинена особистість.

Загальноосвітня школа при всіх спробах її перетворення на нових розпочинаннях усе більше віддаляється від ідеалу гармонійно розвиненої особистості, від виховання загальнолюдської культури в усіх її проявах.

Викликає серйозне занепокоєння недооцінка виховної роботи, розпливчастість її цілей, а найчастіше відмова від неї. Серед найбільш значимих цілей виховання й освіти в різні історичні епохи було виховання гармонійно розвиненої, культурної, здорової людини.

Опанування культури здійснюється за допомогою научення. Культура створюється, культурі навчаються. Оскільки вона не набувається біологічно, кожне покоління відтворює її і передає наступному поколінню. Цей процес є основою соціалізації. У результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм, правил і ідеалів відбуваються формування особистості дитини і регулювання її поведінки. Якби процес соціалізації припинився в масовому масштабі, це призвело б до загибелі культури.

Філософська і педагогічна думка епохи Відродження привнесла багато нового в розуміння культури особистості, доповнила уявлення про всебічний розвиток людини. Якщо античність як девіз діяльності людей обрала мудру заповідь «Пізнай самого себе», то генії Ренесансу поставили перед людиною нову величну ціль – «Твори самого себе». Філософія відродження стверджує уявлення про культуру як про процес удосконалювання й обробки самої людини [2].

Одним із цілеутворюючих понять культури людини став «усебічний розвиток особистості», що припускало збалансування фізичних і розумових занять, книжкових знань і життєвого досвіду, стомлюючих справ і повноцінного відпочинку, дотримання високих моральних ідеалів у справах серйоз-

них і невимушеність в побуті [8].

Антропологи кінця XIX ст. були схильні порівнювати культуру з величезною колекцією «обрізків і шматочків», що не мали між собою особливих зв'язків і зібрані випадково.

Сучасне наукове визначення культури символізує переконання, цінності і виразні засоби, що є спільними для певної групи; вони забезпечують упорядкування досвіду і регулювання поведінки членів цієї групи.

Різні джерела дають такі визначення культури:

- це сукупність матеріальних і духовних цінностей, що відображають історично досягнутий рівень;
- це духовна сфера суспільства, що охоплює систему виховання, навчання та духовної творчості, особливо мистецтва;
- це рівень освіченості, вихованості, а також оволодіння певною сферою діяльності [10, Т. 2, С. 203].

Академік М.К. Реріх визначив поняття «культура» від двох коренів, з яких воно складається: латинського – «культус» – «шанування» та санскритського «ур» – «світ».

«Культура - планування світу. Любов до людини. Культура є пахощі, поєднання життя і краси. Культура є синтезом величних і витончених досягнень. Культура є зброєю світу і спасіння» [7, С. 267].

Культура — цемент будинку громадського життя.

Культура формує особистості членів суспільства, тим самим вона значною мірою регулює їхню поведінку.

Важлива частина культури полягає в тому, що культурні цінності формуються на основі добору певних видів поведінки і досвіду людей.

Багатовіковий досвід людства підказує, що однією з найбільш значимих цінностей для гармонійно розвиненої особистості є культура формування і збереження свого здоров'я.

В усі часи, за всіх соціальних устроїв, здоров'ю надавали важливого значення. Це простежується в прислів'ях та висловах, де чітко видно його важливість для повноцінного життя. Ось декілька з них:

«Було б здоров□□□'я, а щастя знайдеться».

«Здоров'я – це найцінніше, що є в людини».

«Здоров'я – це ще не все, але якщо немає здоров'я, то все нічого не варте».

«Здоров'я – мудрих гонорар» ,– вважає П. Беранже.

«Єдина врода, яку я знав – це здоров'я», – казав Г. Гейне.

«Здоров'я – головне життєве благо», – стверджував Я. Корчак [6].

Визнаючи необхідність розгляду «культури здоров'я» у комплексі соціально-культурного і медико-біологічного підходів, проаналізуємо поняття здоров'я.

Філософи, вчені, лікарі в поняття «здоров'я» вкладали різні значення,

але донині не знайшли всеохоплюючого визначення.

У «Великій медичній енциклопедії» здоров'я трактується як стан організму людини, коли функції усіх його органів і систем урівноважені із зовнішнім середовищем і відсутні будь-які хворобливі зміни.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, «здоров'я – це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб чи фізичних дефектів» [5, С. 7].

Академік М.М. Амосов вважає, що здоров'я організму визначається його кількістю, яку можна оцінити максимальною продуктивністю органів при збереженні якісних меж їх функцій [1].

Професор В.П. Казначеєв трактує здоров'я, як «процес збереження і розвитку біологічних, психічних, фізіологічних функцій, оптимальна працездатність, соціальна активність за максимальної тривалості життя» [3].

Отже поняття «культура» та «здоров'я» є загальнолюдською цінністю і залишаються протягом усіх часів значущими і наповненими високого чистого смислу.

Професор В.А. Скумін визначає культуру здоров'я, як «інтегральну галузь знання, яка розробляє і вирішує теоретичні і практичні завдання гармонійного розвитку духовних, психічних і фізичних сил людини, оздоровлення біосоціального середовища, що забезпечує на цій основі вищий рівень життєтворчості» [9, С. 21].

Культуру здоров'я можна розглядати в єдності об'єктивного і суб'єктивного аспектів, тобто формуючої людину дійсності й активної творчої індивідуальної діяльності, що людина перетворює в предмет своєї волі і свідомості, вибираючи засоби й форми буття, це – необхідна умова розвитку суспільства на шляху прогресу.

Завданнями культури здоров'я є забезпечення протягом всієї індивідуальної життєдіяльності людини умов, що сприяють формуванню здорової, гармонійної особистості. Невиконання норм і принципів процесу формування особистості матимуть негативні наслідки. Прикладами можуть бути різні форми активності людини, у результаті яких не спостерігається гармонійної єдності соціально-типового й індивідуального. Яскраво виражені психологічні направленості особистості є важливими передумовами формування її соціальних особливостей.

Процес формування культури здоров'я передбачає: задоволення суспільних і особистих зацікавленостей; активізацію потрібністно – мотиваційної сфери, емоційного, інтелектуального і вольового компонентів діяльності; врахування індивідуально–психологічних особливостей, рівня активності; розширення інформаційно-пізнавальної та комунікативно-регулятивної функцій діяльності, що забезпечують процеси самопізнання, самоврядування, емоційної і нормативної саморегуляції поведінки та діяльності особистості.

Особливу роль у справі формування культури здоров'я відведено освітянській галузі, оскільки рівень фізичного здоров'я формується ще в дитячому дошкільному закладі, триває в загальноосвітній школі, профтехучилищі, технікумі, вузі.

Культурологічний підхід до змісту освіти як частини сукупного соціального досвіду потребує, щоб у кожному навчальному предметі, кожному виді діяльності учнів ідеї культури здоров'я здобули найбільш повне втілення. Він припускає самовизначення особистості, розгортання її потенційних можливостей у наближенні до ідеалу всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Культура здоров'я в навчально-виховній сфері, як складова частина загальної системи освіти, має стати основою забезпечення та розвитку фізичного і морального здоров'я, комплексного підходу до формування розумових і фізичних якостей особистості, вдосконалення фізичної і психічної підготовки, до активного життя і професійної діяльності на принципах індивідуального підходу, пріоритету оздоровчої спрямованості.

Проблема формування культури здоров'я молодших школярів останнім часом має стійку тенденцію до загострення та зумовлена великим науковим, прикладним та державним значенням. Здоров'я нації було, є і залишиться незамінимим капіталом, передумовою стійкого і впевненого розвитку економіки і культури.

За даними статистики, фізичний стан нації перетнув критичну межу і щороку погіршується. Зменшується тривалість життя, зростає смертність, стрімко збільшується кількість хронічних захворювань. Майже 80 % дітей, які йдуть до школи, мають серйозні вади, а 90 % школярів середніх шкіл не потрапляють у розряд «повністю здорових», бо встигли набути тих чи інших хронічних хвороб чи фізіологічних відхилень.

Неувага до формування культури здоров'я в дітей і молоді спочатку може позначитися зниженням престижу країни на спортивних аренах світу, а невдовзі – приведе до необхідності спорудження великої кількості лікарень, санаторіїв, притулків для хворих. Щоб не припустити такого становища, слід негайно замислитись над майбутнім. У зв'язку з цим виникла потреба створення концепції культури здоров'я.

Запропонований ***проект концепції культури здоров'я для загальноосвітніх шкіл України*** базується на Декларації прав дитини; Законі України «Про освіту»; Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття); Державній національній програмі «Діти України»; Державній національній програмі «Фізичне виховання – здоров'я нації».

Основною метою проекту концепції є:

- формування культури здоров'я в учнів загальноосвітніх шкіл;
- фізична і валеологічна освіта та виховання;

- збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я;
- розвиток індивідуальних особливостей школярів;
- реалізація творчого потенціалу особистості.

Основні принципи концепції:

- гуманізація освіти;
- особиста орієнтація та диференціація;
- науковість та доступність змісту освіти;
- системність та наскрізність у розгляді проблем людини та її здоров'я;
- цілеспрямованість та наступність;
- динамічність освіти;
- превентивність;
- повноцінна позитивна реалізація природних потенціалів та індивідуальних можливостей особистості;
- розвиток творчих здібностей дитини;
- ієрархія духовна, психічна, фізична.

Завдання концепції:

- формування культури здоров'я у школярів, батьків, учителів;
- створення структурних підрозділів (центрів, служб, рад, клубів);
- підвищення кваліфікації учителів з питань здорового способу життя;
- здійснення комплексного психолого-педагогічного, фізичного, валеологічного та медичного дослідження учнів;
- опанування в початковій школі спецкурсу «Культура здоров'я»;
- оволодіння знаннями та вміннями щодо збереження та зміцнення здоров'я;
- розвиток креативності мислення школярів.

Формування культури здоров'я охоплює різні напрями, тому змістовними лініями проекту концепції мають бути:

- філософсько-методологічні та культурологічні основи здоров'я;
- фізичний, психічний, духовний аспекти здоров'я;
- природні та соціальні умови здоров'я;
- етнічна культура здоров'я;
- основи безпеки життєдіяльності та медичних знань;
- оздоровчі методи і системи.

Для практичної реалізації проекту концепції у школі на першому етапі була розроблена ***авторська програма спецкурсу «Культура здоров'я»*** для учнів початкової школи, рекомендована та зареєстрована управлінням освіти та науки Харківської державної адміністрації, НМПЦ управління освіти м. Харкова [4].

Спецкурс являє собою систему наукових і емпіричних знань, умінь і практичних навичок, необхідних для виховання валеологічного світогляду і поведінки, стійких мотивацій щодо здорового способу життя й безпе-

чної життєдіяльності, як важливої умови й потужного механізму формування, збереження і зміцнення фізичного, психічного та духовного здоров'я молоді. Валеологічні знання дозволяють учням формувати в собі свідоме дбайливе ставлення до здоров'я як найвищої людської цінності, як умови реалізації духовного, творчого й фізичного потенціалу особистості, як ефективного методу попередження інфекційних, соматичних і психічних захворювань та СНІДу, а також набути навички безпечної життєдіяльності з метою попередження дитячого травматизму та нещасних випадків, набути вміння першої само і взаємодопомоги в екстремальних умовах.

Запропоновану програму складено для учнів загальноосвітньої школи (I-III ступенів) молодшого шкільного віку (1-3 класи), загальним обсягом 102 години. Вона передбачає заняття тривалістю одну академічну годину, які проводяться один раз на тиждень, протягом навчального року, що складає 34 години на кожен рік, що надає можливість досягти поступовості, системності, логічної послідовності подання навчального матеріалу, і побудована з урахуванням принципу наскрізних ліній.

Метою спецкурсу «Культура здоров'я» є валеологічна освіта й виховання, формування валеологічного світогляду та поведінки учнів, мотивацій, що забезпечать активне й свідоме залучення кожного індивіда до процесу творення свого здоров'я, а також створення в системі навчання умов, формуючих фізично - валеологічну культуру в школярів, що відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам, зважаючи на інтереси, індивідуальні особливості, можливості дітей.

Викладання даного курсу забезпечить реалізацію таких завдань:

- ознайомлення учнів із основними валеологічними принципами та закономірностями життєдіяльності людини;
- створення в учнів сталих мотиваційних установок на валеологічну поведінку й здоровий спосіб життя як провідної умови й ефективного механізму формування, збереження та зміцнення здоров'я;
- виховання в учнів усвідомлення, що людина є частиною Природи і що стан її здоров'я формується й залежить від природних факторів і встановлення гармонійних взаємин із природою та суспільством;
- свідоме оволодіння учнями валеологічними знаннями, вміннями і навичками та активне творче їх застосування з метою формування, збереження та зміцнення індивідуального здоров'я.

Концептуальні положення спецкурсу «Культура здоров'я»:

- максимальна реалізація позитивного потенціалу учнів у фізичному, психічному та духовному розвиткові;
- цілеспрямованість та системність змісту освіти;
- усвідомлення дитиною необхідності отримання знань з культури здоров'я;

- залучення до процесу навчання не тільки раціональної, а й емоційної сфери;
- формування мотиваційного, інформаційно-пізнавального та ціннісно-естетичного напряму активності учнів;
- зміна ігрової мотивації на мотивацію навчання;
- проблемний підхід у навчанні;
- співпраця та співтворчість між учителем та учнем, учнем та учнем, учнем та вчителем;
- варіативність процесу навчання;
- індивідуальний підхід до школяра;
- робота по опануванню знань, умінь та практичних навичок з усіма дітьми.

Спецкурс «Культура здоров'я» орієнтує вчителя не на традиційний урок, а на можливість впровадження творчого підходу до нестандартних уроків, які сприяють підвищенню пізнавальної активності учнів до навчальної діяльності та формуванню в них мотиваційної сфери, що є необхідною умовою для успіху в навчанні.

Проведення занять за спецкурсом у тісній інтеграції з уроками фізичної культури допоможе здійснити реалізацію питань по фізичному вдосконаленню, формуванню культури здоров'я завдяки вивченню тем по руховій активності, загартуванню та психогігієні з їх практичним застосуванням.

Для поглибленого засвоєння навчального матеріалу заняття мають теоретичну і практичну частину, яка базується на наочно-діяльному та наочно-образному мисленні, що ґрунтується на вікових психологічних особливостях дітей молодшого шкільного віку.

Важливу частину програмного матеріалу становлять рухливі та народні ігри, а також вимоги до знань та вмінь учнів, на які вчитель зобов'язаний зважати при плануванні занять.

Головним аспектом організаційно-методичного проведення уроку спецкурсу «Культура здоров'я» є вироблення інструктивних навичок та вмінь самостійних занять фізичними вправами, розвиток пізнавальних інтересів завдяки проблемному підходу в навчанні, а також залученню до процесу навчання емоційної сфери, на основі найраціональніших методів організації навчання школярів та здійснення міжпредметних зв'язків.

Даний спецкурс здійснюється через інтегративні взаємозв'язки з іншими предметами: фізична культура, суспільствознавство, українська мова, природознавство, словесність, малювання, музика.

Програма надає учневі теоретичні основи та практичні навички формування, збереження й зміцнення індивідуального здоров'я, узагальнює, систематизує та доповнює знання не тільки валеологічного спрямування,

а і здобуті в інших освітніх галузях, що забезпечує гармонійний розвиток особистості школяра.

Використання нових інформаційних технологій навчання дозволить здійснити збір, переробку, збереження необхідної інформації щодо навчально-виховного процесу та інформації стосовно учнів, а також проводити тестування за допомогою існуючих комп'ютерних програм. Навчання за допомогою технічних засобів оснащення, використовуючи інформаційно-ілюстративний метод, сприятиме активізації пізнавальної діяльності, підвищенню рівня знань з культури здоров'я.

Оцінювання знань, вмінь та навичок здійснюється з використанням різноманітних форм та методів контролю і виражається балом.

Визначення індивідуального рівня здоров'я здійснюватиметься за допомогою вимірювань і тестів та оформлення «Щоденника здоров'я».

Формування культури здоров'я особистості школяра буде сприяти цілеспрямованому, поступовому та послідовному наближенню до вищого ступеня розвитку його якостей, здібностей, властивостей та можливостей.

Процес гармонійного розвитку школярів відбувається тоді, коли ціннісні орієнтації, які перевірені особистим досвідом, перетворюються у реальні мотиви поведінки особистості. Цей процес буде протікати інтенсивніше, якщо ціннісні орієнтації будуть поєднані з життєвими планами особистості.

Ефективність процесу формування культури здоров'я школярів та результативність валеологічної і фізкультурно-масової роботи в школі будуть вищими не лише при впровадженні спецкурсу «Культура здоров'я», а й коли цей процес здійснюватиметься при спільній роботі структурних підрозділів школи, у поєднанні з комплексно-цільовою програмою, за умов, спеціально адаптованих для конкретного навчального закладу.

Вирішення цього завдання можливе за умови узгодженої співпраці педагогів та батьків. Беручи це до уваги, педагогам необхідно прагнути опановувати та впроваджувати передовий педагогічний досвід, інноваційні технології, різні форми організації та методики навчання з урахуванням індивідуальних, вікових, анатомо-фізіологічних та психологічних особливостей дітей.

Отже, культура є однією з головних складових усебічно розвиненої особистості, а формування культури здоров'я, як один із її аспектів, забезпечить необхідні умови для гармонійного розвитку школярів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье. – М., 1987.

2. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления. – М.: Наука, 1978. – 199 с.

3. Казначеев В.П. Очерки теории и практики экологии человека. – М., 1983.

4. Мельник Ю.Б., Свячена С.М. Авторська програма спецкурсу «Культура здоров'я» для учнів I – III класів. – Х., 2000.

5. Попов С.В. Валеология в школе и дома (О физическом благополучии школьников). – СПб.: Союз, 1997. – 256 с.

6. Приказки та афоризми про здоров'я, хвороби, життя та алкоголь /Упоряд. та вступ. слово Б.І. Рудик. – 2-е вид., перероб. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. – 80 с.

7. Реріх Н.К. Избранное. – М.: Правда, 1990. – 527 с.

8. Савицкая Е.Э. Закономерности формирования «модели культурного человека». // Вопросы философии. – 1990. – № 5. – С. 61-79.

9. Скумин В.А., Бобина Л.А. Пропедевтика культуры здоровья. – Новочебоксарск: Перос, 1994. – 192 с.

10. Украинский советский энциклопедический словарь.– К., 1988. – 767с.

Надійшла до редколегії 25.12.2000 р.

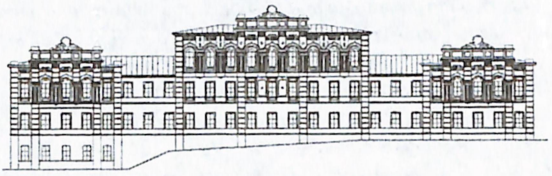

4

Рецензії

УДК 930.85:159.964.26(049.32)

О.К. ДУСАВИЦЬКИЙ

ПСИХОАНАЛІЗ ТА КУЛЬТУРА: СУЧАСНИЙ ПІДХІД, НОВЕ ЗНАЧЕННЯ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОВПЛИВ

Рецензія на монографію В.М. Шейка «Історико-культурологічні аспекти психоаналізу» (Х., 2001. – 152 с.)

На сучасному етапі інформаційного розвитку суспільства пошуки літератури будь-якої тематики не є серйозною проблемою. Так, питанням психоаналізу присвячено чнемало праць – першій теорії особистості та психотерапевтичному методові, заснованому З. Фрейдом. Однак, автори, зазвичай, зосереджують увагу на психологічних та психіатричних аспектах праць ученого, в той час як психоаналіз є феноменом, який значно виходить за межі даних наук. Прогалину, яка виникла у вивченні історико-культурологічних, філософських та інших аспектів психоаналізу, значною мірою заповнює монографія В.М. Шейка.

У праці «Історико-культурологічні аспекти психоаналізу» автор зробив вдалу спробу осмислити вплив теорій, створених у руслі психоаналізу, на духовний розвиток суспільства.

У монографії насамперед розглядаються історико-філософські, культурологічні, релігієзнавчі аспекти психодинамічної теорії З. Фрейда. Крім того, подається стисла, але змістовно насичена характеристика самої теорії, передумов її виникнення і зв'язку з іншими науковими школами та напрямами.

Психоаналіз як наукова теорія має евристичну цінність – здатність стимулювати вчених до проведення подальших досліджень, направлених на її доведення, розвиток або спростування. В результаті таких досліджень були створені нові, цілком самостійні теорії. К.Г. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм, Г.С. Саллівен, О. Ранк є авторами найзначущих із них. У монографії В.М. Шейка міститься характеристика основних теоретичних концептів цих теорій, без аналізу яких розгляд історико-культурологічних аспектів психоаналізу не був би повним. Однак, автор не обмежується простим викладенням основних теоретичних постулатів К.Г. Юнга, А. Адлера, К. Хорні та ін. У праці наведено результат осмислення історико-культурологічних, філософських, релігієзнавчих та соціологічних меж створених ними теорій. Так, на особливу увагу заслуговує аналіз концепцій К.Г. Юнга щодо значення психічних феноменів у культурному розвитку суспільства; поглядів А. Адлера про взаємозв'язок людини й культури; уявлень К. Хорні про культурні умови як причини виникнення внутрішніх конфліктів; постулатів Е. Фромма про обмеження, які накладаються культурою на вільне творче мислення дослідника.

Вважаю, що з монографією «Історико-культурологічні аспекти пси-

хоаналізу» слід ознайомитися не лише студентам і аспірантам, які вивчають історію, психологію, філософію, культурологію, а й досвідченим фахівцям у цих галузях, оскільки в монографії В.М. Шейка пропонується новий та оригінальний підхід до аналізу наукової творчості З. Фрейда.

Одночасно зазначу, що жива та яскрава мова автора дозволяє поєднати безперечну наукову цінність книги з доступністю, образністю викладення матеріалу і здатна зацікавити не тільки психологів і культурологів, а й усіх, хто замислюється над проблемами філософії, історії, культури та мистецтва.

Надійшла до редколегії 15.10.2001 р.

УДК 002.001

Н.М. КУШНАРЕНКО

ДОКУМЕНТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВАЮТЬ...

Рецензія на навчальний посібник А.А Соляник «Документні потоки та масиви»: Допущено М-вом культури і мистецтв України як навч. посіб. для вищ. навч. закладів культури і мистецтв (Х., 2000. – 112 с.).

У 2000 р. у Харківській державній академії культури вийшов друком навчальний посібник А.А. Соляник «Документні потоки та масиви», поява якого - закономірний результат активізації документознавчих досліджень фахівцями харківської наукової школи, їх пошуків щодо вдосконалення структури та змістовного наповнення фундаментального курсу «Документознавство» та інших дисциплін документно-комунікаційного циклу, спрямованих на підвищення рівня підготовки фахівців зі спеціальностей «Бібліотекознавство та бібліографія», «Документознавство та інформаційна діяльність».

Теоретико-методологічною базою основних положень навчального посібника стали праці Ю.М. Столярова, Н.М. Кушнаренко, Г. М. Швецової-Водки, С.Г. Кулешова та ін. Логіка структурування та викладення матеріалу сприяє засвоєнню студентами теоретичних знань про особливості та закономірності функціонування документних потоків та масивів (ДП та М) як окремих явищ штучно створеної підсистеми документних комунікацій суспільства.

У першому розділі навчального посібника авторка розкриває сутність і значення ДП та М як системних об'єктів, характеризує їх ознаки, властивості, параметри, функції, основи структурування. Погоджуючись

з розподілом функцій ДП та М, слід зауважити, що перелік загальних властивостей потоків та масивів залишається дискусійним питанням. На відміну від попередніх праць, де поняття потоку та масиву розмежовували в окремі поняття суто механістично, у навчальному посібнику, що рецензується, зроблено спробу простежити діалектичні взаємозв'язки та взаємозалежності документних потоків, масивів, фондів та ресурсів, упорядкувати їх визначення та співвідношення. Цьому сприяло застосування класифікації документних систем, запропонованої Ю.М. Столяровим, яка вдало ілюструє генетичну єдність соціальних інституцій документовиробництва, документорозповсюдження та документовикористання. Розділ завершує параграф, присвячений методам вивчення системних властивостей ДП та М, які, в залежності від об'єктів наукових досліджень, класифіковано в межах трьох великих груп – інформетрії, бібліометрії, наукометрії.

У другому розділі навчального посібника розкрито сутність циклічності функціонування документів у суспільстві, охарактеризовано особливості структури документопотоків та масивів на етапах документогенезу, документорозповсюдження, документовикористання в умовах інформатизації суспільства. Додатки, що ілюструють структуру життєвого циклу вхідного ділового та електронного документів, посилюють наочність викладення навчального матеріалу, разом із завданнями для самоперевірки вони сприяють якісному засвоєнню його студентами.

Зміст третього розділу розкриває основні закономірності функціонування ДП та М, що відбивають суттєві, сталі, необхідні зв'язки між документно-комунікаційними явищами. Підкреслено, що закони і закономірності за своїм внутрішнім змістом відбивають об'єктивні процеси дійсності, тому пізнання законів є основним завданням науки, а їх знання дозволяє навчитися використовувати закони для управління розвитком явищ, прогнозувати їх майбутній стан.

Серед загальних законів та закономірностей наведені: закон відповідності складу та обсягу ДП та М інформаційним потребам суспільства, профілю різних видів документальних систем на кожному конкретному історичному етапі; закономірність ущільнення ДП та М у процесі еволюції технологій документування інформації; закономірність зберігання й спеціалізації різних видів документів як засобів комунікації. Детально розкрита сутність специфічних закономірностей функціонування ДП та М, але їх дію проілюстровано на прикладах функціонування переважно наукових видань, в той час як особливості якісно стійких зв'язків, що існують у ДП та М управлінських документів, лишилися за межами посібника.

Четвертий розділ, присвячений еволюції ДП та М, надає уявлення про

особливості етапів зародження ДП та М у суспільстві, їх формування, інтенсивного розвитку та кардинальних структурних змін. Запропонована авторкою періодизація сприяє опануванню історико-генетичних підвалин еволюції ДП та М як елементів соціальних комунікацій суспільства.

В умовах становлення науки про документ деякі з теоретичних положень про ДП та М як підсистему документальних комунікацій мають дискусійний характер, але вони є підставою для активізації подальшого наукового пошуку. Слід відзначити, що навчальний посібник А.А. Соляник є ще одним кроком у документологічних дослідженнях вітчизняних фахівців, відіграє суттєву роль у підготовці нової генерації фахівців для документно-комунікаційної сфери України.

Надійшла до редколегії 10.04.2001 р.

УДК 002.6

Г.В. ШЕМАЄВА

НА ДОПОМОГУ РЕФОРМУВАННЮ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

Рецензія на монографію Дерлеменка В.В. Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби (К., 2001.- 452 с.)

У сільському господарстві та економіці України утверджуються нові ринкові економічні відносини, розвиваються господарсько-підприємницькі тенденції, побудовані на принципово нових економічних засадах: формуються земельні й майнові відносини, вдосконалюється система державно-правового регулювання сільського господарства, поширюється застосування біржової форми реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства.

Немає сумніву, що розбудова на нових економічних засадах аграрного сектора економіки неможлива без якісного, оперативного і своєчасного інформаційного забезпечення фахівців сільського господарства. Тому актуальність виходу друком монографії В. Дерлеменка «Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби» важко переоцінити.

Монографія базується на численних документних матеріалах, узагальненні теоретичних досліджень та практичних наробок, вивченні досвіду функціонування консультаційно-освітніх служб як України, так і різних країн світу: США, Великої Британії, Німеччини, Данії, Голландії, Іспанії, Нігерії тощо.

Праця є вагомим внеском у методологію розбудови Національної

системи інформаційних консультаційно-освітніх служб АПК України, завдання створення якої викладені в «Програмі інформатизації агропромислового виробництва на 1996-2000 рр.» та проекті «Програми інформатизації АПК на 2000-2005 рр. і на період до 2010 р.».

Актуальність дослідження В.В. Дерлеменка насамперед полягає в тому, що в рецензованому творі розроблена концептуальна модель Національної системи інформаційних консультаційно-освітніх служб (НСІКОС) АПК України, інтегрованої у світовий інформаційний простір та адаптованої до специфічних умов економіки нашої країни. У праці доводиться, що НСІКОС АПК України має бути принципово новою системою, створеною на основі наукового узагальнення і творчого використання вітчизняного та зарубіжного досвіду, здатною об'єднати установи і організації різного відомчого підпорядкування та форм власності, що надають інформаційні й консультаційно-освітні послуги населенню.

Праця актуальна ще й тим, що в ній на основі системного підходу розроблені похідні від основної концептуальної моделі управління та підвищення ефективності функціонування НСІКОС АПК та низка пов'язаних з ними математичних моделей, що може стати в нагоді розробникам концепцій, технічних програм та проектів, допоможе вже на початковому етапі запобігти прорахунків, які пізніше можна буде виправити лише ціною великих витрат часу, фінансових та людських ресурсів.

Заслугою автора є те, що він уперше в національній науці проаналізував історичний розвиток процесу поширення сільськогосподарських знань та надання консультаційно-освітніх послуг, що розпочався в глибоку давнину і має в своєму арсеналі значний досвід роботи з клієнтами. Значною мірою цей процес залежить від розвитку сільськогосподарської бібліографії і на території України пов'язаний з іменами О. Чаянова, Є. Храпливого та інших видатних учених-агрономів та бібліографів (розділи 3-4).

У монографії слушно зазначається, що залишки існуючої з часів Радянського Союзу морально і технічно застарілої системи розповсюдження передового досвіду в сільському господарстві вже не можуть задовольнити потреби користувачів. Тому найближчим часом необхідно створити принципово нову НСІКОС АПК України з синергетичним ефектом, інтегровану в світовий інформаційний простір. Така система має бути здатною своїм проблемно-модульним довідково-інформаційним фондом (ЄДІФ), створеним на основі вивчення інформаційних потреб різних груп користувачів, задовольняти запити і потреби споживачів і на відміну від всесвітньо відомої системи Internet зможе відмовитися від значної кількості непродуктивної роботи (розділ 6).

Автор слушно вважає НСІКОС АПК України великою функціона-

льною і складною кібернетичною системою, до якої входить комплекс підсистем, кожна з яких має свою стратегію для розробки і реалізації конкретних програм. Виходячи з цього, в книзі подаються створені на основі системного підходу концептуальні та похідні від них моделі проектування, моделювання, побудови та експлуатації НСІКОС АПК, що дозволяють перейти від опори на інтуїцію або встановлені стереотипи до діяльності, в основі якої лежить наукознавчий підхід, вивірений на моделі. Саме це, на думку автора, забезпечить відхилення невдалих проектів ще під час експертизи та обговорення, а не на стадії їх реалізації (розділ 6).

При розробці організаційних засад, визначенні взаємозв'язків, що виникають між окремими елементами НСІКОС АПК різних країн в умовах ринку, а також з метою вивчення функцій та притаманних їм форм і методів роботи, в монографії творчо використаний зарубіжний досвід побудови і функціонування еталонних моделей США та Великої Британії та похідних від них моделей ФРГ, Данії, Голландії та інших країн з ринковою економікою або тих, що знаходяться на шляху до неї. Особливо він став авторові в нагоді при: обгрунтуванні пропозицій щодо створення Головного міжвідомчого науково-дослідного інформаційного консультаційно-освітнього центру галузі та мережі аналогічних установ на місцях; формуванні єдиного довідково-інформаційного фонду – складової частини національних інформаційних ресурсів; визначенні форм і методів роботи з клієнтами працівників НСІКОС АПК; необхідності координації роботи НСІКОС АПК з Всеукраїнською спілкою інформаційних фахівців АПК, іншими добровільними об'єднаннями громадян та організацій, зацікавлених у поширенні сільськогосподарських науково-технічних знань; організації і проведенні масових заходів, зокрема в роботі по залученню молоді до сільськогосподарської праці (розділи 6-8).

Новизною можна вважати і внесок автора в розробку та упорядкування української інформаційної термінології.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що рецензована праця є однією з перших грунтовних теоретичних розробок з проблеми розповсюдження сільськогосподарських науково-технічних знань. Думки, висловлені в монографії, можна розглядати як пропозиції законодавцям і керівникам агропромислового сектора економіки країни щодо створення НСІКОС АПК України, інтегрованої в міжнародні та національні високотехнологічні інформаційні системи XXI ст.

Відзначаючи довершеність дослідження, логічну послідовність аналізу проблеми формування та функціонування НСІКОС АПК України в ринкових умовах, не можна залишити поза увагою і певні недоліки. Так,

авторові можна було б порадити повніше розкрити дієвість та передбачувану економічну ефективність окремих елементів.

Загалом монографія являє собою оригінальне наукове дослідження актуальної проблеми і, напевно, викличе схвальний резонанс у читацької аудиторії. Книга призначена керівним працівникам, що формують національну аграрну політику, науковцям та фахівцям, причетних до розповсюдження сільськогосподарських знань. Вона стане в нагоді виробникам сільськогосподарської продукції, бізнесменам, бібліотечним та іншим працівникам інформаційних консультаційно-освітніх служб, зокрема мережі регіональних центрів наукового забезпечення АПВ системи УААН, а також професорсько-викладацькому складу, студентам і аспірантам навчальних закладів, де готують фахівців відповідного профілю.

Надійшла до редколегії 18.04.2001 р.

НАШІ АВТОРИ

Андрющенко Олександр Анатолійович	начальник Кримського консультаційного пункту Харківської державної академії культури (ХДАК), пошукувач кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Баніна Маргарита Дмитрівна	аспірант кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК, викладач-методист Донецького училища культури
Гурська Наталя Олександрівна	студентка IV к. ф-ту документознавства і бібліотечно-інформаційних систем Миколаївського філіалу Київського національного університету культури та мистецтв
Давидова Ірина Олександрівна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій ХДАК
Денисенко Світлана Олександрівна	аспірантка кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Дерлеменко Віталій Володимирович	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту аграрної економіки УААН
Дусавицький Олександр Костянтинович	доктор психологічних наук, професор кафедри психології Харківського національного університету (ХНУ) ім. В.Н. Каразина
Кушнаренко Наталя Миколаївна	доктор педагогічних наук, професор, декан факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК, завідуюча кафедрою книгознавства та фондознавства, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
Лехан Лариса Борисівна	аспірантка кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна
Мандрик Ярослав Іванович	кандидат історичних наук, доцент Івано-Франківського державного університету нафти і газу

Марченко Тина Миколаївна	асистент кафедри вищої математики Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
Медведєва Євгенія Андріївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій ХДАК
Мельник Наталія Іванівна	старший викладач кафедри іноземних мов ХДАК
Мельник Юрій Борисович	пошукувач кафедри соціальної педагогіки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
Ричкова Лариса Володимирівна	директор ЗОШ № 16, доцент кафедри соціальної педагогіки ХДАК
Романенко Ганна Олександрівна	аспірантка кафедри теорії та історії культури ХДАК, завідуюча музеєм історії ХГУ «НУА»
Соляник Алла Анатоліївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Тодорова Євгенія Миколаївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК
Шадурський Василь Григорович	кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ХДАК
Шейко Василь Миколайович	кандидат історичних наук, професор, ректор ХДАК, завідуючий кафедрою теорії та історії культури, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
Шемаєва Ганна Василівна	кандидат історичних наук, директор наукового інформаційно-бібліотечного центру Інституту експериментальної та клінічної ветеринарної медицини УААН
Щербініна Олена Павлівна	старший викладач кафедри інформаційних технологій ХДАК

З М І С Т

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....3

В.М. Шейко
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КРИЗ ТЕХНОГЕННОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ 4

В.Г. Шадурський
ПРО МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ ВИМІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ТЕКСТІВ: ПРОБЛЕМИ ТА РОЗДУМИ 12

Л.Б. Лехан
ЗМІНИ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ Й ПОБУТІ СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ПРОВЕДЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1929-1933 рр.) 20

Я.І. Мандрик
СІЛЬСЬКІ ВЧИТЕЛІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ЗАВЕРШЕННЯ МАСОВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ПРАВДА І ВИМИСЛИ 25

Г.О. Романенко
ФУНДАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ "ПЛУГ" 31

2. БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО. БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО. ІНФОРМАТИКА.....37

А.А. Соляник
СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК 38

С.О. Денисенко
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО РОЗПОДІЛЕНОГО КРАЄЗНАВЧОГО ФОНДУ БІБЛІОТЕК РЕГІОНУ 46

Є.М. Тодорова
ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ 52

О.П. Щербініна
ДО ПРОБЛЕМИ БІБЛІОГРАФІЇ ЯК МЕТОДУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ XIX – поч. XX ст. 58

В.В. Дерлеменко
ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК 69

О.А. Андрющенко
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В УКРАЇНІ 76

Н.О. Гурська
БІБЛІОТЕКА ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА АЛЬТЕРНАТИВА 85
М.Д. Баніна
ПОГЛЯД БІБЛІОТЕКАРІВ НА ПРОФЕСІЙНУ ОСВІТУ 92

Є.А. Медведєва
ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ У ТОЧНИХ І ПРИРОДНИЧИХ НАУКАХ 100
І.О. Давидова
АНАЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ МАРКЕТИНГУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОДУКТІВ ТА ПОСЛУГ 108

Н.І. Мельник
ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ INTERNET 116

3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ 121

Т.М. Марченко
КУЛЬТУРА МАТЕМАТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ІНЖЕНЕРА СЬОГОДЕННЯ 122

Л.В. Ричкова
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ 129

Ю.Б. Мельник
ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я ЯК НЕОБХІДНОЇ УМОВИ ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ 139

4. РЕЦЕНЗІЇ.....148

О.К. Дусавицький
ПСИХОАНАЛІЗ ТА КУЛЬТУРА: СУЧАСНИЙ ПІДХІД, НОВЕ ЗНАЧЕННЯ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОВПЛИВ_____149

Н.М. Кушнаренко
ДОКУМЕНТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВАЮТЬ... _____150

Г.В. Шемаєва
НА ДОПОМОГУ РЕФОРМУВАННЮ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ _____152

НАШІ АВТОРИ.....156

ЗМІСТ.....158

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ

ВИПУСК 7

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:
Л.Ф. Торбовська, Т.Д. Булах

Художній редактор
І.Р. Хлюпіна

Комп'ютерний набір
Г.В. Шамрай, О.В. Лєбєдєва

Комп'ютерна верстка:
І.Г. Колесник, О.П. Щербініна

Підписано до друку 19.10.2001. Формат 64x84 1/16.
Гарнітура "Times". Папір для мн. ап. Друк ризограф.
Ум. друк арк. 9,1. Обл.-вид. арк. 11,1. Тираж 500 прим.
Зам. № 87. Ціна договірна

ХДАК, 61003, Харків- 3, Бурсацький спуск, 4
Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ХДАК

Таким чином, ми стоїм
аїнської культури. Багатовіковий
епаду, розквіту і згасання, сві
у з кризового стану, але це по
народу, державної та міжнаро
ній сфері. Стає зрозумілим, що
українського народу, включення

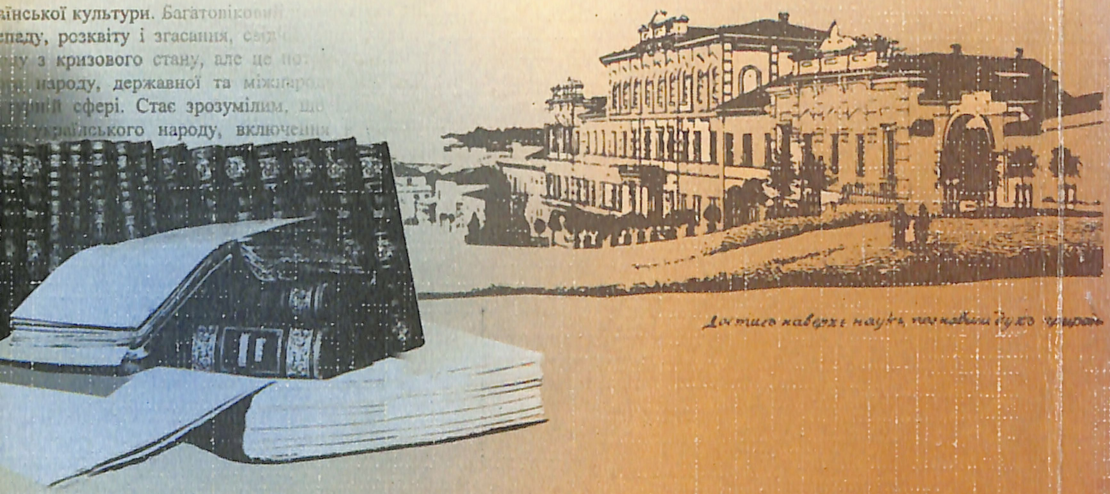

Достигъ наверхъ наукъ, поспѣшай духъ [illegible]

Бурсацький спуск, 4, Харків 61003, Україна